

POLARIZED DEMOCRACY **ΠΟΛΩΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**

**ΠΟΛΩΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. ΝΕΕΣ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΤΑ
ΜΕΣΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(2010-2020).**

**NEW DIVISIONS IN POLITICS, MEDIA AND SOCIAL MEDIA IN GREECE
(2010-2020).**

Φανή Κουντούρη
Ανδρέας Κόλλιας
Κωστής Πιερίδης
Εύη Γεροκώστα
Σοφία Καλαμαντή

D.4. Report on state of the art and DEMOSPOL analytical framework

Το ερευνητικό έργο υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «2η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου 4527)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή	3
Α΄ ΜΕΡΟΣ	7
Η ΠΟΛΩΣΗ	
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ	
& ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
1. ΠΟΙΟΣ ΠΡΟΚΑΛΕΙ ΤΗΝ ΠΟΛΩΣΗ? ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΑΤΩ ΠΟΛΩΣΗ & ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΑΝΩ ΠΟΛΩΣΗ.....	9
2. ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ? ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΠΟΛΩΣΗ	15
2.1. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ/ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ	16
2.2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ	19
2.3. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ	21
2.4. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ	25
3. ΞΕΝΑΙ Η ΠΟΛΩΣΗ ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ? ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ.....	28
3.1. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΩΣΗ	29
3.2. ΘΑΛΑΜΟΙ ΑΝΤΗΧΗΣΗΣ ΚΑΙ ΦΥΣΑΛΙΔΕΣ ΦΙΛΤΡΩΝ.....	33
3.3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΓΕΝΕΙΑ, ΛΟΓΟΣ ΜΙΣΟΥΣ.....	35
3.4. Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΥΛΕΤΙΣΜΟΣ: ΑΠΟ ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΣΤΙΣ «ΦΥΛΕΣ».....	44
ΣΥΝΟΨΗ Α΄ΜΕΡΟΥΣ	48
Β΄ ΜΕΡΟΣ	
Η ΠΟΛΩΣΗ	
ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	51
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	52
1. ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ: Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΣΥΝΘΗΚΗ ΠΟΛΩΣΗΣ	53
1.1. Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ – ΔΕΞΙΑΣ: 2004 – 2018.....	53
1.2. ΟΙ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΗΣ	61
1.3. Ο ΑΞΟΝΑΣ ΦΙΛΟΕΥΡΩΠΑΙΣΜΟΣ-ΕΥΡΩΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ	68

1.4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ	71
1.5. Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ	74
2. ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ :ΠΟΛΩΤΙΚΑ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ 2010-2020.....	81
2.1. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ.....	81
2.2. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ	88
2.3. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΡΕΣΠΩΝ.....	91
2.4.ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ-ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ	93
2. 5. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ	95
2.6. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΪΛΙΣΜΟΥ	98
ΣΥΝΟΨΗ	107
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	112

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολιτική πόλωση αναφέρεται στη διαίρεση της κοινωνίας σε δύο ή περισσότερα ανταγωνιστικά και αντίθετα κατευθυνόμενα κομμάτια ή ομάδες. Οι πολιτικές διακυβεύσεις που οδηγούν στην πόλωση περιλαμβάνουν θέματα όπως η φορολογία, οι κοινωνικές πολιτικές, η μετανάστευση, η οικονομία και άλλα. Όταν η πόλωση επηρεάζει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, τότε αποκτά σημασία γιατί μπορεί να επηρεάσει την πολιτική δυναμική και τη λήψη αποφάσεων σε μια κοινωνία. Όταν οι πολίτες αντιλαμβάνονται αυτά τα ζητήματα ως κρίσιμα και ανταγωνιστικά, τότε η πόλωση καθίσταται ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό του πολιτικού πεδίου. Η πόλωση μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνία, όπως τη δυσκολία επίτευξης συναίνεσης, την αύξηση της πολιτικής εχθρότητας και τη διάσπαση της κοινωνίας.

Η έννοια της πόλωσης κατέχει κεντρική θέση στη σύγχρονη βιβλιογραφία της πολιτικής επιστήμης, ενώ σημαντικές συνεισφορές για την πολιτική και κοινωνική πόλωση προέρχονται και από άλλους κλάδους, όπως η κοινωνιολογία, η επικοινωνία και η ψυχολογία. Η πρόσφατη αναβίωση της έννοιας της πολιτικής πόλωσης στις πολιτικές και δημόσιες συζητήσεις, καθώς και στη βιβλιογραφία, αντανακλά την αυξανόμενη ανησυχία για τον αντίκτυπο των πολωμένων κοινωνιών στη δημοκρατία. Το Brexit, η δημοκρατική διάβρωση στην Τουρκία, την Ουγγαρία και τη Βενεζουέλα, η άνοδος των ακροδεξιών κομμάτων στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ολλανδία, η εκλογή Τραμπ στις ΗΠΑ, η κρίση χρέους στη νότια Ευρώπη και η μεταναστευτική κρίση στην Ευρώπη μαρτυρούν βαθιές διαιρέσεις στο εσωτερικό των δημοκρατιών. Στην Ελλάδα, πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις προέκυψαν γύρω από τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας, όπως οι διαδοχικές σοβαρές κρίσεις (κρίση χρέους, προσφυγική/μεταναστευτική κρίση COVID-19, ενεργειακή και κλιματική κρίση), η αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος (κατακερματισμός του κομματικού συστήματος και αποσυσπείρωση των ψηφοφόρων, η άνοδος του νεοναζιστικού κόμματος Χρυσή Αυγή), το δημοψήφισμα του 2015 και η διαμάχη για την ονομασία της ΠΓΔΜ.

Η πολιτική πόλωση θεωρείται, σε ένα βαθμό, ευεργετική για τη δημοκρατία και σύμφυτη με μια ζωντανή δημοκρατική ζωή και την πολιτική εκπροσώπηση (Σταυρακάκης, 2018), καθώς παρέχει επιχειρήματα που βοηθούν τους ψηφοφόρους να επιλέξουν μεταξύ των υποψηφίων, κινητοποιεί τους υποστηρικτές των διαφορετικών απόψεων, αποκαλύπτει πολιτικές στρατηγικές και δίνει τη δυνατότητα προγραμματικών επιλογών (Campbell, 2018, LeBas, 2018). Τα υψηλά επίπεδα πόλωσης, ωστόσο, ενδέχεται να απειλήσουν τα θεμέλια μιας συνεργατικής, σταθερής και αλληλέγγυας κοινωνίας και να παράγουν επιβλαβή αποτελέσματα όπως η ρητορική μίσους, ο πολιτικός φυλετισμός και οι αντιπολιτικές κινητοποιήσεις.

Σύμφωνα με τον Campbell (2018) η πόλωση συνιστά τη διαίρεση απόψεων και συμπεριφορών επάνω σε συγκεκριμένα διακυβεύματα της πολιτικής ή την πολιτική συμπεριφορά που ομαδοποιεί τους πολίτες βάσει των στάσεων και των πεπραγμένων τους. Το ερώτημα, λοιπόν, για τις δυτικές κοινωνίες δεν αφορά στο αν υπάρχει ή όχι πόλωση, αλλά στο εάν οι κοινωνίες βρίσκονται σε μια κατάσταση υψηλής ή χαμηλής πόλωσης. Εδώ έγκειται το βασικό ερώτημα. Η πόλωση είναι ευεργετική για τη δημοκρατία ή συνιστά μία ένδειξη απομάκρυνσης από τη δημοκρατία?

Αναδιατυπώνοντας το ερώτημα που θα μας απασχολήσει σε αυτό το άρθρο, ρωτάμε: Πότε η πόλωση παύει να είναι μία υγιής διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης στη βάση διαφορετικών επιχειρηματολογιών απέναντι σε προβλήματα και γίνεται διχασμός, βαθιά διαίρεση και μερικές φορές μίσος για τον άλλο; Πότε η πόλωση παύει να είναι μία υγιής διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης στη βάση διαφορετικών επιχειρηματολογιών απέναντι σε προβλήματα και γίνεται διχασμός, βαθιά διαίρεση και μερικές φορές μίσος για τον άλλο; Πότε η σύγκρουση μπορεί να οδηγήσει τις διαφορετικές πλευρές να πιστεύουν ότι έχουν την ιδιοκτησία της δικής τους αναλλοίωτης αλήθειας (Bruns, 2019); Πότε η πόλωση γίνεται "δημοκρατική διάβρωση" (McCoy, Rahman, and Somer 2018, 16), "ολέθρια πόλωση" (Somer and McCoy 2018) ή "ακραία πόλωση" (García-Guadilla and

Mallen 2018); Πότε η πόλωση παράγει επιβλαβή αποτελέσματα όπως το πολιτικό αδιέξοδο, η ρητορική μίσους, ο πολιτικός φυλετισμός και οι αντιπολιτικές κινητοποιήσεις; Πότε η πόλωση συνιστά μια βαθιά διαιρετική διχαστική τομή που σημαίνει την αδυσώπητη σύγκρουση της κοινωνίας που μπορεί να οδηγήσει στο πολιτικό αδιέξοδο της ακυβερνησίας (McCoy, Rahman, and Somer 2018; Somer and McCoy 2018) τη μείωση της αποτελεσματικότητας της κυβέρνησης (Hetherington, 2001), της αλλοίωσης των οικονομικών αποφάσεων και της ενίσχυση της ομοιομορφίας των κοινωνικών ομάδων (Iyengar et al. 2019);

Απέναντι στα παραπάνω ερωτήματα τα δεδομένα δείχνουν ότι η ένταση της πολιτικής πόλωσης έχει ενισχυθεί τα τελευταία χρόνια στον κόσμο. Στην Αμερική παρατηρείται ότι η ενισχυμένη κομματική εχθρότητα μεταξύ Δημοκρατικών και Ρεπουμπλικάνων οδηγεί σε θετική συσχέτιση στάσεων απέναντι σε θέματα με την ταύτιση με το κόμμα (Baldassarri and Gelman 2008). Στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ η συναισθηματική πόλωση αυξάνεται ενώ μειώνονται οι διαιρέσεις που βασίζονται σε προβλήματα (Duffy et al. 2019). Υψηλός βαθμός πόλωσης παρατηρείται σε Λατινική Αμερική, ειδικά σε Μεξικό και Κολομβία. Ο βαθμός της συναισθηματικής πόλωσης σε ορισμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολύ υψηλότερος από ό,τι στις ΗΠΑ, ιδίως στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία (Gidron, Adams, and Horne 2019; Reiljan 2020; Wagner 2021).

Σε κάθε περίπτωση τα δεδομένα από το Varieties of Democracy αποδεικνύουν ότι υπάρχει μία σταθερή άνοδος των ποσοστών της πολιτικής πόλωσης παντού στον κόσμο τα τελευταία χρόνια. Στη πενταβάθμια κλίμακα όπου το 0 αντιπροσωπεύει ότι οι υποστηρικτές διαφορετικών στρατοπέδων αντιπαρατίθενται με έναν φιλικό τρόπο ενώ το 4 σηματοδοτεί την ακραία πόλωση όπου τα αντιπαρατιθέμενα πολιτικά στρατόπεδα αντιπαρατίθενται με έναν εχθρικό τρόπο. Ο μέσος όρος σε παγκόσμιο επίπεδο έχει περάσει από το 1.8 στο 2.4, ενώ σε ορισμένες χώρες όπως στην Ανατολική Ευρώπη και στην Κεντρική Ασία ο δείκτης έχει περάσει από το 2.0 το 2000 στο 2.6 το 2021 που είναι και το υψηλότερο σκορ.

Ο στόχος εδώ είναι να εξετάσουμε την ένταση της πόλωσης μέσα από τη διερεύνηση αφενός των μηχανισμών της πόλωσης και αφετέρου των προκλήσεων της πόλωσης. Οι μηχανισμοί θα μας οδηγήσουν στην ανάδειξη του ποιος παράγει την πόλωση και τους τύπους της πόλωσης. Οι προκλήσεις της πόλωσης δείχνουν τα όρια της πόλωσης και που μπορεί να οδηγήσει η ένταση της πόλωσης. Σε ένα δεύτερο μέρος εμπειρικό εξετάζουμε την ένταση της πόλωσης στην Ελλάδα μεταξύ των πολιτικών ταυτοτήτων και διαφορετικών πολιτικών θεμάτων.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να συζητήσουμε ότι στο κείμενο αυτό εξετάζουμε την αφενός την επίδραση της πόλωσης στη δημοκρατική διακυβέρνηση και αφετέρου την μέτρηση της πολιτικής πόλωσης και των παραμέτρων που τη διαμορφώνουν στο Ελληνικό πλαίσιο. Αυτοί οι δύο άξονες θα διαρθρώσουν και τη δομή του κειμένου το οποίο θα επιχειρήσει να συνοψίσει τη βιβλιογραφική συζήτηση. Θα ξεκινήσουμε από την εννοιολόγηση της έννοιας πόλωση και στη συνέχεια θα περάσουμε στις επιπτώσεις της πόλωσης στη δημοκρατία και στους εννοιολογικούς μετασχηματισμούς της έννοιας, προτού προχωρήσουμε, στο δεύτερο μέρος στις εμπειρικές έρευνες για την πόλωση.

Α' ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΛΩΣΗ

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ & ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλωση συνιστά μία κεντρική στην πολιτική διαδικασία έννοια. Είναι από αυτές τις έννοιες που χρησιμοποιούνται αρκετά συχνά στη σύγχρονη πολιτική επιστήμη ώστε να περιγραφούν οι διεργασίες των πολιτικών συστημάτων και το εκλογικό φαινόμενο. Η ευρεία χρήση μιας λέξης με πολύ συγκεκριμένο θεωρητικό περιεχόμενο κάνει επιτακτική την ανάγκη συγκεκριμενοποίησης του τι ακριβώς σημαίνει «πόλωση», πώς μπορούμε να την ανιχνεύσουμε ή να την μετρήσουμε, αν υπάρχουν διαφορετικά είδη πόλωσης, αν η πόλωση εκκινεί ή καταλήγει σε κοινωνικές διαιρέσεις, τομές, αν ενέχει μια αρνητική σημειολογία που εν τέλει περιγράφει ένα πολιτικό αδιέξοδο. Πολλές φορές όροι όπως «διαιρετικές τομές», «διαιρέσεις», «πόλωση» χρησιμοποιούνται εναλλάξ, πολλές φορές ακόμα και ως συνώνυμα, ως όροι ευρέως κατανοητοί, ενώ αντίθετα πρόκειται για διακριτές, σύνθετες, ακόμα και αντιμαχόμενες θεωρητικές κατασκευές. Ως έννοια, λοιπόν, η «πόλωση» επικεντρώνεται αρχικά σε μια διαίρεση απόψεων και συμπεριφορών επάνω σε συγκεκριμένα διακυβεύματα της πολιτικής ή ως μια πολιτική συμπεριφορά που ομαδοποιεί τους πολίτες βάσει των στάσεων και των πεπραγμένων τους (DiMaggio, Evans, and Bryson 1996). Αυτό σημαίνει πως η πόλωση δεν είναι μια σταθερή κατάσταση, αλλά μια δυναμική διακύμανση στάσεων, απόψεων και συμπεριφορών. Η πόλωση κατανοείται και μετριέται. Παραμένει όμως το ερώτημα για τις δυτικές κοινωνίες το οποίο δεν αφορά στο αν υπάρχει ή όχι πόλωση, αλλά στο εάν οι κοινωνίες βρίσκονται σε μια κατάσταση υψηλής ή σχετικά χαμηλής πόλωσης (Campbell 2018). Η διακύμανση του βαθμού της πόλωσης υπονοεί ότι αυτή λειτουργεί τόσο για να περιγράψει μια παγιωμένη και σταθερή κατάσταση, όσο και μια διαδικασία αλλαγής -όταν για παράδειγμα βρίσκουμε ίδιο βαθμό πόλωσης σε μια συγκεκριμένη περίοδο σε ένα πολιτικό σύστημα μπορούμε να κάνουμε λόγο για παγίωση ή όταν σημειώνονται σημαντικές διακυμάνσεις μπορούμε να μιλήσουμε για συνθήκες αλλαγής. Τέλος, είναι εξαιρετικά σημαντικό να αποκωδικοποιήσουμε το φορτίο της έννοιας πόλωσης με βάση το τι προσδοκίες καλλιεργεί η έννοια της

πόλωσης σε κάθε πολιτικό σύστημα ή σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Σημαίνει πρακτικά μια αδυσώπητη σύγκρουση της κοινωνίας που οδηγεί στο πολιτικό αδιέξοδο της ακυβερνησίας και στην πολιτική καριέρα του πολιτικού προσωπικού ως αυτοσκοπού (McCoy, Rahman, and Somer 2018; Somer and McCoy 2018) ή εν τέλει μπορεί σε συγκεκριμένες συνθήκες να σημαίνει πολιτική δραστηριοποίηση των υποκειμένων, ιδεολογικοποίηση των μαζών, προστασία της ανεξαρτησίας των θεσμών, συμμετοχή και ενδιαφέρον για το πολιτικό φαινόμενο (LeBas 2018);

Στόχος μας είναι να αναλύσουμε τις θεωρητικές εννοιολογήσεις του όρου «πόλωση» και πως αυτή η συζήτηση συνδέεται με άλλες θεωρίες διαιρέσεων, διαιρετικών τομών, με υποθέσεις εργασίας την από-ευθυγράμμιση και τον κατακερματισμό των πολιτικών συστημάτων του δυτικού κόσμου. Θα ξεκινήσουμε από την ανάλυση του τι προκαλεί την πόλωση, για να περάσουμε στα επίπεδα της πόλωσης και τέλος να αναλύσουμε τα διαφορετικά επεξηγηματικά μοντέλα της «πόλωσης» εστιάζουμε στη δομική διάκριση μεταξύ δύο διαφορετικών εκδοχών του φαινομένου: της «θεματικής πόλωσης» (issue polarization) –που εμφανίζεται στη βιβλιογραφία χρονικά πρώτη- και της «συναισθηματικής πόλωσης» (affective polarization) -που προκύπτει ως θεωρητική έννοια ορισμένα χρόνια μετά και αποσκοπεί στο να περιγράψει ένα είδος φίλτρου που εκδηλώνεται πολλές φορές ως υπόστρωμα, ως όχι απαραίτητα ορθολογική επιλογή αλλά ως συναισθηματικού τύπου προδιάθεση. Η ανίχνευση της σχέσης των δύο μοντέλων και θεωρητικών διαστάσεων της πόλωσης είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς διαφαίνεται ότι η θεματική πόλωση δεν αποτελεί προϋπόθεση της συναισθηματικής, όμως η κάθε κοινωνία και το κάθε πολιτικό και κομματικό σύστημα παρουσιάζουν διακριτούς και ξεχωριστούς τρόπους πόλωσης, για την ελίτ, το πολιτικό προσωπικό και την υπόλοιπη κοινωνία.

1. ΠΟΙΟΣ ΠΡΟΚΑΛΕΙ ΤΗΝ ΠΟΛΩΣΗ? ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΑΤΩ ΠΟΛΩΣΗ & ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΑΝΩ ΠΟΛΩΣΗ

Σύμφωνα με την ιστορική ανάλυση των Brady και Han (Han and Brady 2006, 120) "για πολλά χρόνια, οι πολιτικοί μας θεσμοί και οι διαδικασίες χάραξης πολιτικής άντεξαν τις έντονες διαιρέσεις μεταξύ των κομμάτων"- αυτό περιλαμβάνει την εποχή

του εμφυλίου πολέμου, την αλλαγή του 20ού αιώνα και την εποχή του New Deal. Αυτό που διακρίνει την παρούσα περίοδο είναι ο διαχωρισμός μεταξύ της πόλωσης των ελίτ και της πόλωσης των μαζών»..

Μια βασικότατη διαφοροποίηση στην εννοιολόγηση της πόλωσης αφορά στα δύο διαφορετικά μοντέλα που επιχειρούν να εξηγήσουν την πόλωση και την κατεύθυνση της πόλωσης. Η πόλωση μπορεί να έχει κατεύθυνση από τα κάτω προς τα πάνω, δηλαδή να παράγεται στο κοινό και να κατευθύνεται προς τα πολιτικά κόμματα, αλλά και από τα πάνω προς τα κάτω, από τα ανώτερα κλιμάκια της λήψης αποφάσεων προς τους ψηφοφόρους.

Ο Schultz (Schultz 2017) συνοψίζει τα δύο μοντέλα που επικρατούν στη συζήτηση περί πόλωσης: από τη μία πλευρά, η από τα πάνω προς τα κάτω πόλωση μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων, όπως την προτείνει ο Sartori (Sartori 2005, 120) στο περίφημο επιχείρημά του ότι "έχουμε πόλωση όταν έχουμε ιδεολογική απόσταση". Από την άλλη πλευρά, η από τα κάτω προς τα πάνω πόλωση, όπως την προτείνουν οι Lipset και Rokkan (Lipset and Rokkan 1967) όπου οι κοινωνικές διαιρέσεις μέσα στην κοινωνία επηρεάζουν και διαμορφώνουν τις διαιρετικές τομές στον πολιτικό ανταγωνισμό. Αυτές οι δύο κατευθύνσεις της πόλωσης έχουν στην πραγματικότητα μεταφραστεί αντίστοιχα σε πόλωση σε επίπεδο ελίτ και σε μαζικό επίπεδο. Το ερώτημα είναι αν οι κοινωνικές διαιρέσεις στην κοινωνία προκάλεσαν τη γέννηση συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων ή αν τα κόμματα λειτούργησαν ως πηγή έμπνευσης και τροφοδότησαν την πολιτικοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών διαιρέσεων στην κοινωνία (Schultz 2017, 33-34). Το ερώτημα αυτό εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές. Πρόσφατα, η έννοια της "αποκαλυπτικής πόλωσης" που τεκμηριώνεται από τον Campbell (2018) υπονοεί ότι η μαζική πόλωση προηγήθηκε της πόλωσης των ελίτ στη δεκαετία του 1960, με αποτέλεσμα τα πολωμένα κόμματα να ανταποκρίνονται στους πολωμένους ψηφοφόρους.

Η μελέτη της πόλωσης είτε στο επίπεδο των ελίτ εστιαζόμενη στους πολιτικούς αξιωματούχους είτε στο επίπεδο της πολιτικής εκπροσώπησης μοιάζει εξαιρετικά

σημαντική διότι εντοπίζει ενδεχόμενες επιρροές προς την υπόλοιπη κοινωνία, δηλαδή τη μεταβίβαση της πόλωσης από τα πάνω προς τα κάτω, ή αντιθέτως μπορεί να εντοπίζει ότι η πόλωση μεταξύ ελίτ και κοινωνίας αναπτύσσεται αυτόνομα (Fiorina and Abrams 2008).

Οι βασικές μελέτες στην πολιτική επιστήμη για την πόλωση από τα πάνω εστιάζουν στην ιδεολογική απόσταση μεταξύ των θέσεων των πολιτικών κομμάτων όσον αφορά θέματα πολιτικής (π.χ. βλ. Abramowitz, 2010; Campbell, 2018), τις διακηρύξεις των κομμάτων (Budge et al. 1995) και τη νομοθετική ψηφοφορία (Hacker and Pierson 2019). Σε ό,τι αφορά την πολιτική πόλωση σε μαζικό επίπεδο η πολιτική επιστήμη μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι ψηφοφόροι ταξινομούνται σε ομοιογενή πολιτικά κόμματα (Fiorina and Abrams 2008), απομακρύνονται σε θέματα πολιτικής ή αυτοτοποθετούνται σε μια ιδεολογική κλίμακα (Campbell, 2018).

Μεταξύ των μελετών που επικεντρώνουν στην πολιτική πόλωση διακρίνουμε διαφορετικά επίπεδα μελετών ανάλογα με το πολιτικό σύστημα. Στις ΗΠΑ πολλές μελέτες που επικεντρώνονται στο πολιτικό προσωπικό αφορούν στους ηγέτες και υποψήφιους προέδρους των κομμάτων, στους εκλεγμένους Γερουσιαστές και βουλευτές (Gentzkow, Shapiro, and Taddy 2019; Jensen et al. 2012), ενώ κάποιοι μελετητές επεκτείνουν την μελέτη τους σε ακτιβιστές και χορηγούς (Grumbach 2020; Hetherington 2001) ή στο πεδίο των λήψεων των πολιτικών αποφάσεων και των ασκούμενων πολιτικών (Hacker and Pierson 2019). Στη Μεγάλη Βρετανία το κέντρο της μελέτης είναι το μοντέλο του Westminster, ήτοι στον κοινοβουλευτικό δικομματισμό μέσα από ένα πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα (first past the post) που ευνοεί δύο συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα, τους συντηρητικούς και τους εργατικούς (Green and Prosser 2016; Peterson and Spirling 2018).

Σε πολλές ερευνητικές προσεγγίσεις η πόλωση μοιάζει να είναι ευκολότερο να εξαπλωθεί από πάνω προς τα κάτω (top-down), παρά αντίστροφα (bottom-up). Αυτή η θεωρία της εξάπλωσης της πόλωσης από πάνω προς τα κάτω φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην ανάλυση του Campbell (2018) ο οποίος ισχυρίζεται ότι η

ισχυρή πόλωση μεταξύ ηγετών και πολιτικού προσωπικού και ακτιβιστές οδήγησε το εκλογικό σώμα στο να τους ακολουθήσει και να μετακινηθεί στις ΗΠΑ από σχετικά μη πολωμένες στάσεις και απόψεις κατά τη δεκαετία του 1980 σε έντονη πόλωση κατά τη δεκαετία του 2000. Στη θέση αυτή συνηγορούν και οι (Duffy et al. 2019, 11) που σημειώνουν ότι η έντονη πόλωση μεταξύ των πολιτικών ηγετών μπορεί να «απλωθεί» στο εκλογικό σώμα. Μια ακόμα θέση επισημαίνει ότι ανάμεσα στους οπαδούς των κομμάτων οι στάσεις και οι απόψεις για τα ζητήματα της πολιτικής γίνονται με τα χρόνια ακόμα πιο έντονες και ακραίες (A. Abramowitz 2010). Οι DiMaggio, Evans και Bryson (1996) από την άλλη μεριά, σε μια άλλη οπτική, εκτιμούν ότι το εκλογικό σώμα στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες ήταν και παραμένει κατά κανόνα μετριοπαθές ως προς τις πολιτικές του απόψεις και έτσι κατά τη γνώμη τους η πόλωση παραμένει στο πεδίο των πολιτικών κομμάτων, των ακτιβιστών και των μέσων ενημέρωσης.

Στο ίδιο μήκος κύματος αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι ο τρόπος με τον οποίο οι πολιτικές ιδεολογίες ενσωματώνονται στα πολιτικά κόμματα και η πίεση μιας ισχυρής κομματικής ταυτότητας των πολιτών προκαλεί μια ψευδαίσθηση πόλωσης, ενώ σε γενικές γραμμές οι κοινωνίες παραμένουν αξιακά κεντρώες· ίσως μόνο το πολιτικό προσωπικό και οι ακτιβιστές διατηρούν σταθερά μια έντονη διτροπική πόλωση (Fiorina 2017; Fiorina, Abrams, and Pope 2006; Layman, Carsey, and Horowitz 2006). Κατά τη δεκαετία του 1960 ο δυτικός κόσμος διαχωρίστηκε σε δύο συγκρουόμενες αξιακές πραγματικότητες -κάτι που περιγράφηκε και από τη θεωρία των διαιρετικών τομών με την ανάδυση του μεταϋλιστικού άξονα¹- όμως έκτοτε

¹ Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ο Ronald Inglehart ανέπτυξε τη θεωρία του μεταϋλισμού (post-materialism) ως απάντηση στις παραδοσιακές διαιρετικές τομές των Lipset και Rokkan, ήτοι την παγίωση των δυτικών πολιτικών συστημάτων γύρω από την αλληλεπίδραση τεσσάρων διαιρετικών τομών: 1) Ταξική, 2) Κράτους-Εκκλησίας, 3) Πόλης – Υπαίθρου, 4) Κέντρου – Περιφέρειας (Lipset and Rokkan 1967). Η εκτίμησή του Inglehart είναι ότι στις δυτικές ανεπτυγμένες βιομηχανικές δημοκρατίες αναδύεται σταδιακά μια νέα μεταϋλιστική αξιακά μετατόπιση του ενδιαφέροντος των πολιτών και ιδίως της περισσότερο μορφωμένης μεσαίας τάξης, κάτι που αποσταθεροποιεί τα πολιτικά και εκλογικά συστήματα, αποστοιχίζει τα μοτίβα της εκλογικής συμπεριφοράς αποδυναμώνοντας την ερμηνευτική αξία των παραδοσιακών τομών, οδηγεί στην ανάδυση νέων πολιτικών κομμάτων και νέων πολιτικών ευθυγραμμίσεων με τους φορείς αυτής της μεταϋλιστικής στροφής που εν τέλει θα κυριαρχήσει μέσα από την διαγενεακή αντικατάσταση των ηλικιωμένων πολιτών (Inglehart 1971, 1984, 1990, 1997).

αυτή η έντονη αξιακή διάσταση απόψεων ενεργοποιείται συγκυριακά κατά το δοκούν. Επομένως, σε γενικές γραμμές, η πόλωση μοιάζει συμπερασματικά να σημειώνει σημαντικές αυξομειώσεις όταν μελετάται στο επίπεδο του εκλογικού σώματος και των πολιτών.

Η ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με τους καθοριστικούς παράγοντες της πόλωσης περιλαμβάνει εξηγήσεις που εκτείνονται από τη δομή του κομματικού συστήματος μέχρι την αυξανόμενη δύναμη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ο Mair (1998, 2000) υποστήριξε ότι τα δικομματικά συστήματα θεωρείται ότι ενισχύουν τη λογοδοσία, την εναλλαγή στην κυβέρνηση και τον μετριοπαθή, κεντρομόλο ανταγωνισμό, ενώ τα πολυκομματικά συστήματα δεν διευκολύνουν απαραίτητα την εναλλαγή στην κυβέρνηση και μερικές φορές ευνοούν τις ακραίες, ιδεολογικές αντιπαραθέσεις μεταξύ πολιτικών κομμάτων. Τα τελευταία χρόνια η συζήτηση της πόλωσης στην Ευρώπη εστιάζεται: α) αρχικά στην υπερσυσσώρευση απόψεων στο κέντρο του ιδεολογικού-αξιακού φάσματος, συγκεκριμένα στην ιδεολογική σύγκλιση των κλασικών κομματικών οικογενειών και β) κατόπιν στην αυξανόμενη εκλογική δυναμική των λαϊκιστικών -κυρίως ακροδεξιών- κομμάτων, ως μια ένδειξη επιστροφής των ιδεολογικών ταυτίσεων για μέρος του εκλογικού σώματος με όρους αντισυστημισμού (D. Mair et al. 2019).

Η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από ένα ισχυρό δικομματικό σύστημα και η κομματική πόλωση ΠΑΣΟΚ/ΝΔ αποτέλεσε τον κύριο άξονα του πολιτικού ανταγωνισμού από τη δεκαετία του 1970 έως τα τέλη της δεκαετίας του 2000 (Andreadis and Stavrakakis 2019). Ο πολωτικός ανταγωνισμός έδωσε σταδιακά τη θέση του σε έναν συγκλίνοντα ανταγωνισμό προς το κέντρο του πολιτικού συστήματος (Βερναρδάκης 2008). Οι εκλογές του 2012, που χαρακτηρίστηκαν ως "εκλογές σεισμού" (Βούλγαρης and Νικολακόπουλος 2014) σηματοδότησαν τον κατακερματισμό και την αναδιάρθρωση του κομματικού ανταγωνισμού, καθώς τα δύο μεγάλα κόμματα του παλαιού δικομματισμού κατέρρευσαν, νέα κόμματα εμφανίστηκαν, ο αριθμός των κοινοβουλευτικών κομμάτων αυξήθηκε και αναδύθηκε ένα πολυκομματικό, έντονα πολωμένο, σύστημα.

Άλλοι μελετητές θεωρούν ως καθοριστικούς παράγοντες της πόλωσης την άνοδο του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως πηγών πολιτικής πληροφόρησης (Lelkes, Sood, and Iyengar 2017), την αύξηση της οικονομικής ανισότητας και την αύξηση της μετανάστευσης (Boxell, Gentzkow, and Shapiro 2020). Οι μελετητές που έχουν μελετήσει τη συναισθηματική πόλωση στις ΗΠΑ υποστηρίζουν ότι οι πηγές της πόλωσης, όπως η μεταβαλλόμενη κομματική σύνθεση, οι αυξανόμενες φυλετικές διαιρέσεις και η άνοδος των καλωδιακών ειδήσεων, είναι πιο χαρακτηριστικές για τις ΗΠΑ (Boxell, Gentzkow, and Shapiro 2020; Fiorina 2017; Levendusky 2013). Στην Ελλάδα η κρίση χρέους, η οποία εξελίχθηκε σε ύφεση πρωτοφανούς βάθους και διάρκειας, και οι πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις των σκληρών μέτρων λιτότητας, των ιδιωτικοποιήσεων και των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας που εισήχθησαν με το πρώτο και τα επόμενα Μνημόνια (Perez and Matsaganis 2018) προκάλεσαν σημαντικές πολιτικές ρήξεις και κοινωνικές αναταραχές. Η μεταναστευτική κρίση από το 2015 και μετά γέννησε νέες πολωτικές τάσεις όσον αφορά τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν και τις στάσεις των πολιτών. Ως εκ τούτου, η διαμάχη για το όνομα της Βόρειας Μακεδονίας δημιούργησε νέες κινητοποιήσεις και πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις σχετικά με τη Συμφωνία των Πρεσπών.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η πόλωση είτε μελετά μία διαδικασία από τα πάνω προς τα κάτω, δηλαδή από τον πολωμένο δικομματισμό στην κοινωνία, είτε από τα κάτω προς τα πάνω από τις πολιτικές διαιρέσεις της κοινωνίας προς τα πολιτικά κόμματα, η συζήτηση περί πόλωσης παραμένει κεντρική στη διερεύνηση των πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών αλλά και στην ανάδειξη των σύγχρονων διαιρετικών τομών.

2. ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ? ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΠΟΛΩΣΗ

Μία ιδιαίτερα επιδραστική εννοιολόγηση στα θέματα της πόλωσης είναι ο διαχωρισμός μεταξύ θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης: η θεματική πόλωση εστιάζει στις αξιολογήσεις της σημασίας των διακυβευμάτων ενώ η συναισθηματική πόλωση στη διαφοροποίηση των ταυτοτήτων και στην ομαδοποιήσεων, συναισθημάτων και συμπεριφορών.

Ο διαχωρισμός της θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης είναι ιδιαίτερα σημαντικός γιατί πολλές φορές οι ερευνητές βρίσκουν ενδείξεις σύγκλισης αναφορικά με τα διακυβεύματα και τους βασικούς θεματικούς πολιτικούς άξονες, ενώ σε συναισθηματικό -υποδόριο επίπεδο η πόλωση παραμένει ισχυρή λειτουργώντας διασπαστικά στην κοινωνία (Iyengar, Sood, and Lelkes 2012). Ενώ, λοιπόν, μπορεί να μην εντοπίζουμε πλέον σε πολλές δυτικές κοινωνίες δύο ομοιογενείς ομάδες διαμετρικά αντίθετων απόψεων και στάσεων, η συναισθηματική πόλωση ενδέχεται να υποβόσκει και να διαμορφώνει ένα αντίξοο πολιτικό σκηνικό. Αλλιώς διατυπωμένο, η διαίρεση μπορεί να μην είναι ξεκάθαρη μεταξύ ομάδων με διαφορετικές απόψεις, αλλά εκδηλώνεται μέσω συναισθηματικών, ψυχολογικών και συμπεριφορικών διαφορών. Αυτή η συναισθηματική πόλωση μπορεί να οδηγήσει σε ένα περίπλοκο πολιτικό περιβάλλον, όπου οι αντιθέσεις δεν εκφράζονται μόνο με λογικά επιχειρήματα, αλλά και με βάση τις συναισθηματικές αντιδράσεις και την αντίληψη του "εαυτού" και του "άλλου". Η αμφισημία αυτή ενδέχεται να επεξηγεί σε σημαντικό βαθμό μια ενδεχόμενη πολυδιάσπαση, ένα πλαίσιο αντιθετικών συμπεριφορών και ταυτοτήτων. Ενδέχεται, λοιπόν, οι κοινωνίες να διχάζονται ακόμα, όχι όμως με την γνωστή πεπατημένη διάσταση των ομαδοποιήσεων σε συστάδες αντιθετικών απόψεων και στάσεων, αλλά διαμέσως ψυχολογικών, συναισθηματικών, συμπεριφορικών κοινωνικών διαδικασιών με βαθύτερο εν τέλει αποτύπωμα.

Η ανίχνευση και μελέτη του βαθμού πόλωσης σε ένα πολιτικό σύστημα είναι σημαντική για την κατανόηση των δυνάμεων και των δυναμικών στην πολιτική σκηνή. Η πόλωση μπορεί να είναι θεματική, εστιάζοντας σε θέματα όπως η

οικονομία, ή συναισθηματική, βασιζόμενη σε σύνολα αξιών και συναισθημάτων. Η ανίχνευση και μελέτη του βαθμού της πόλωσης -θεματικής ή συναισθηματικής- οδηγεί συχνά στην προσπάθεια περιγραφής νέων αξόνων και διαιρέσεων που καθορίζουν το πεδίο του κομματικού ανταγωνισμού. Η προσέγγιση αυτή έχει τη δυνατότητα να οδηγήσει στη διερεύνηση νέων ευθυγραμμίσεων και διαιρέσεων και στην κατανόηση του κατακερματισμού στον πολιτικό χώρο. Νέα πολιτικά κινήματα, κόμματα ή ιδεολογίες αντικατοπτρίζουν νέες διαιρέσεις ενώ απο-ευθυγραμμίσεις σηματοδοτούν την μετατόπιση πολιτικών δυνάμεων στο πολιτικό πεδίο και τον κατακερματισμό του πολιτικού συστήματος. Ένα παράδειγμα από-ευθυγραμμίσεων είναι όταν πολιτικά κόμματα ή κινήματα αλλάζουν τις θέσεις τους σε συγκεκριμένα θέματα ή υιοθετούν νέες ιδεολογίες για να προσαρμοστούν σε νέες πόλωσεις. Αντίστοιχα, η επαν-ευθυγράμμιση μπορεί να αναφέρεται στην επιστροφή σε πιο στέρεα μοτίβα του παρελθόντος, όπως για παράδειγμα το κλασικό υπόδειγμα της υλιστικής σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς, μια διαμάχη δηλαδή ιδεών με φόντο την οικονομία (Norris and Inglehart 2019).

Η κατανόηση της πόλωσης, είτε θεματικής είτε συναισθηματικής, είναι κρίσιμη για την εξήγηση των πολιτικών εξελίξεων και των αλλαγών στο πολιτικό τοπίο.

2.1. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ/ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 όταν και δημοσιεύτηκαν οι πρώτες μελέτες ορόσημο για την εισαγωγή του όρου «πολιτική πόλωση», η έννοια αυτή αφορούσε κατά κανόνα στις διαφοροποιήσεις αξιών και στάσεων επάνω σε ένα κυρίαρχο ή σε πολλά διακυβεύματα της πολιτικής σκηνής. Συγκεκριμένα, το 1991 ο κοινωνιολόγος James Hunter στο κομβικό σύγγραμμά του *Culture Wars: the struggle to define America* ισχυρίζεται ότι το αμερικανικό πολιτικό σύστημα βιώνει μια μακρόχρονη και έντονη πόλωση, μια αυξανόμενη ρήξη μεταξύ ορθόδοξων και συντηρητικών αξιών, από τη μια μεριά, και φιλελεύθερων προοδευτικών, από την άλλη· αυτές οι δύο αξιακές κοσμοθεωρίες δημιουργούν συνθήκες σκληρής σύγκρουσης, οδηγώντας

την κοινωνία να χωριστεί σε δύο ασυμβίβαστες «φυλές»², με βαθιές διαιρέσεις σε σημαντικά ηθικά ζητήματα όπως η άμβλωση, η οπλοκατοχή, η ομοφυλοφιλία, η λογοκρισία, η ιδιωτικότητα και η χρήση παράνομων ουσιών³ (Hunter 1992, 15). Η θεματική πόλωση νοείται, επομένως, ως διαχωρισμός γύρω από μία ή περισσότερες πολιτικές θέσεις ή θέματα, ήταν για πάνω από δύο δεκαετίες το κύριο μέτρο της πόλωσης (DiMaggio, et al., 1996- Duffy et al., 2019).

Για χρόνια η θεματική πόλωση υπήρξε η κυρίαρχη τάση για τη μελέτη της πόλωσης εν γένει, κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής -απ' όπου προέκυψε και η εν λόγω θεωρητική προσέγγιση- μετρώντας τις διακυμάνσεις θέσεων, στάσεων και απόψεων σχετικά με θέματα όπως το δικαίωμα στην άμβλωση, η οπλοκατοχή, η μετανάστευση, η σεξουαλική απελευθέρωση, η εξωτερική πολιτική. Αυτό που όμως οδήγησε εν τέλει τους μελετητές να αναζητήσουν νέα θεωρητικά υποδείγματα για την πόλωση είναι οι ενδείξεις συμπεριφορικής ανομοιογένειας όσων μοιράζονται κοινές απόψεις και στάσεις. Πολλές φορές ενώ τα άτομα σημειώνουν μια ομοιογένεια συμπεριφοράς που καθορίζεται από την κοινωνική τους πόλωση, τα ευρύτερα δίκτυα ή οι ομάδες στις οποίες συμμετέχουν συμπεριφέρονται ως σύνολα ανομοιογενώς (Baldassarri and Bearman 2007).

² Από την δυαδική ανάλυση περί ανταγωνιστικών πολιτικών «φυλών» της δεκαετίας του 1960 οι Hawkins, Yudkin, Torres και Dixon (2019) σχολιάζουν σήμερα την πολυδιάσπαση των δύο κεντρικών «φυλών» (φιλελεύθεροι και συντηρητικοί) και εντοπίζουν επτά νέες «κρυφές φυλές» που αντικατοπτρίζουν τις εσωτερικές διασπάσεις των κομμάτων και βασίζονται σε περισσότερα αξιακά και συμπεριφορικά διακυβεύματα: 1) «προοδευτικοί ακτιβιστές», 2) «παραδοσιακοί φιλελεύθεροι», 3) παθητικοί φιλελεύθεροι», 4) «πολιτικά απεμπλακόμενοι», 5) «μετριοπαθείς», 6) «παραδοσιακοί συντηρητικοί», «αφοσιωμένοι συντηρητικοί». Υπάρχει και μια 8^η κατηγορία που αφορά όσους δεν ανήκουν σε αυτές τις φυλές· τους ονομάζουν «εξουθενωμένη πλειοψηφία» (αφορούν το 26% του δείγματός τους) και σημειώνουν μια έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική (Hawkins et al. 2019).

³ Για τον ιστορικό Andrew Hartman αυτός ο περιβόητος «πόλεμος της κουλτούρας» αντανάκλα πολύ παλαιότερα από την δεκαετία του 1990 όπου εντοπίζεται στην σκέψη του Hunter. Για τον Hartman η πολιτισμική σύγκρουση της αμερικανικής κοινωνίας σημειώνεται σε μια φάση σημαντικής αναδόμησης της αμερικανικής κοινωνίας που λαμβάνει χώρα κατά τη δεκαετία του 1960 και εντατικοποιείται από τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα της εποχής (hippies, yuppies, κίνημα του πολέμου κατά του Βιετνάμ, κινήματα σεξουαλικής απελευθέρωσης, κ.α.). Αυτή η έντονη κοινωνική κινητικότητα αναζωπύρωσε μια ηθική σύγκρουση συντηρητισμού και προόδου, διαχωρίζοντας όσους θεωρούσαν ότι η αμερικανική κοινωνία βίωνε μια ηθική πτώση και έκαναν λόγο για ανάγκη αναγέννησης μέσα από τις παραδοσιακές θρησκευτικές αξίες και αντίθετα όσους ενστερνίζονταν μεταπολεμικές προοδευτικές, πλουραλιστικές, μεταϋλιστικές, κοσμικές και φεμινιστικές αξίες (Hartman 2019, 20–22).

Οι έρευνες σχετικά με την πόλωση βάσει θεμάτων επικεντρώνονται στο πώς οι θεματικές διαφορές υπερβαίνουν τη διαχωριστική γραμμή Αριστεράς-Δεξιάς. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η θεματική πόλωση έχει εντοπιστεί σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας. Η έρευνα των Baldassarri και Bearman το 2007 υπογραμμίζει περιπτώσεις πόλωσης σχετικά με την άμβλωση, τη σεξουαλική ηθική και τον πόλεμο στο Ιράκ. Αυτοί οι τομείς έχουν καταστεί πηγές έντονης πολιτικής συζήτησης και αμφισβήτησης. Η έρευνα των DiMaggio et al. (1996:715) υπογραμμίζει πώς οι Αμερικανοί δεν χωρίζονται μόνον σε Αριστερά και Δεξιά αλλά εκφράζουν διαφορετικές απόψεις σε θέματα όπως ο ρόλος της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, η φυλετική ενσωμάτωση και θέματα που αφορούν το έγκλημα και τη δικαιοσύνη. Αυτό αποκαλύπτει πολυπολιτισμικές διαιρέσεις που υπερβαίνουν τα συνηθισμένα πολιτικά πλαίσια. Συνολικά, αυτές οι έρευνες αποδεικνύουν ότι η πολιτική διάκριση δεν περιορίζεται μόνο στην Αριστερά και Δεξιά, αλλά είναι πολυποίκιλη και σχετίζεται με θέματα που αντικατοπτρίζουν την ποικιλομορφία των πεποιθήσεων και αξιών στην κοινωνία.

Ο Abramowitz (2018) υποστήριξε ότι η φυλετική δυσαρέσκεια ήταν ένας σημαντικός διαιρετικός παράγοντας στις προεδρικές εκλογές του 2016 στις ΗΠΑ ενώ οι Inglehart και Norris (2016) παρατηρούν ότι η πολιτισμική αντίδραση εξηγεί τις πρόσφατες εκλογές στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Πρόσφατα στοιχεία από την υπόθεση του Brexit στο Ηνωμένο Βασίλειο (Duffy et al., 2019), υποστηρίζουν ότι η μετανάστευση ήταν κρίσιμο θέμα και ο πιο σημαντικός μοχλός διαίρεσης στην εκστρατεία του δημοψηφίσματος. Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλα θέματα που συγκλίνουν, όπως η υγειονομική περίθαλψη, οι ρόλοι των φύλων, η ομοφυλοφιλία και η φυλετική προκατάληψη, τα οποία δεν εμπίπτουν στον παραδοσιακό διαχωρισμό Αριστεράς-Δεξιάς. Αυτό υποδηλώνει ότι η πολιτική διαίρεση μπορεί να επηρεάζεται από ποικίλα θέματα και ότι οι παραδοσιακές πολιτικές κατηγορίες δεν αντικατοπτρίζουν πλήρως την πολυπλοκότητα των πολιτικών διαιρετικών γραμμών.

2.2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Στις πρώιμες θεωρητικές ιχνηλατήσεις της θεματικής πόλωσης οι DiMaggio, Evans και Bryson εντοπίζουν τέσσερις βασικές εκδοχές της ως προς το περιεχόμενο και το είδος της πόλωσης: 1) «Διασπορά» - η μέτρηση που αφορά στη διακύμανση των πιο ακραίων θέσεων αναφορικά με το βασικό ή τα βασικά διακυβεύματα. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση ακόμα και αν η πλειοψηφία εκφράζει μετριοπαθείς θέσεις, η διασπορά μπορεί να επισημαίνει εάν υπάρχει μια τάση για διεύρυνση ή επέκταση του φάσματος προς πιο ακραίες απόψεις (Duffy et al. 2019). 2) «Διτροπικότητα» - Η διτροπικότητα αναφέρεται σε έναν τρόπο ομαδοποίησης των απόψεων και των ιδεολογιών σε δύο αντιθετικούς πόλους. Η μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ αυτών των δύο πόλων αυξάνει την πιθανότητα για κοινωνικές συγκρούσεις. Αυτή η δυαδική θεώρηση των απόψεων μπορεί να οδηγήσει σε διχασμό και αντιπαράθεση μεταξύ διαφορετικών ομάδων που ακολουθούν τους διάφορους πόλους. Η διτροπικότητα τείνει να απλοποιεί τις πολυπλοκότητες της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς δεν αντικατοπτρίζει πάντα την πλούσια ποικιλία απόψεων που υπάρχουν σε μια κοινωνία. 3) «Περιορισμός» - Η λέξη "περιορισμός" αναφέρεται στον περιορισμό ή τον περιορισμένο χαρακτήρα των αξιακών αφηγημάτων που παρέχονται από αντίπαλες ομάδες. Η λέξη χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή της επίδρασης αντίπαλων αξιακών αφηγημάτων και κατά συνέπεια πρισμάτων μέσα από τα οποία οι πολίτες κατανοούν τον κόσμο⁴. Τέλος, 4) «Παγίωση» - πρόκειται για την διαδικασία κατά την οποία συγκεκριμένες ομαδοποιημένες στάσεις και απόψεις συνδέονται με τα ατομικά χαρακτηριστικά δημιουργώντας στερεοτυπικές, συνεκτικές και συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες⁵. Η παγίωση των ταυτοτήτων

⁴ Ο Abramowitz αντιλαμβάνεται τον «περιορισμό» ως συνεκτικότητα στάσεων αναφορικά με τα διακυβεύματα σε μια καθορισμένη κλίμακα (A. Abramowitz 2018), ενώ οι Layman, Carsey και Horowitz (2006) χρησιμοποιούν τον όρο «επέκταση σύγκρουσης» για να περιγράψουν μια διαδικασία κατά την οποία τα πολιτικά κόμματα και οι εκλογείς πορεύονται διχασμένοι σε όλες τις σημαντικές διαστάσεις της πολιτικής, αντί να έχουν μια κυρίαρχη διαιρετική τομή να τους επικαθορίζει.

⁵ Η έννοια της «παγίωσης» χρησιμοποιείται και στην θεωρία των διαιρετικών τομών, όμως δεν πρέπει να συγχέεται με το πάγωμα των πολιτικών συστημάτων (freezing hypothesis). Η παγίωση αφορά στην αλληλεπίδραση των παραδοσιακών διαιρετικών τομών και στη δημιουργία ενός συμπαγούς πλέγματος κοινωνικής αντιπαράθεσης και κατά συνέπεια κομματικού ανταγωνισμού. Με άλλα λόγια η παγίωση αφορά στην αποκρυστάλλωση του πλέγματος που ορίζει το περιεχόμενο του κομματικού ανταγωνισμού, ως προς τα τις κοινωνικές διαιρέσεις και τα διακυβεύματα (P. Mair 1998, 2001). Αξίζει να σημειωθεί ότι

νοείται και ως πιθανή πηγή κοινωνικής σύγκρουσης (DiMaggio, Evans, and Bryson 1996). Αυτές οι τέσσερις διαφορετικές εκδοχές της θεματικής πόλωσης – καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την σημαντικότητα των διακυβευμάτων. Με άλλα λόγια, για να καταλάβουμε και να «μετρήσουμε» το πως ακριβώς λειτουργεί και πως επηρεάζει το πολιτικό και κομματικό σύστημα της κάθε χώρας η θεματική πόλωση, οφείλουμε, αρχικά, να ιεραρχήσουμε τη σημαντικότητα των διαφορετικών θεμάτων του πολιτικού ανταγωνισμού (Campbell 2018). Η σημαντικότητα αναφέρεται στο σχετικό βάρος της σημασίας που έχουν διαφορετικά θέματα – δηλαδή το πόσο δείχνουν να ενδιαφέρονται οι πολίτες για αυτά (Duffy et al. 2019, 22–23). Τούτων δοθέντων, η πόλωση αυξάνεται όταν αυτή αφορά ένα θέμα-διακύβευμα το οποίο απασχολεί τους πολίτες και κατά συνέπεια τα πολιτικά κόμματα. Σύμφωνα με τον Hetherington (2009) τα σημαντικά διακυβεύματα μπορεί να φαίνονται περισσότερο πολωτικά απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορές και οι αντιπαραθέσεις σε σημαντικά θέματα μπορεί να υπερεκτιμώνται, και οι άνθρωποι μπορεί να παρουσιάζουν περισσότερη πολιτική πόλωση απ' ό,τι θα έπρεπε να υποθέσουμε βασιζόμενοι στις πραγματικές τους πεποιθήσεις. Η απόσταση μεταξύ των στάσεων και απόψεων είναι, σύμφωνα με τον Hetherington, πιθανόν να είναι τελικά μικρότερη απ' ό,τι φαίνεται. Όπως αναφέρεται στον Campbell (2018), για να έχει σημασία η πόλωση, θα πρέπει αυτή να επηρεάζει ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού και να σχετίζεται με πολιτικά ζητήματα που η πλειοψηφία της κοινωνίας θεωρεί σημαντικά. Η πόλωση μπορεί να εκδηλώνεται σε πολλούς τομείς, όπως οι πολιτικές πεποιθήσεις, οικονομικές προτιμήσεις, κοινωνικές αξίες και πολιτισμικές ταυτότητες. Όταν η πόλωση επηρεάζει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, τότε αποκτά σημασία γιατί μπορεί να επηρεάσει την πολιτική δυναμική και τη λήψη αποφάσεων σε μια κοινωνία.

Η σημαντικότητα ενός διακυβεύματος καταφέρνει σε μεγάλο βαθμό να επηρεάσει το πόσο πολωμένο μοιάζει το πολιτικό σύστημα μιας χώρας, γι' αυτό το λόγο πολλές

στις θεωρίες περί πολιτικής πόλωσης ορισμένοι υποστηρίζουν ότι αυτή η διάσταση περί παγίωσης της θεματικής πόλωσης που εισήγαγαν οι DiMaggio et al. επικαλύπτεται σημαντικά με τα μοντέλα της συναισθηματικής πόλωσης που προέκυψαν μερικά χρόνια μετά (Duffy et al. 2019, 22).

φορές έχει μεγάλη αξία να αποτιμηθεί η ιεραρχική σημασία των θεμάτων στον χρόνο. Δηλαδή, η ιεράρχηση των θεμάτων που απασχολούν τους πολίτες μιας χώρας όταν μελετάται με ποσοτικά δεδομένα σε βάθος χρόνου σε ένα προκαθορισμένο διάστημα μελέτης φανερώνει πως οι αλλαγές στην ιεράρχηση της σημαντικότητας μπορεί να σημαίνει αύξηση ή χαλάρωση της θεματικής πόλωσης.

2.3. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Η θεματική πόλωση, ήταν για πάνω από δύο δεκαετίες το κύριο μέτρο της πόλωσης, ωστόσο από τα μέσα της δεκαετίας του 2010, υπάρχουν όλο και περισσότερες ενδείξεις ότι η θεματική πόλωση δεν μπορεί να αποτυπώσει πλήρως τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις.

Οι μελετητές πρότειναν τον όρο "συναισθηματική πόλωση" για να μετρήσουν τις αποστάσεις μεταξύ των ομάδων που θεμελιώνονται σε κοινωνικές ταυτότητες και όχι σε διαφορές που βασίζονται σε διακυβεύματα (Iyengar, Sood, & Lelkes, 2012). Οι μελετητές αρχικά διέγνωσαν μια ανεπάρκεια της θεματικής πόλωσης να ερμηνεύσει -ακόμα και σε συνθήκες έντονης παρουσίας της- το γεγονός ότι οι πολωμένες κοινωνικές ομάδες μπορεί να επιδεικνύουν εξαιρετικά υψηλά επίπεδα απέχθειας των αντιπάλων τους, χωρίς παράλληλα να παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση στις θέσεις/απόψεις/στάσεις αναφορικά με σημαντικά πολιτικά διακυβεύματα (Boxell, Gentzkow, and Shapiro 2020; Iyengar, Sood, and Lelkes 2012).

Κατά τον Abramowitz η συναισθηματική και η θεματική πόλωση επικαλύπτονται σε κάποιο βαθμό, αλλά παράλληλα διαφοροποιούνται ιδίως ως προς το πως επηρεάζουν τις κοινωνίες, ενώ όποια μορφή και να απολαμβάνει η πόλωση σε ένα πολιτικό σύστημα κατά κανόνα αφορά όσους ασχολούνται ενεργά με την πολιτική (Abramowitz 2010). Το κοινό συμπέρασμα των περισσότερων μελετητών είναι ότι η πόλωση των απόψεων – δηλαδή η θεματική πόλωση – δεν είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδυση της συναισθηματικής πόλωσης· αντίθετα, σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται μια αύξηση της συναισθηματικής πόλωσης, ενώ οι θεματικές διαφοροποιήσεις των πολιτών δείχνουν να μειώνονται (Iyengar et al. 2019). Αυτό σημαίνει ότι «οι οπαδοί των κομμάτων μπορούν να αντιπαθούν τους

αντιπάλους τους, ακόμα και αν δεν διαφωνούν απαραίτητα μεταξύ τους. Η συναισθηματική πόλωση είναι, επί της ουσίας, «τόσο ο οδηγός των στάσεων των ατόμων απέναντι στα διακυβεύματα, όσο και το ακριβώς αντίστροφο» (Lelkes 2018, 77)

Μια ύστερη ανανέωση της θεωρίας αναφορικά με την πόλωση έρχεται να επισημάνει μια ευδιάκριτη και ξεχωριστή τάση συναισθηματικής πόλωσης, κατά την οποία οι πολίτες ταξινομούν τους εαυτούς τους κοινωνικά, αντιπαθώντας τους υποστηρικτές αντίπαλων ιδεολογικοπολιτικών χώρων ή κομμάτων, ανεξάρτητα από το εάν διαφωνούν αναφορικά με πολιτικές επιλογές και συγκεκριμένα θεματικά διακυβεύματα. Μετά, λοιπόν, από μια σχεδόν 10ετή παρουσία της θεματικής πόλωσης ως της μόνης θεωρητικής κατασκευής, η έννοια της συναισθηματικής πόλωσης έρχεται να ανατρέψει ή και να συμπληρώσει τα μοντέλα που μελετούν και μετρούν την πόλωση. Όπως σημειώνουν οι Duffy κ.ά. (2019, 84), η "συναισθηματική πόλωση" είναι η διαδικασία κατά την οποία "τα άτομα αρχίζουν να διαχωρίζονται κοινωνικά και να δυσπιστούν και να αντιπαθούν τα άτομα της αντίπαλης πλευράς, ανεξάρτητα από το αν διαφωνούν σε θέματα πολιτικής". Κατ' αρχήν, η πόλωση με βάση το θέμα και η συναισθηματική πόλωση αναφέρονται σε δύο διαφορετικές μορφές πόλωσης: η συναισθηματική πόλωση δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη πόλωση των απόψεων.

Επομένως, η ιδέα της συναισθηματικής πόλωσης -που συχνά αναφέρεται και ως 'κοινωνική πόλωση'- έχει σύμφωνα με την Mason τις ρίζες της στις κοινωνικές ταυτότητες και μετριέται από την απόσταση και τον ανταγωνισμό μεταξύ των αντιθετικών ομάδων (Mason 2018). Αυτό σημαίνει ότι η έρευνα για τον εντοπισμό της συναισθηματικής πόλωσης αρχικά εστιάζει στο να εντοπίσει τις κοινωνικές ομάδες με τις οποίες τα άτομα νιώθουν ή δεν νιώθουν μια ψυχολογική ταύτιση, ένα έντονο αίσθημα «ανήκειν». Εδώ οι λέξεις κλειδιά για τον εντοπισμό του ανήκειν σε μια κοινωνική ομάδα και την ταυτόχρονη διαφοροποίηση από την αντίπαλη είναι το «νιώθουν» και η «ψυχολογική ταύτιση», καθώς υπογραμμίζουν ρητά το συναισθηματικό πεδίο ως πλατφόρμα ανάδυσης της πόλωσης.

Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις οι μελετητές διαπίστωσαν συσχέτιση μεταξύ τους. Έτσι, υποστηρίχθηκε ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ η συναισθηματική πόλωση αυξάνεται όταν μειώνονται οι διαιρέσεις που βασίζονται σε ζητήματα (Duffy et al. 2019). Ενώ η συναισθηματική πόλωση έχει αντιμετωπιστεί κυρίως από μελετητές στις ΗΠΑ, οι οποίοι εντόπισαν μια ενισχυμένη κομματική εχθρότητα μεταξύ Δημοκρατικών και Ρεπουμπλικάνων, η έρευνα έχει δείξει ότι ο βαθμός της συναισθηματικής πόλωσης σε ορισμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολύ υψηλότερος από ό,τι στις ΗΠΑ, ιδίως στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία (Gidron, Adams, and Horne 2019; Reiljan 2020; Wagner 2021). Στην περίπτωση της Ελλάδας, τα ευρήματα σχετικά με τον βαθμό κομματικής εχθρότητας μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ, έχουν χαρακτηριστεί από τον Reiljan (2020) ως "συγκλονιστικά". Η έντονη αυτή διαφοροποίηση εκκινεί από την υιοθέτηση εντελώς διακριτών και ανταγωνιστικών κοινωνικών αξιών, αντιλήψεων και στάσεων ανάμεσα στον σκληρό πυρήνα των ψηφοφόρων των δύο κομμάτων (Λυριντζής and Νικολακόπουλος 1990) -ήτοι σε όσους σημειώνουν υψηλά επίπεδα κομματικής ταύτισης- ήδη από την δεκαετία του 1980, όπως διαπιστώνεται και από τις πρώτες ανάλογες έρευνες, τις κοινωνικές και πολιτικές έρευνες που διεξήχθησαν από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ η θεματική πόλωση βασίζεται στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι κάνουν ορθολογικές επιλογές διαθέτοντας γνώση και ενημέρωση επί των διακυβευμάτων τα θεωρητικά υποδείγματα της συναισθηματικής πόλωσης υποθέτουν ότι ένα σημαντικό κομμάτι της πολιτικής συμπεριφοράς δεν βασίζεται στην ορθολογικότητα (Mason 2018). Η Mason σημειώνει τρία στοιχεία για τις συνεκτικές κοινωνικές ομαδοποιημένες ταυτότητες και συμβάλλουν στη συζήτηση για την συναισθηματική πόλωση. Το πρώτο είναι η οπαδική προδιάθεση: Αναφέρεται στην τάση των ανθρώπων να εκδηλώνουν μεροληψία ή/και αντιπάθεια προς τους αντιπάλους και προνομιακή μεταχείριση των μελών της δικής τους ομάδας. . Αυτή η μεροληψία του οπαδού, σημαίνει ότι οι άνθρωποι βιώνουν τις ίδιες πραγματικότητες με εξαιρετικά διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου. Το δεύτερο είναι η πολιτική δράση: Αναφέρεται στο γεγονός ότι οι

άνθρωποι έχουν αυξημένη πιθανότητα να υπερασπίζονται την κοινωνική ομάδα που αισθάνονται ότι ανήκουν, ιδίως όταν νιώθουν ότι αυτή η ομάδα αντιμετωπίζει απειλή. Τέλος, η «συναισθηματική αντιδραστικότητα» αφορά τα συναισθήματα που ενεργοποιούνται υπέρ της κοινωνικής ομάδας, όπως ο θυμός ή ο ενθουσιασμός. Αυτή η συναισθηματική αντιδραστικότητα μπορεί να επηρεάσει την αντίληψη και τη συμπεριφορά των ατόμων ανάλογα με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα γεγονότα. Αυτά τα τρία στοιχεία δείχνουν πώς οι κοινωνικές ομάδες μπορούν να επηρεάσουν τη συναισθηματική πόλωση και την αντίληψη των ατόμων, καθιστώντας σημαντική τη συνεισφορά της κοινωνικής ταυτότητας στη διαμόρφωση των συναισθημάτων και των στάσεων τους (Mason 2018, 23).

Η έννοια της συναισθηματικής πόλωσης υποδηλώνει την ύπαρξη έντονων συναισθηματικών αντιδράσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Η συναισθηματική πόλωση επηρεάζει κοινωνικές ομάδες απομονώνονται κοινωνικά από τις αντίπαλες ομάδες ενισχύοντας τη δική τους ομογενοποίησης που έχουν απομονωθεί κοινωνικά. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια πολωτική δυναμική, όπου οι ομάδες αντιμετωπίζονται ως αντίπαλες, και η συμπεριφορική διαφοροποίηση από τους "άλλους" ενδέχεται να ενισχύσει την ομογενοποίηση εντός της ομάδας. Η συμπεριφορική διαφοροποίηση από τους «άλλους» θυμίζει τις διαδικασίες ανάδυσης της εθνικής ταυτότητας στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η αναφορά στις διαδικασίες ανάδυσης της εθνικής ταυτότητας στον 18ο και 19ο αιώνα υπογραμμίζει τον τρόπο με τον οποίο οι έννοιες της πολιτικής και εθνικής ταυτότητας σχηματίστηκαν σε αντιπαραθέσεις με άλλες ομάδες ή γείτονες. Η έννοια του πολίτη μιας χώρας, η ιδέα της εθνικής ταυτότητας συγκροτήθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό σε συνάρτηση με τους βασικούς «αντιπάλους» ή γείτονες (Hearn 2006; Hobsbawm 1992).

Συνοπτικά, η συζήτηση αυτή υποδηλώνει ότι οι συναισθηματικές αντιδράσεις και η κοινωνική απομόνωση μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι ομάδες αναπτύσσουν τη δική τους ταυτότητα, καθορίζοντας τις σχέσεις τους με άλλες ομάδες σε ένα πλαίσιο πολιτισμικής και κοινωνικής δυναμικής. Με άλλα λόγια το τι είμαστε ορίζει και ταυτόχρονα ορίζεται από το τί δεν είμαστε, οι κοινωνικές ομάδες

αντιλαμβάνονται εαυτόν σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα της αντίπαλης ταυτότητας και συμπεριφέρονται βάσει της δικής τους συναισθηματικής εγχάραξης. Επομένως, όταν οι κοινωνικές ομάδες διαπνέονται από μια σημαίνουσα κοινή ταυτότητα και έρχονται σε συχνή επαφή με τις ανταγωνιστικές τους αξίες -ήτοι είναι και αυτές συνεκτικές και ομαδοποιημένες- τότε υιοθετούν ευκολότερα ακραίες πολωτικές στάσεις και συμπεριφορές (Sunstein 2002).

Οι Hobolt, Leeper και Tilley (Hobolt, Leeper, and Tilley 2021) αναφέρονται σε τρία βασικά στοιχεία της συναισθηματικής πόλωσης:

Ομογενοποίηση (Homogenization): Αναφέρεται στην τάση των ατόμων να ενισχύουν την ενότητα εντός της κοινωνικής ομάδας τους μέσω της υιοθέτησης κοινών απόψεων. Αυτή η ομοιογενοποίηση ενδυναμώνει το αίσθημα σύνδεσης και κοινής ταυτότητας μεταξύ των μελών της ομάδας.

Διαφοροποίηση (Differentiation): Περιγράφει την τάση να υπογραμμίζονται οι διαφορές μεταξύ της δικής μας ομάδας και των αντιπάλων ομάδων. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε θετική αξιολόγηση της δικής μας ομάδας και αρνητική αξιολόγηση των αντιπάλων, δημιουργώντας έτσι έναν αίσθημα ευνοϊκότητας προς τη δική μας ομάδα.

Αξιολογική Μεροληψία (Affective Bias): Αναφέρεται στην επίδραση των συναισθημάτων στις πολιτικές απόψεις και αποφάσεις. Η αξιολογική μεροληψία παίζει ρόλο στο πώς αντιλαμβανόμαστε τα γεγονότα και προσεγγίζουμε τις πολιτικές θέσεις, καθορίζοντας ένα φίλτρο μέσω του οποίου διαμορφώνουμε τις προτιμήσεις και τις στάσεις μας.

2.4. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Επομένως, η ιδέα της συναισθηματικής πόλωσης -που συχνά αναφέρεται και ως 'κοινωνική πόλωση' ή 'συναισθηματική πόλωση' (Settle 2018)- έχει σύμφωνα με την Mason τις ρίζες της στις κοινωνικές ταυτότητες και μετριέται από την απόσταση και τον ανταγωνισμό μεταξύ των αντιθετικών ομάδων (Mason 2018). Η έρευνα για τον εντοπισμό της συναισθηματικής πόλωσης επικεντρώνεται αρχικά στην αναζήτηση των κοινωνικών ομάδων με τις οποίες οι άνθρωποι

αισθάνονται ή δεν αισθάνονται μια ψυχολογική σύνδεση, ένα έντονο αίσθημα "ανήκειν". Οι "λέξεις-κλειδιά" σε αυτό το πλαίσιο είναι το "νιώθουν" και η "ψυχολογική ταύτιση". Αυτές οι έννοιες υπογραμμίζουν τον συναισθηματικό χαρακτήρα της εμπειρίας του "ανήκειν" σε μια κοινωνική ομάδα. Η διαφοροποίηση από την αντίπαλη ομάδα προκύπτει από το γεγονός ότι οι άνθρωποι κατασκευάζουν την ταυτότητά τους μέσω των συναισθημάτων που αναπτύσσουν έναντι άλλων κοινωνικών ομάδων. Η έννοια του "ανήκειν" και η αίσθηση της "ψυχολογικής ταύτισης" με μια ομάδα διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην ανάπτυξη της συναισθηματικής πόλωσης, καθώς καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους.

Τα παραπάνω οδηγούν σε ένα εντελώς διαφορετικό μεθοδολογικό σχεδιασμό για την μέτρηση της συναισθηματικής πόλωσης. Οι Druckman and Levendusky (Druckman and Levendusky 2019) προτείνουν έναν διαφορετικό μεθοδολογικό σχεδιασμό για τη συναισθηματική πόλωση:

1) «Θερμόμετρο-συναισθημάτων»: Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται στη μέτρηση και αξιολόγηση των συναισθηματικών στάσεων των ψηφοφόρων και των ελίτ έναντι του πολιτικό-ιδεολογικού τους χώρου ή του κόμματός τους αλλά και του αντίπαλου χώρου/κόμματος ή έναντι των υπόλοιπων κομμάτων. Αυτό μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των δυνάμεων που καθοδηγούν την συμπεριφορά και των διαφορών μεταξύ πολιτικών ομάδων.

2) «Αξιολογήσεις χαρακτηριστικών». Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται στον τρόπο που οι άνθρωποι αξιολογούν τους ανήκοντες και τους μη-ανήκοντες σε μια ομάδα (έξυπνοι, ανοιχτόμυαλοι, πατριώτες έντιμοι, γενναιόδωροι, υποκριτικές, εγωιστές, κλπ.

3) «Μετρήσεις εμπιστοσύνης». Αυτή η προσέγγιση εστιάζει στον βαθμό εμπιστοσύνης που έχουν οι πολίτες ή τα μέλη μιας πολιτικής ομάδας προς τα μέλη του αντίπαλου κόμματος και ειδικότερα της κυβέρνησης του αντίπαλου

κόμματος. Η μέτρηση αυτή μπορεί να δείξει αν οι αντίπαλοι πολιτικοί θεωρούνται άξιοι εμπιστοσύνης ως προς το να πράξουν το πολιτικά ορθό.

4) «Μετρήσεις κοινωνικής απόστασης»: Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται στη μέτρηση του βαθμού άνεσης ή δυσaráσκειας που νιώθουν οι άνθρωποι κατά την αλληλεπίδρασή τους με άτομα που ανήκουν σε αντίπαλες ομάδες. Επιπλέον, οι μετρήσεις περιλαμβάνουν τη μέτρηση φιλίας με πολιτικούς αντιπάλους με στόχο τη διερεύνηση του βαθμού άνεσης της κοινωνικής αλληλεπίδρασης δηλαδή το βαθμό πολιτικής διαφοροποίησης ή πολιτικής ανάμειξης.

Οι Duffy et al. ισχυρίζονται ότι εντοπίζονται ισχυρές συσχετίσεις για τις τρεις πρώτες κατηγορίες μετρήσεων της συναισθηματικής πόλωσης, ενώ εκτιμούν τις μετρήσεις κοινωνικής απόστασης σαν μια διακριτική έννοια που αναφέρεται περισσότερο σε συμπεριφορές παρά σε στάσεις και απόψεις (Duffy et al. 2019, 24). Ο μηχανισμός που δρα πίσω από τα παραπάνω αποτελέσματα είναι η ενίσχυση των κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων, σε συνδυασμό με τη μεροληπτική επεξεργασία πληροφοριών από τους πολίτες. Πρόκειται για τις ψυχολογικές διεργασίες πίσω από τη συναισθηματική πόλωση. Η μεροληπτική επεξεργασία πληροφοριών από τους πολίτες οδηγεί σε ενίσχυση των διαφορών μεταξύ της θέσης τους και της θέσης που αντιλαμβάνονται ότι έχει η "εξω-ομάδα". Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και η αναφορά σε στερεότυπα και αρνητικές αξιολογήσεις της "εξω-ομάδας". Αυτό υποδηλώνει ότι η χρήση των κοινωνικών μέσων μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία και ενίσχυση προκαταλήψεων και αρνητικών στερεοτύπων σχετικά με ομάδες που θεωρούνται "διαφορετικές" ή "εξωτερικές". Όπως αναφέρει ο Settle (2018) αποδεικνύει μέσω μιας σειράς μελετών έρευνας και εργαστηριακών πειραμάτων, ότι η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (και το είδος του κομματικού περιεχομένου που μοιράζεται στο Facebook) αυξάνει τις αντιληπτές διαφορές μεταξύ της θέσης των ίδιων των ατόμων και της θέσης που αντιλαμβάνεται ότι βρίσκεται η εξω-ομάδα, καθιστά τις πολιτικές και κοινωνικές ταυτότητες πιο

άμεσα συσχετιζόμενες, και συμβάλλει στη δημιουργία στερεοτύπων (και αρνητικών αξιολογήσεων) της έξω- ομάδας.

3. ΕΙΝΑΙ Η ΠΟΛΩΣΗ ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ? ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Το ζήτημα της πολιτικής πόλωσης έχει επανέλθει στην επιφάνεια τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω του νέου πεδίου μελέτης των επιδράσεων που έχουν σε αυτήν τα ΜΚΔ και οι αλληλεπιδράσεις των χρηστών σε αυτά για ζητήματα πολιτικής. Οι προκλήσεις που δημιουργούνται τα τελευταία χρόνια λόγω της νέας αυτής συνθήκης διευρύνουν τη συνθήκη της πόλωσης. Η πόλωση δεν εξαρτάται μόνο από το επίπεδο ριζοσπαστικοποίησης και εξτρεμισμού των απόψεων αλλά και από τον βαθμό στον οποίο οι απόψεις αυτές συσχετίζονται μεταξύ τους. Όταν οι άνθρωποι καταλήγουν να συνδυάζουν τις πεποιθήσεις τους σε ένα συνολικό ιδεολογικό πλαίσιο, μπορεί να ενισχυθεί η πολιτική πόλωση. Αυτό μπορεί να συμβαίνει όταν οι άνθρωποι παραμένουν σε ομαδικά κλειστά περιβάλλοντα, όπου οι απόψεις που επικρατούν είναι συχνά ομοιόμορφες και ενισχύουν μια συγκεκριμένη ιδεολογία. Η ευθυγράμμιση των απόψεων είναι από τις μείζονες προκλήσεις που δημιουργούνται στο διαδικτυακό περιβάλλον και δημιουργούνται μέσα από θαλάμους αντήχησης και φουσαλίδες φίλτρων. Οι χρήστες εκτίθενται σε πληροφορίες που ενισχύουν τις ήδη διαμορφωμένες πολιτικές τους απομονωμένοι και παραμένουν απομονωμένοι από άλλους χρήστες με αντίθετες απόψεις. Η συνθήκη αυτή επιδρά στη συναισθηματική πόλωση και δημιουργεί μία σειρά από αρνητικές συνέπειες όπως αγενείς συμπεριφορές, προσβλητική γλώσσα, αγενείς χαρακτηρισμούς, λεκτικούς καυγάδες, δολοφονία χαρακτήρα, κοροϊδία, ιδεολογικά ακραία γλώσσα, υποτιμητική και άσεμνη γλώσσα, αλλά και συναισθηματική επίδειξη και συναισθηματική γλώσσα. Τέλος, οι άνθρωποι διαισθητικά ενδιαφέρονται περισσότερο να παραμείνουν πιστοί στην ομάδα τους αναπτύσσοντας έτσι ένα είδος πολιτικού φυλετισμού. Όλες τις παρενέργειες αυτές θα τις εξετάσουμε παρακάτω.

3.1. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΩΣΗ

Η συζήτηση που συνοψίζεται σε αυτό το υπόκεφάλαιο θα επιχειρήσει να συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η επιτυχία των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης μετασχηματίζουν τη δομή των πολιτικών συζητήσεων και τον επακόλουθο αντίκτυπό τους στην πολιτική πόλωση. Παρόλο που το πεδίο της εμπειρικής έρευνας φτάνει σε μια κατάσταση ωριμότητας, πολλά ερωτήματα παραμένουν ακόμη ανοικτά.

Μελέτες που αξιολογούν την πόλωση του περιεχομένου του μιντιακού τοπίου συνολικά στην πάροδο του χρόνου διαπιστώνουν ότι, τόσο τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Chinn, Hart, and Soroka 2020), όσο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Marozzo and Bessi 2017) γίνονται ολοένα και πιο πολιτικά πολωμένα, με έντονα στοιχεία μεροληψίας υπέρ ορισμένων κομμάτων έναντι άλλων.

Στη συστηματική βιβλιογραφική επισκόπηση που διενήργησαν οι Kubin & Sikorski (Kubin and von Sikorski 2021) χρησιμοποιώντας τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές μεθόδους και εξετάζοντας 94 άρθρα (συνολικά με 121 μελέτες), που αξιολογούν τον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαμόρφωση της πολιτικής πόλωσης, τα ευρήματά τους παρέχουν σαφή συμπεράσματα σχετικά με την επίδραση αυτών των μέσων.

Παρατηρείται ότι η βιβλιογραφία συμφωνεί ομόφωνα ότι η συνεχής έκθεση σε Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ) με παρόμοιο ιδεολογικό περιεχόμενο εντείνει την πολιτική πόλωση. Ωστόσο, υπάρχει μικρότερη συμφωνία στη βιβλιογραφία σχετικά με το εάν η έκθεση σε αντίθετες απόψεις μπορεί να επηρεάσει την πόλωση. Κάποιες μελέτες προτείνουν ότι η πόλωση μειώνεται όταν οι χρήστες έρχονται αντιμέτωποι με περιεχόμενο που αντίκειται στις δικές τους απόψεις (Kim 2015). Αυτό συμβαίνει καθώς οι χρήστες εκτίθενται σε ιδέες που αποκλίνουν από τις δικές τους, μια διαδικασία που μπορεί να τους κάνει να επανεξετάσουν τις ιδέες τους, αμβλύνοντας, επομένως, την πόλωση.

Αντίθετα, άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το "αποκλίνον" περιεχόμενο επιδεινώνει την πόλωση (Kim 2019), προκαλώντας αρνητικά αποτελέσματα. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, οι άνθρωποι οχυρώνονται ακόμη πιο αποφασιστικά πίσω από τα εδραιωμένα συστήματα πεποιθήσεών τους, καταλήγοντας έτσι σε αυξημένη πόλωση.

Οι Kubin & Sikorski (2021) καταλήγουν ότι οι περισσότερες μελέτες εντοπίζουν μια σχέση μεταξύ της επιλεκτικής έκθεσης στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ) και της πολιτικής πόλωσης. Επιπλέον, τα περισσότερα πειράματα καταλήγουν ότι όλα τα μέσα συνολικά επιδεινώνουν τόσο την ιδεολογική όσο και την συναισθηματική πόλωση. Παρά ταύτα, η μελλοντική έρευνα θα πρέπει να εξετάσει πιο ειδικά την επίδραση των οπτικών ερεθισμάτων σε σχέση με το φαινόμενο της πόλωσης.

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συμβάλλουν στην ενίσχυση της δημιουργίας δεσμών μεταξύ των χρηστών με κινητοποιητικό μοχλό το θυμικό τους (*"affect as a binding technique"*) (Dean 2010, 95). Η ενωτική/δεσμευτική επίδραση που ασκεί το θυμικό μπορεί να γίνει κατανοητή ως η «συνάντηση» των συναισθημάτων που διαχέονται μεταξύ των θεματικών που συζητιούνται από τα άτομα σε έναν «χώρο», είτε φυσικό είτε ψηφιακό (Ekman 2019). Η αλληλεπίδραση στις πλατφόρμες των ΜΚΔ δημιουργεί συναισθήματα ανήκειν και αμοιβαίας αναγνώρισης, αλλά και αισθήματα αποκλεισμού. Αυτά τα αισθήματα συμβάλλουν στο να αντλούν οι χρήστες ικανοποίηση μέσα από την αξιοποίηση του μέσου (*"user gratification theory"*), το οποίο τους προσφέρει τη συναισθηματική πληρότητα που αναζητούν (Ekman, 2019). Με βάση αυτού του είδους τις ζυμώσεις, τα κοινά των ΜΚΔ δημιουργούνται και μεταβάλλονται σε μία βάση συναισθηματικών δεσμών, για αυτό και αποκαλούνται «συναισθηματικά». Τα «συναισθηματικά κοινά» διαμορφώνονται «μέσω της δικτύωσης και κινητοποιούνται, συνδέονται ή απομακρύνονται μέσω των εκφράσεων συναισθημάτων» (Papacharissi 2015, 125). Οι συναισθηματικές αυτές κοινότητες μπορούν επίσης να οικοδομηθούν γύρω από αρνητικά φορτισμένες εκφράσεις και περιεχόμενο, συμπεριλαμβανομένης της έκφρασης ρατσισμού και μίσους. Επομένως, τα κοινά των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με

αντιμεταναστευτικά και ρατσιστικά αισθήματα μπορεί να μην προάγουν τη διαβούλευση ή τον πλουραλισμό. Παρ' όλα αυτά, συγκροτούνται σε μια αμοιβαία κυκλοφορία συναισθηματικού λόγου και κοινωνικής συνδεσιμότητας (Ekman, 2019). Όπως υποστηρίζει η Ahmed (Ahmed 2004, 117) συναισθήματα όπως η ανασφάλεια, ο φόβος, η εχθρότητα και το μίσος ευθυγραμμίζουν τα άτομα εντός του δικτύου της ψηφιακής σφαίρας. Αυτό δημιουργεί την αίσθηση του ανήκειν εντός του δικτύου, αποκλείοντας ταυτόχρονα τους χρήστες εκτός αυτού (Ekman, 2019).

Η δημιουργία κοινών με δεσμούς στη βάση αρνητικών συναισθημάτων είναι ιδιαίτερα έντονο φαινόμενο στο Twitter και αυτό σχετίζεται με τον ίδιο τον αλγόριθμο της πλατφόρμας και τον τρόπο που η πλατφόρμα λειτουργεί ως προς τη διαχείριση περιεχομένου. Αρκετοί μελετητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένοι αλγόριθμοι παίζουν ρόλο στην τροφοδότηση της ρητορικής μίσους και στην αύξηση της πόλωσης, μέσα από το πώς διαχειρίζονται και προωθούν το περιεχόμενο των χρηστών (Brady et al. 2017; Levy 2021; Rathje, Van Bavel, and van der Linden 2021; Van Bavel et al. 2021). Οι Milli et al. (Milli et al. 2023) θέλοντας να ερευνήσουν όχι απλώς την επίδραση που έχουν γενικώς τα ΜΚΔ στη δημόσια σφαίρα και το δημόσιο διάλογο, αλλά, ειδικότερα την επίδραση που έχει ο αλγόριθμος στην λειτουργία και τον τρόπο που κατατάσσεται το περιεχόμενο, διεξήγαγαν ένα ελεγχόμενο πείραμα. Επιστρατεύοντας 1730 χρήστες του Twitter σε διάστημα 2 εβδομάδων συγκέντρωσαν τα 10 κορυφαία tweets που τους έδειχνε ο καθημερινά αλγόριθμος και τα 10 κορυφαία tweets που θα είχαν δει στη ροή τους αν τους εμφανίζονταν τα πιο πρόσφατα tweets με βάση τη χρονολογική σειρά. Ταυτόχρονα διεξήγαγαν συνεντεύξεις με τους υποψηφίους σχετικά με το περιεχόμενο που βλέπουν στο προφίλ τους στο Twitter. Στόχος ήταν να δουν αν ο αλγόριθμος έχει επίδραση στην ενίσχυση της εχθρότητας απέναντι στην «εξω-ομάδα» καθώς και στη συναισθηματική πόλωση.

Το πόρισμα της έρευνας ήταν πως ο αλγόριθμος έχει πράγματι την τάση να ενισχύει το συναισθηματικά φορτισμένο περιεχόμενο, προβάλλοντάς το περισσότερο, ιδιαίτερα τα tweets εκείνα που εκφράζουν θυμό και εχθρότητα προς την «εξω-

ομάδα». Προκύπτουν έτσι στοιχεία για την αιτιακή σχέση μεταξύ της ανάδειξης αρνητικών συναισθημάτων και της λειτουργίας του αλγόριθμου (Milli et al. 2023). Η έρευνα επίσης έδειξε ότι ο αλγόριθμος μπορεί να συμβάλει στη συναισθηματική πόλωση, χωρίς σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη δωματίων αντήχησης ή φίλτρων διήθηση περιεχομένου (*“filter bubble”*) (Milli et al. 2023). Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με την έρευνα, ο αλγόριθμος αυξάνει ελαφρώς την αναλογία προβολής περιεχομένου έξω-ομάδας/έσω-ομάδας με το οποίο αλληλεπιδρούν οι χρήστες. Ωστόσο, μετά την ανάγνωση των tweets που επιλέγονται από τον αλγόριθμο, οι χρήστες τείνουν να έχουν περισσότερες θετικές αντιλήψεις για τη «δική τους» ομάδα και περισσότερες αρνητικές αντιλήψεις για την έξω-ομάδα, σε σχέση με όταν βλέπουν tweets με χρονολογική σειρά εμφάνισης και όχι με την προτεραιοποίηση σειράς από τον αλγόριθμο (Milli et al. 2023). Λαμβάνοντας υπόψη το εύρημα ότι ο αλγόριθμος ενισχύει τα tweets που εκφράζουν εχθρότητα προς την έξω-ομάδα, η έρευνα καταλήγει πως ο αλγόριθμος του Twitter μπορεί να συμβάλει στη συναισθηματική πόλωση, όχι περιορίζοντας την έκθεση στο περιεχόμενο της «άλλης πλευράς», αλλά αναδεικνύοντας και προβάλλοντας επιλεκτικά τα tweets με το πιο διχαστικό περιεχόμενο (Milli et al. 2023).

Μία ακόμα παράμετρος των επιδράσεων των ΜΚΔ είναι οι προεκλογικές εκστρατείες. Ο διχασμός και η πόλωση σχετικά με συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα κατά τη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων μπορούν να εντοπιστούν στο νέο τοπίο των μέσων ενημέρωσης, ιδίως μέσω της χειραγώγησης και της ανάλυσης των δεδομένων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Seemann 2017). Κατά τη διάρκεια μελέτης του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ από τους Faris et al. (2017), μελετήθηκαν 1,25 εκατομμύρια μηνύματα που είχαν κοινοποιηθεί από συνολικά 25.000 πηγές στο Twitter και το Facebook κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας στις ΗΠΑ το 2016. Τα δεδομένα ανακτήθηκαν από την 1η Απριλίου 2015 έως την ημέρα της ψηφοφορίας. Τα ευρήματά τους έδειξαν ότι οι υποστηρικτές κάθε υποψηφίου ακολουθούσαν μια συγκεκριμένη και ξεχωριστή ειδησεογραφία των μέσων ενημέρωσης: οι λογαριασμοί που μοιράζονταν συστηματικά (ή έκαναν retweet)

περιεχόμενο της Hilary Clinton, μοιράζονταν επίσης περιεχόμενο από συγκεκριμένα μέσα ενημέρωσης, όπως η Washington Post ή οι New York Times (Faris et al. 2017). Αντίστοιχα, οι υποστηρικτές του Trump που μοιράζονταν και έκαναν retweet το περιεχόμενό του μέσω των λογαριασμών τους, θα μοιράζονταν επίσης περιεχόμενο από μέσα όπως το Fox News ή το Breitbart (Faris et al. 2017). Η πυκνότητα δικτύωσης και η πόλωση αντικατοπτρίζονται σαφώς στη μελέτη του Χάρβαρντ. Οι λογαριασμοί που υποστήριζαν έναν πολιτικό υποψήφιο για τις αμερικανικές εκλογές ήταν επίσης συνδεδεμένοι με επιλεγμένα μέσα ενημέρωσης. Η ενασχόληση με ένα πολωτικό θέμα κάνει τους χρήστες να αναζητούν ισχυρή ταύτιση και επιβεβαίωση της κοσμοθεωρίας τους. Η επιλογή του υποψηφίου συμβαδίζει με μια επιλεγμένη ειδησεογραφία των μέσων ενημέρωσης και η "φυλή" συσπειρώνεται γύρω από συγκεκριμένες κοσμοθεωρίες, με εναρμονισμένες αφηγήσεις.

3.2. ΘΑΛΑΜΟΙ ΑΝΤΗΧΗΣΗΣ ΚΑΙ ΦΥΣΑΛΙΔΕΣ ΦΙΛΤΡΩΝ

Ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο επιχείρημα είναι ότι η σύνδεση των ψηφιακών τεχνολογιών με την πολιτική πόλωση αφορά τους θαλάμους αντήχησης όπου διευρύνεται η απήχηση των εξτρεμιστικών ιδεών. Ο Sustain (2018) τονίζει ότι το βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής δικτύωσης είναι ότι επιτρέπει σε ομοϊδεάτες να βρίσκουν ο ένας τον άλλον (Sunstein 2018). Οι θάλαμοι αντήχησης περιγράφουν ακριβώς πως οι χρήστες εκτίθενται σε πληροφορίες που ενισχύουν τις ήδη διαμορφωμένες πολιτικές τους απομονωμένοι και παραμένουν απομονωμένοι από άλλους χρήστες με αντίθετες απόψεις. Οι θάλαμοι αντήχησης του Sustain συναντούν την δεύτερη περίφημη θεωρία των φυσαλίδων φίλτρων. Η έννοια της φυσαλίδας φίλτρου ανάγεται στον ακτιβιστή Eli Pariser, ο οποίος στο βιβλίο του *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You* (Pariser 2011), συζητά τον βαθμό στον οποίο οι πληροφορίες εξατομικεύονται στο διαδίκτυο. Παρατηρεί ότι διαφορετικοί χρήστες - ανάλογα με τις πολιτικές τους στάσεις, για παράδειγμα - λαμβάνουν διαφορετικά αποτελέσματα ακόμη και μετά τη χρήση των ίδιων όρων αναζήτησης. Ωστόσο, η φούσκα της Google δεν είναι μια μεμονωμένη περίπτωση: και άλλες υπηρεσίες στο διαδίκτυο χρησιμοποιούν αλγόριθμους για εξατομίκευση. Τέτοιες

φυσαλίδες εμφανίζονται και στο Facebook. Τα προβλήματα που προκύπτουν από αυτό, δεν είναι μόνο ατομικής φύσης, αλλά έχουν επίσης αντίκτυπο στην κοινωνία στο σύνολό της. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι μία κοινωνία κατατεμαχισμένη που οχυρώνεται πίσω από κομματικές γραμμές και όπου ο συμβιβασμός γίνεται μία εξαιρετικά απίθανη διαδικασία λόγω του ότι της αναδυόμενης δυσπιστίας μεταξύ των δημόσιων αξιωματούχων, των ΜΜΕ και των πολιτών από την άλλη πλευρά του ιδεολογικού φάσματος.

Πολλοί επικριτές εκφράζουν ανησυχίες σχετικά με την επικράτηση των "θαλάμων αντήχησης" στα ΜΚΔ και τον πιθανό ρόλο τους στην αύξηση της πολιτικής πόλωσης. Ωστόσο, η έλλειψη διαθέσιμων δεδομένων και οι προκλήσεις της διεξαγωγής πειραμάτων μεγάλης κλίμακας καθιστούν δύσκολη την εκτίμηση της έκτασης του προβλήματος. Σε έρευνα του 2020 (Nyhan et al. 2023) που αξιοποίησε δεδομένα για το σύνολο του πληθυσμού των ενεργών ενήλικων χρηστών του Facebook στις ΗΠΑ φαίνεται ότι το περιεχόμενο από πηγές "ομοϊδεατών" αποτελεί την πλειονότητα των όσων βλέπουν οι άνθρωποι στην πλατφόρμα, αν και οι πολιτικές πληροφορίες και ειδήσεις αντιπροσωπεύουν μόνο ένα μικρό κλάσμα αυτών των εκθέσεων. Για να αξιολογηθεί μια πιθανή απάντηση στις ανησυχίες σχετικά με τις επιπτώσεις των θαλάμων αντήχησης, πραγματοποιήθηκε ένα πείραμα πολλαπλών κυμάτων στο Facebook μεταξύ 23.377 χρηστών για τους οποίους περιορίστηκε η έκθεση σε περιεχόμενο από πηγές ομοϊδεατών κατά τη διάρκεια των προεδρικών εκλογών του 2020 στις ΗΠΑ κατά περίπου το ένα τρίτο.

Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι η παρέμβαση αύξησε την έκθεσή τους σε περιεχόμενο από διασταυρούμενες πηγές και μείωσε την έκθεση σε μη ευγενική γλώσσα. Ωστόσο, δεν είχε μετρήσιμα αποτελέσματα σε οκτώ προ-καταχωρημένες μετρήσεις στάσεων, όπως η συναισθηματική πόλωση, η ιδεολογική ακρότητα, οι αξιολογήσεις των υποψηφίων και η πίστη σε ψευδείς ισχυρισμούς. Αυτό υποδηλώνει ότι, παρόλο που η έκθεση σε περιεχόμενο από ομοϊδεάτες πηγές αυξήθηκε, δεν είχε αντίστοιχη επίδραση στη μείωση της πόλωσης στις πεποιθήσεις ή στις στάσεις των ατόμων κατά τη διάρκεια των προεδρικών εκλογών του 2020 στις ΗΠΑ. Συνεπώς, παρά την

αύξηση της εκθέσεως σε ποικίλες πηγές, δεν παρατηρήθηκε μείωση της πόλωσης στις πεποιθήσεις και τις στάσεις των ατόμων κατά τη διάρκεια των εκλογών.

Τα παραπάνω στοιχεία παρέχουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τη διαδικτυακή πολιτική πόλωση και την έκθεση των χρηστών σε διάφορα πολιτικά περιεχόμενα. Η ιδέα ότι οι χρήστες ζουν σε διαδικτυακούς θαλάμους ηχούς, εκτίθενται σε ομοιόμορφες απόψεις και ενισχύουν τις πολιτικές διαιρέσεις αντικατοπτρίζει ανησυχίες για τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τη δημόσια σφαίρα. Η παρατήρηση ότι οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να αντιμετωπίσουν αυτό το πρόβλημα με μείωση της έκθεσης σε πολιτικά ομοϊδεατικό περιεχόμενο αποτελεί σημαντική συζήτηση. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι αυτή η προσέγγιση ενδέχεται να αντιμετωπίσει αντίσταση λόγω της αξίας της ελευθερίας έκφρασης και της ποικιλομορφίας απόψεων. Το γεγονός ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό του περιεχομένου που βλέπουν οι χρήστες στο Facebook αφορά ρητά την πολιτική ή ειδήσεις μπορεί να υποδηλώνει ότι οι χρήστες δεν εκτίθενται αρκετά σε πολιτική ποικιλομορφία. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο οι χρήστες λαμβάνουν πολιτικά περιεχόμενο από τους φίλους τους και από σελίδες με ομοϊδεάτες μπορεί να αντικατοπτρίζει τις πραγματικές κοινωνικές δομές και τις προτιμήσεις του κάθε χρήστη.

Συνολικά, η συζήτηση αυτή παρέχει προσεκτική ανάλυση για τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν την πολιτική ενημέρωση και την πολιτική πόλωση.

3.3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΓΕΝΕΙΑ, ΛΟΓΟΣ ΜΙΣΟΥΣ

Μία από τις παρενέργειες της πόλωσης ειδικά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι η μη ευγενική συμπεριφορά η οποία είναι συναφής με τη ρητορική του μίσους και τον λόγο της οργής.

Ένα μεγάλο μέρος της έρευνας έχει δείξει ότι η έκθεση σε μη ευγενική συμπεριφορά και η συμμετοχή σε αυτήν σχετίζονται με την πολιτική πόλωση. Ωστόσο, η έρευνα

σχετικά με την κατεύθυνση (ή τις κατευθύνσεις) της σχέσης μεταξύ της πολιτικής αγένειας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και της πόλωσης εξακολουθεί να είναι ασαφής. Οι Massaro και Stryker έχουν προτείνει ότι αυτή η σχέση είναι πιο πιθανό να είναι αμοιβαία παρά μονόδρομη (Massaro and Stryker 2012). Ωστόσο, σε μια μελέτη σχετικά με την πολιτική συζήτηση σε ιστολόγια προτάθηκε ότι η συναισθηματική πόλωση, δηλαδή η "έντονη αντιπάθεια για την πολιτική των αντιπάλων", ευθύνεται για την πολιτική αγένεια, "... από γνήσιο συναίσθημα και/ή από στρατηγική προσπάθεια να απαξιωθούν τα επιχειρήματά τους" (Suhay et al. 2015, 662). Από την άλλη πλευρά, ένα σύνολο ερευνών κυρίως στις ΗΠΑ δείχνει ότι η αγένεια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να συμβάλει στην πόλωση. Οι Anderson et al. (Anderson et al. 2014) πρότειναν ότι η έκθεση σε μη πολιτισμένα σχόλια σε ιστολόγια μπορεί να συμβάλει στην πόλωση των αντιλήψεων για ένα ζήτημα μεταξύ διαφορετικών τμημάτων του κοινού που έχουν διαφορετικές αξίες. Μια πειραματική μελέτη που διεξήχθη από τους Suhay et al. (Suhay, Bello-Pardo, and Maurer 2018) διαπίστωσε ότι η έκθεση σε κομματική κριτική στο διαδίκτυο οδήγησε σε συναισθηματική και κοινωνική πόλωση μεταξύ των κομματικών ταυτοτήτων των ΗΠΑ, ενώ η μελέτη των Kim και Kim έδειξε ότι η έκθεση σε μη ευγενικά αντίθετα σχόλια στο Facebook μπορεί να προκαλέσει πόλωση συμπεριφοράς (Kim and Kim 2019). Σε συνέχεια των παραπάνω μία πιο πρόσφατη μελέτη των Buder et al. (Buder et al. 2021) υπέδειξε ότι η αρνητικότητα στα tweets των χρηστών συσχετιζόταν με δείκτες πόλωσης, όπως η ακρότητα της στάσης και η περιορισμένη στάση αμφιθυμίας. Μια πειραματική μελέτη των Muddiman et al. (2021) διαπίστωσε ότι η αγένεια στο Twitter αύξησε τις πιθανότητες επιθέσεων στο πολιτικό κόμμα της εξωτερικής ομάδας, θεωρώντας τους ως "... μια αντιδημοκρατική στάση επειδή υπονομεύει το κίνητρο για συμβιβασμό..." (Muddiman, Warner, and Schumacher-Rutherford 2021, 1506).

Από μια ευρύτερη προοπτική, η ιδέα ότι η αγένεια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συμβάλλει στην πολιτική πόλωση είναι πολύ ελκυστική τόσο για τους μελετητές όσο και για τους πολιτικούς σχολιαστές. Ένας λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι

ότι, τουλάχιστον σε ορισμένα δημοκρατικά έθνη σε όλο τον κόσμο, οι αγενείς επιθέσεις εναντίον πολιτικών και πολιτικών κομμάτων σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν γίνει ευρέως διαδεδομένες και πολύ ορατές. Η μελέτη των Theocharis et al. (2020) διαπίστωσε ότι περίπου το 18% των tweets που απευθύνονταν σε μέλη του Κογκρέσου στις ΗΠΑ ήταν αγενή (Theocharis et al. 2020). Σε μια άλλη μελέτη, οι Theocharis et al. (2016) διαπίστωσε ότι, κατά μέσο όρο, το 18% όλων των tweets που ανέφεραν έναν Έλληνα υποψήφιο στις ευρωπαϊκές εκλογές του 2014 εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ήταν αγενείς (Theocharis et al. 2016). Οι Rheault, Rayment και Musulan (2019) εκτίμησαν ότι μεταξύ των μηνυμάτων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που απευθύνονται σε καναδούς πολιτικούς και γερουσιαστές των ΗΠΑ περίπου το 11% και το 15% αντίστοιχα είναι αγενή (Rheault, Rayment, and Musulan 2019). Επιπλέον, γυναίκες πολιτικοί υψηλού προφίλ είναι πιο πιθανό να λάβουν μη ευγενικά μηνύματα από ό,τι οι άνδρες πολιτικοί τους ομολόγους τους. Αυτό που οι Woolley και Guilbeault αποκαλούν "bots κατασκευασμένα από πολίτες" ήταν πιθανώς υπεύθυνο "... για τη μεγαλύτερη διάδοση προπαγάνδας, ψευδών πληροφοριών και πολιτικών επιθέσεων κατά τη διάρκεια των εκλογών του 2016 [ΗΠΑ προεδρικών] εκλογών" (Woolley and Guilbeault 2017, 8). Σύμφωνα με μια άλλη πρόσφατη μελέτη, σχεδόν το 10% των tweets που έλαβαν λιγότερο προβεβλημένοι βουλευτές στο Ηνωμένο Βασίλειο ήταν αγενή (Southern and Harmer 2021). Οι Ward και McLoughlin (2020) μελέτη διαπίστωσε ότι περίπου το 2,5% των tweets που απευθύνονταν σε βουλευτές στο Ηνωμένο Βασίλειο περιείχαν κάποιο είδος άμεσης προσβολής (Ward and McLoughlin 2020). Σε μια μελέτη στη Βραζιλία, διαπιστώθηκε ότι η αγένεια και η μισαλλοδοξία σε τμήμα σχολίων του Facebook και των ειδησεογραφικών ιστότοπων χρησιμοποιούνταν κυρίως για να στοχοποιήσουν πολιτικούς και αγενείς συμπεριφορά κατά των πολιτικών και των πολιτικών κομμάτων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης γίνεται συχνά αντιληπτό ότι διευκολύνεται από την ανωνυμία, τη δημιουργία διαδικτυακών φανταστικών προσωποποιήσεων και μια ευρύτερη αίσθηση μη αναγνωρισιμότητας (Lapidot-Lefler and Barak 2012; Suler 2004). Ωστόσο, στο πλαίσιο των δικτυωμένων δημόσιων σφαιρών, η αγένεια

τροφοδοτείται επίσης από τους πολιτικούς που χρησιμοποιούν στρατηγικά μια τέτοια συμπεριφορά για να κινητοποιήσουν τους ψηφοφόρους και να ενισχύσουν την πολιτική τους ένταξη (Frimer et al. 2023; Heseltine and Dorsey 2022; Ott 2017; Rega and Marchetti 2021). Επιπλέον, οι πολιτικοί παράγοντες εκτός του κύκλου των στρατηγικών της προεκλογικής εκστρατείας και της κομματικής ηγεσίας (από αυτοαποκαλούμενους υποψηφίους μέχρι περιφερειακά στελέχη του κόμματος, ημι-αυτόνομες κομματικές ομάδες και μη επίσημες κομματικές οργανώσεις έως γνήσιους υποστηρικτές, διάφορους ομάδες συμφερόντων και ξένους παράγοντες, κ.λπ.), μπορούν να εμπλακούν στρατηγικά στις δικές τους "ανatreπτικές" εκστρατείες (Roemmele and Gibson 2020) για να συκοφαντήσουν άλλα κόμματα και υποψηφίους (Badawy, Ferrara, and Lerman 2018; Ferrara 2017; Zannettou et al. 2019).

Με την πάροδο του χρόνου, η διαδικτυακή πολιτική αγένεια μπορεί να κανονικοποιηθεί, καθώς οι άνθρωποι που εκτίθενται σε αυτήν ή την ασκούν, μπορεί να πάψουν να σκέφτονται ότι αυτό που βιώνουν ή κάνουν δεν είναι "φυσιολογικό". Αυτό μπορεί να οφείλεται σε διαδικασίες από-ευαισθητοποίησης που μειώνουν την αντίληψη της βλαπτικότητάς της (Soral, Bilewicz, and Winiewski 2018), και επειδή τα κανονιστικά όρια έχουν μετατοπιστεί σε σημείο που η προσβλητική και υβριστική γλώσσα που χρησιμοποιείται στην πολιτική γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτή ως τυπικό στοιχείο του δημόσιου λόγου (Krzyżanowski 2020). Μια γραμμή έρευνας (Chan, Chow, and Fu 2019; Lee, Liang, and Tang 2019) έχει προτείνει ότι η πολιτική αγένεια είναι ιδιαίτερα κανονικοποιημένη εντός των πολιτικά κομματικών echo chambers (θάλαμοι αντήχησης) που σχηματίζονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δηλαδή κατακερματισμένες διαδικτυακές κοινότητες ομοϊδεατών ατόμων που συζητούν για την πολιτική και ανταλλάσσουν πληροφορίες με τρόπους που ενισχύουν τις προκαθορισμένες πεποιθήσεις τους (Jamieson and Cappella 2008). Ο λόγος για τον οποίο οι θάλαμοι αντήχησης μπορεί να διευκολύνουν την κανονικοποίηση της πολιτικής αγένειας είναι ότι προσφέρουν "...έναν ασφαλέστερο χώρο στον οποίο οι άνθρωποι αισθάνονται πιο ελεύθεροι να χρησιμοποιούν ακραία γλώσσα όταν επικρίνουν τα μέλη της έξω-ομάδας" (Lee, Liang, and Tang 2019, 4954).

Όπως είναι κατανοητό, η πολιτική αγένεια είναι δύσκολο να εννοιολογηθεί και να λειτουργήσει σε εμπειρική έρευνα με τρόπους που θα εξασφάλιζαν την εξωτερική εγκυρότητα των ερευνητικών αποτελεσμάτων σε διαφορετικά εθνικά πλαίσια. Οι διαφορές στον πολιτικό πολιτισμό, την ιστορία και τις δημοκρατικές παραδόσεις μεταξύ των χωρών καθιστούν δύσκολη την επίτευξη συναίνεσης ως προς τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να οριστεί η πολιτική ασέβεια και τι μπορεί να αποτελούν παρατηρήσιμες ενδείξεις μιας τέτοιας συμπεριφοράς. Αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχουν λιγότερες προκλήσεις στις προσπάθειές μας να ορίσουμε την πολιτική αγένεια σε ένα συγκεκριμένο εθνικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου, οι ορισμοί (και αντιλήψεις) της πολιτικής αγένειας συνδέονται τελικά με τις κοινωνικές ιεραρχίες και τις σχέσεις εξουσίας και ταυτόχρονα αποτελούν συστατικό στοιχείο των σχέσεων εξουσίας.

Οι κανονιστικές προσεγγίσεις πλαισιώνουν την πολιτική αγένεια στο πλαίσιο ευρύτερων θεωριών για τη δημοκρατία και τους συναφείς κανόνες πολιτικής συζήτησης. Όπως υποστηρίζει η Papacharissi (2004), οι δημοκρατικές νόρμες ενθαρρύνουν τη διαφωνία σχετικά με τα ζητήματα. Ως εκ τούτου, "... μια συζήτηση μπορεί να είναι παθιασμένη, θερμή και ακόμη και αγενής, αλλά δεν είναι απαραίτητο να είναι ταυτόχρονα και αγενής" (Papacharissi 2004, 276). Σύμφωνα με αυτή την προοπτική, η πολιτική αγένεια δεν πρέπει να ταυτίζεται με την αγένεια. Σύμφωνα με την Papacharissi (2004, 267), η αγένεια μπορεί να προσδιοριστεί ως ένα σύνολο συμπεριφορών που δείχνουν έλλειψη σεβασμού για τις συλλογικές παραδόσεις της δημοκρατίας, δημιουργούν στερεότυπα σε κοινωνικές ομάδες και αρνούνται στους ανθρώπους την προσωπική τους ελευθερία. Όπως υποστηρίζει, "...οτιδήποτε λιγότερο δεν έχει μόνιμες επιπτώσεις στη δημοκρατία" (Papacharissi 2004, 267). Έτσι, κατά την άποψή της, η χρήση χυδαιότητας, χαρακτηρισμών (π.χ. "προδότης"), συκοφαντιών (π.χ. "αντιαμερικανός") και η υπερβολή θα πρέπει να θεωρούνται περιπτώσεις αγένειας αλλά όχι πολιτική αγένεια.

Η ανάλυση των Stryker et al. (Stryker, Conway, and Danielson 2016) των δεδομένων έρευνας, η οποία αφορούσε δείγματα από τις ΗΠΑ, έδειξε ότι η αντιλαμβανόμενη

πολιτική ασυνειδησία είναι μια συνολική κατασκευή με τρεις αναλυτικά διακριτές, συσχετιζόμενες διαστάσεις: τις προσβλητικές εκφράσεις, την εξαπάτηση και τη διαλεκτική. Οι Stryker et al. (2022) πρότειναν ότι οι προσβολές περιλαμβάνουν εκφράσεις όπως οι χαρακτηρισμοί, η δαιμονοποίηση των πολιτικών αντιπάλων, η χρήση ύβρεων, χυδαιότητα, κ.λπ. (Stryker et al. 2022). Η διακριτική διάσταση περιλαμβάνει τις παραβιάσεις του χώρου, την παρεμπόδιση της συμμετοχής σε συζητήσεις, τις διακοπές, κ.λπ. Τέλος, η διάσταση της εξαπάτησης περιλαμβάνει τις σκόπιμα ψευδείς ή παραπλανητικές δηλώσεις, υπερβολικές δηλώσεις και αδυναμία παροχής αιτιολόγησης ή αποδείξεων. Μια ξεχωριστή και πιο ακραίο σύνολο αγενών συμπεριφορών είναι η απειλή βλάβης και η ενθάρρυνση άλλων να προκαλέσουν βλάβες σε άλλους. Ο Muddiman (2017) χρησιμοποίησε έναν πειραματικό ερευνητικό σχεδιασμό στον οποίο συμμετείχαν συμμετέχοντες από τις ΗΠΑ οι οποίοι κλήθηκαν να αξιολογήσουν καταστάσεις παραβίασης κανόνων που έχουν συσχετιστεί με αγένεια (Muddiman 2017). Συγκεκριμένα, έκανε διάκριση μεταξύ της αγένειας σε προσωπικό επίπεδο και σε δημόσιο επίπεδο. Υπέθεσε ότι στην περίπτωση της αγένειας σε δημόσιο επίπεδο οι κανόνες που παραβιάζονται κατά κύριο λόγο είναι κανόνες σχετικά με τις πολιτικές διαδικασίες. Στην περίπτωση της αγένειας σε προσωπικό επίπεδο, οι κανόνες που παραβιάζονται είναι αυτοί που της διαπροσωπικής ευγένειας.

Μια άλλη προσέγγιση για την εννοιολόγηση της πολιτικής αγένειας είναι η διερεύνηση των πεποιθήσεων των πολιτών σχετικά με το ποιοι τύποι γενικών συμπεριφορών μπορεί να είναι ενδεικτικοί της πολιτικής αγένειας. Διαφορετικοί άνθρωποι μπορεί να μιλούν διαφορετικά για το τι συνιστά πολιτική ασέβεια (Kenski, Coe, and Rains 2020). Οι άνθρωποι μπορεί επίσης να αξιολογούν διαφορετικά τη σοβαρότητα των διαφόρων τύπων παραβιάσεων των κανόνων, ανάλογα με τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως το φύλο, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, την ιδεολογία και τους ρόλους (Bormann 2022), όπως και από τις αντιλήψεις τους σχετικά με τα χαρακτηριστικά των πολιτικών φορέων που επιδίδονται σε απολίτικες

συμπεριφορές, όπως το φύλο τους και η πολιτική ιδιότητα του insider/outsider (Muddiman, Flores, and Boyce 2022, 157).

Η ανάλυση έδειξε ότι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονταν διακριτές λανθάνοντες παράγοντες ασέβειας σε προσωπικό επίπεδο και ασέβειας σε δημόσιο επίπεδο. Η ασέβεια σε προσωπικό επίπεδο περιλάμβανε δηλώσεις που έκαναν χρήση χαρακτηρισμών, προσβολών, αγένειας και κάθε είδους επιθέσεων στο πλαίσιο πολιτικών εκστρατειών. Ακόμα και οι ακραίες κομματικές επιθέσεις, όπως η απόκλιση των πολιτικών αντιπάλων "ναζί", θεωρήθηκαν προσβλητικές, ότι παραβιάζουν τους κανόνες της διαπροσωπικής αγένειας, ένα εύρημα που ήταν σύμφωνο με το επιχείρημα της Paracharissi (2004). Από την άλλη πλευρά, η αγένεια σε δημόσιο επίπεδο ταυτίστηκε με καταστάσεις που σχετίζονται με την έλλειψη συμβιβασμού και την άρνηση συνεργασίας με ένα αντίπαλο πολιτικό κόμμα (Muddiman 2017). Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι Muddiman et al. (2021), αυτό που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ως επιθέσεις σε προσωπικό επίπεδο έναντι επιθέσεων σε δημόσιο επίπεδο είναι κανονιστικά σημαντικό. Οι επιθέσεις σε προσωπικό επίπεδο υπονοούν ότι οι πολιτικοί δεν είναι καλοί στο να κάνουν τη δουλειά τους, ενώ οι επιθέσεις σε δημόσιο επίπεδο υπονοούν εγκληματική πρόθεση και αμφισβητούν τη νομιμότητά τους.

Οι Sobieraj και Berry (2011) πρότειναν ότι μια ειδική περίπτωση ενός πιο δραματικού τύπου πολιτικής αγένειας είναι η "οργή". Σύμφωνα με τους ίδιους, "ο λόγος της οργής περιλαμβάνει προσπάθειες να προκληθεί μια ενστικτώδης αντίδραση από το ακροατήριο, συνήθως με τη μορφή θυμού, φόβου ή ηθικής δικαιοσύνης" (Sobieraj and Berry 2011, 19). Ο λόγος οργής περιλαμβάνει τύπους αγενών συμπεριφορών που περιγράφονται επίσης από άλλες τυπολογίες, όπως η προσβλητική γλώσσα, οι χαρακτηρισμοί, οι λεκτικοί καυγάδες, η δολοφονία χαρακτήρα, η παραπλανητική υπερβολή, η κοροϊδία, η ιδεολογικά ακραία γλώσσα, η υποτιμητική και άσεμνη γλώσσα, αλλά και η συναισθηματική επίδειξη και συναισθηματική γλώσσα. Κατά τη μελέτη τους των τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών σχολίων και talk shows, των πολιτικών ιστολογίων και των mainstream άρθρων στις

ΗΠΑ, χρησιμοποίησαν ανάλυση περιεχομένου για να εντοπίσουν τις εκδηλώσεις οργής λόγου. Η ανάλυσή τους έδειξε ότι όλες ή σχεδόν όλες οι τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές που μελετήθηκαν και περισσότερες περισσότερο από το 80% των πολιτικών ιστολογίων ενσωμάτωσαν εκφράσεις οργής.

Ενώ οι ορισμοί και τυπολογίες της πολιτικής αγένειας, όπως αυτοί που παρουσιάστηκαν παραπάνω, μπορεί να παρέχουν κάποια βοήθεια στη μελέτη της πολιτικής αγένειας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η πολυπλοκότητα της πολιτικής επικοινωνίας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης εγείρει σημαντικές προκλήσεις. Στις πολιτικές συζητήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι είναι αγενείς δεν σημαίνει ότι έχουν μια πολιτική ατζέντα που προωθείται με το να είναι συνεχώς αγενείς ή αγενείς απέναντι στους πολιτικούς αντιπάλους. Κάποιοι από αυτούς, τουλάχιστον μερικές φορές, είναι πιθανό να χρησιμοποιούν αυθόρμητα βρισιές ή ευθείες προσβολές μόνο και μόνο για να εκφράσουν τα θυμωμένα συναισθήματά τους. Όπως η αγένεια και ακόμη και η ακραία πολιτική αγένεια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης γίνονται όλο και πιο καθημερινές. Γίνεται επίσης πιο δύσκολο να εντοπίσουμε τη διαφορά μεταξύ αυθόρμητης αγένειας και της συστηματικής και σκόπιμης χρήσης αγενών συμπεριφορών. Μια αγενής έκφραση (π.χ. "Προδότες!") μπορεί να είναι μια αυθόρμητη απάντηση σε ένα αγενές σχόλιο από έναν άλλο συμμετέχοντα σε μία συνεχιζόμενη συζήτηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ταυτόχρονα, η ίδια έκφραση, σε αυτή ή σε μια άλλη συζήτηση, μπορεί επίσης να αποτελεί μέρος μιας προμελετημένης και συστηματικής προσπάθειας επίθεσης σε πολιτικούς αντιπάλους που δεν είναι παρόντες σε αυτή τη συζήτηση. Για να προσδιοριστεί αν ένα συγκεκριμένο μήνυμα αποτελεί μια προσχεδιασμένη πράξη πολιτικής αγένειας και όχι μια αυθόρμητη, πρέπει επίσης να προσδιορίσουμε τις τακτικές που χρησιμοποιούνται για την επίθεση τους στόχους μιας τέτοιας συμπεριφοράς.

Ένα σημαντικό ζήτημα στο δημόσιο διάλογο των ΜΔΚ δικτύωσης είναι η έξαρση της αντιμεταναστευτικής ρητορικής και του ρατσιστικού λόγου, ιδιαίτερα μετά τη μεταναστευτική κρίση του 2015 (Ekman 2019). Προκειμένου να κατανοήσουμε την

αύξηση των αντιμεταναστευτικών και ρατσιστικών συμπεριφορών, πρέπει να δούμε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως κοινωνικο-τεχνικά συστήματα που διαδραματίζουν όλο και σημαντικότερο ρόλο «στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που σχετίζονται με τη φυλή και τον ρατσισμό» (Farkas, Schou, and Neumayer 2018, 2). Μελέτες που έχουν γίνει σε αυτόν τον τομέα δείχνουν ότι τα αρνητικά συναισθήματα ενάντια στην «έξω-ομάδα» των μεταναστών και η ρητορική μίσους στις πλατφόρμες μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι φαινόμενα διάχυτα και σε άνοδο (Menshikova and van Tubergen 2022). Η συχνή αναφορά σε θεματικές όπως «μετανάστες», «μετανάστευση» και «πρόσφυγες» στις ειδήσεις είναι ικανή να δημιουργήσει την αντίληψη για μία όλο και αυξανόμενη ομάδα μεταναστών που εισχωρεί στην κοινωνία. Η αντίληψη που δημιουργεί αυτή η εικόνα για την πραγματικότητα μπορεί στη συνέχεια να πυροδοτήσει συναισθήματα απειλής, καθώς μέλη της «εθνικής πλειοψηφίας» θεωρούν τους μετανάστες ως ανταγωνιστές για σημαντικούς πόρους (Blalock 1967; Blumer 1958; Menshikova and van Tubergen 2022). Για παράδειγμα, μία έρευνα έχει συνδέσει τη ρητορική μίσους που διαδίδεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με τις επιθέσεις κατά των προσφύγων στην Γερμανία (Müller and Schwarz 2017). Δημοσιογραφικές αναφορές θρησκευτικής βίας στη Σρι Λάνκα και τη Μιανμάρ έχουν δείξει πώς τα γεγονότα αυτά φαίνεται να τροφοδοτούνται από φήμες που διαδίδονται στο Facebook και το WhatsApp (Taub and Fisher 2018). Αυτές οι δύο περιπτώσεις καταδεικνύουν την επείγουσα ανάγκη για έρευνα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο η εξάπλωση των εξτρεμιστικών ιδεών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης θα μπορούσε να αποτελέσει κίνητρο για τη offline βία (τη βία εκτός σύνδεσης).

Η έρευνα για τη διαδικτυακή ρητορική μίσους αντιμετωπίζει μια ευρεία γκάμα επικείμενων προκλήσεων και έρχεται αντιμέτωπη με την πολυπλοκότητα των διαφόρων εκφράσεων του μίσους online. Είναι ενδιαφέρον που ορισμένες μελέτες επιδιώκουν να εντοπίσουν τη "γενική ρητορική μίσους" (Fortuna and Nunes 2018), ενώ άλλες εστιάζονται σε συγκεκριμένους τύπους, όπως η τζιχαντιστική (De Smedt, De Pauw, and Van Ostaeyen 2018), θρησκευτική, αντιμουσουλμανική (Olteanu et al.

2018), ρατσιστική, μισογυνιστική (Citron 2011), ή κατά μεταναστών (Ross et al. 2016) ρητορική μίσους. Ο προσδιορισμός των διαφορών μεταξύ των διαφορετικών ειδών ρητορικής μίσους είναι σημαντικός για την κατανόηση των ποικίλων προκλήσεων που θέτει κάθε είδος και για την ανάπτυξη αποτελεσματικών στρατηγικών αντιμετώπισης. Οι επιστημονικές προσεγγίσεις που διερευνούν τις διαφορές στα κίνητρα, τις στρατηγικές και τις συνέπειες της ρητορικής μίσους κατά διαφορετικών ομάδων στόχου είναι σημαντικές για την ανάπτυξη πολιτικών που να αντιμετωπίζουν αυτό το πρόβλημα.

Η εξέταση των διάφορων τύπων ρητορικής μίσους επιτρέπει επίσης μια πιο διαφοροποιημένη κατανόηση του φαινομένου, καθώς η αντιμετώπιση τους μπορεί να απαιτεί διαφορετικές προσεγγίσεις. Αυτές οι έρευνες μπορούν να οδηγήσουν σε πιο αποτελεσματικές πολιτικές και μέτρα για τη μείωση της ρητορικής μίσους και των αρνητικών επιπτώσεών της στην κοινωνία. Πρόσφατες εργασίες έχουν διερευνήσει τις διαφορές στους τύπους της ρητορικής μίσους, συγκρίνοντας τη ρητορική μίσους που στοχεύει σε διαφορετικές εξωομάδες και διακρίνει μεταξύ περισσότερο και λιγότερο σοβαρούς τύπους ρητορικής μίσους (Beauchamp, Panaitiu, and Piston 2018; Saha, Chandrasekharan, and De Choudhury 2019; Siegel et al. 2021).

3.4. Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΥΛΕΤΙΣΜΟΣ: ΑΠΟ ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΣΤΙΣ «ΦΥΛΕΣ»

Έχοντας εξετάσει τη διεύρυνση της αγένειας στα ΜΚΔ και τη σύνδεσή της με την πόλωση περνάμε σε μία άλλη ενδιαφέρουσα οπτική τον πολιτικό φυλετισμό ως συνέπεια των πολωτικών διαστάσεων των ΜΚΔ.

Στο βιβλίο του “The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion”, ο Jonathan Haidt (2012), βασιζόμενος σε πορίσματα μεγάλου αριθμού ερευνών, έδειξε ότι, πρώτον, λαμβάνουμε ηθικές και πολιτικές αποφάσεις με βάση τη διαίσθηση και όχι τη λογική, και ότι, δεύτερον, η κάθε μας διαίσθηση τροφοδοτείται από κοινωνικές και πολιτισμικές επιρροές (Haidt 2012). Οι άνθρωποι σύμφωνα με τον Haidt είναι εκ φύσεως εξοπλισμένοι με ένα ηθικό πλαίσιο, το οποίο χρησιμοποιείται για την κατασκευή συνεκτικής ηθικής μέσα σε συγκεκριμένους

πολιτισμούς και υποκουλτούρες. Ένα από τα έμφυτα ηθικό-ψυχολογικά μας χαρακτηριστικά είναι η προδιάθεσή μας για «φυλετισμό» την τάση προσχώρησης και οργάνωσης σε συνεκτικές ομάδες. Όπως εξηγεί ο Haidt οι άνθρωποι τείνουν να καθορίζουν τις θέσεις τους ως ατομικές οντότητες πάντοτε σε σχέση με συγκεκριμένες αναφορές σε ομάδες με τις οποίες συνδέονται (Seemann 2017). Η ηθική μας «εργαλειοθήκη» έχει σχεδιαστεί έτσι, ώστε να μας βοηθά να λειτουργούμε καλύτερα μέσα σε μια καθορισμένη ομάδα, καθώς αυτή η ένταξη ενισχύει το αίσθημα του ανήκειν και συνδιαμορφώνει την προσωπική μας ταυτότητα (Seemann 2017)

Η έννοια του φυλετισμού δεν είναι καινούρια αλλά εισάγεται για πρώτη φορά το 1988 από τον Michel Maffesoli στο βιβλίο του “The Time of the Tribes” και τον όρο του «αστικού φυλετισμού» (“*Urban Tribalism*”). Οι «αστικές φυλές» στις οποίες αναφερόταν ο Maffesoli δεν βασίζονταν στη συγγένεια ή άλλους προϋπάρχοντες δεσμούς, αλλά ήταν αυτοδημιούργητες· επρόκειτο κυριότερα για το είδος των μικρο-ομάδων που σήμερα θα θεωρούσαμε πως απορρέουν από τις υποκουλτούρες. Από το ρεύμα της πανκ μέχρι τους ακτιβιστικούς κύκλους, οι άνθρωποι αισθάνονται την ανάγκη να είναι μέρος κάτι μεγαλύτερου, να ευθυγραμμιστούν με μία κοινότητα και την κοινή της ταυτότητα (Maffesoli 1996). Η αισθητική και η εμφάνιση χρησιμεύουν ως ένας συνδετικός κρίκος, ένας σταθεροποιητής, στο πλαίσιο του φυλετικού φαινομένου. Είναι ένας τρόπος τα μεμονωμένα μέλη της φυλής να συνδέονται, να εμπλέκονται συναισθηματικά και να σχετίζονται ενεργά το ένα με το άλλο, αναπτύσσοντας ενός είδους «αισθητικής συλλογικής συνείδησης» (Clay 2018, 239).

Κεντρικό στοιχείο για την κατανόηση των φυλών είναι η εννοιολόγηση της φυλετικής ιδιότητας ως κάτι το εφήμερο και ρευστό (Dinhopl and Gretzel 2018) το οποίο ενέχει τις ρίζες του σε ένα κοινό πάθος που ενώνει τους ανθρώπους (Cova 1997). Ίσως το πιο καθοριστικό χαρακτηριστικό του φυλετισμού είναι η στιγμιαία και ασταθής φύση του, που διαρκεί για μια ορισμένη περίοδο και στη συνέχεια εξανεμίζεται πίσω από τη λάμψη του κοινωνικού του υπόβαθρου, για να αντικατασταθεί από ένα καινούριο φυλετικό ρεύμα (Clay 2018). Η εξαιρετικά ρευστή εμπειρία του φυλετισμού αναδεικνύεται μέσα από τη παροδικότητά του, με

το ένα χαρακτηριστικό να εξαρτάται στην ουσία από το άλλο (Clay 2018). Ο Maffesoli χρησιμοποιεί το παράδειγμα της ώρας αιχμής για να περιγράψει αυτή τη σχέση και τον τρόπο με τον οποίο, για ένα χρονικό διάστημα, μάζες ανθρώπων «παγώνουν» σε έναν αυτοκινητόδρομο, προτού η συνύπαρξή τους χαθεί στην ανυπαρξία: ένα αψεγάδιαστο σύνολο που ο διασκορπισμός του συμβαίνει το ίδιο γρήγορα με την δημιουργία του (Clay 2018).

Το 2008, ο Seth Godin θα επισημάνει στο βιβλίο του “Tribes: We need you to lead us” πόσο κατάλληλο είναι το Διαδίκτυο για την ίδρυση νέων φυλών, χαρακτηριστικά διαφορετικά από τις αστικές φυλές των προηγούμενων δεκαετιών (Godin 2008). Σε αντίθεση με τις υποκουλτούρες, που απορροφούν όλες τις πτυχές της υπόστασης των υποκειμένων τους, οι νεοφυλές εξελίσσονται και πηγαίνουν πέρα από τις επιλογές του τρόπου ζωής ή τις καταναλωτικές πρακτικές, οι οποίες επέτρεπαν συναισθηματικές συνδέσεις των ανθρώπων με άλλους όταν συμμετείχαν σε κοινές δραστηριότητες (Mitchell and Imrie 2011). Οι νεοφυλές έχουν έναν ιδιαίτερο «τελετουργικό» προσανατολισμό: βασιζονται σε μεγάλο βαθμό στον συμβολισμό για την καθιέρωση της ιδιότητας του μέλους (Seemann 2017). Ενυπάρχει στη σύστασή τους μία αίσθηση «αίρεσης», η οποία παράγει εσωτερική αλληλεγγύη μεταξύ των συμμετεχόντων και συμβάλλει σε μεγαλύτερη ομογενοποίηση (Seemann 2017). Πολύ περισσότερο από ότι στις παραδοσιακές φυλές, οι νεο-φυλές πρέπει να διαπραγματεύονται συνεχώς νοήματα και, επομένως, έχουν ανάγκη όχι μόνο από κοινά ενδιαφέροντα και αίσθηση του ανήκειν, αλλά και αποτελεσματικά μέσα επικοινωνίας για να επιτευχθεί αυτή η διαλεκτική διεργασία (Dinhopl and Gretzel 2018). Επομένως, η καινούρια, δικτυωμένη νεοφυλετική ματιά μετατοπίζει σαφώς τη φυλετική κοινωνικότητα και ταύτιση με τη φυλή σε μια κατάσταση του νου (Bennett 1999). Δημιουργείται ένα αυστηρό όριο που χωρίζει τη «φυλή» από τον «έξω κόσμο», καθώς πυροδοτούνται νέα φυλετικά θεμέλια και ηθικά συναισθήματα, τα οποία επαναπροσδιορίζουν τις προϋποθέσεις της ύπαρξης φυλής μέσα σε ένα λειτουργικό πλαίσιο της λογικής «εμείς εναντίον των άλλων» (Seemann 2017). Οι διαφορετικές αφηγήσεις που ανακύπτουν εντός της κάθε νεοφυλής

αντικατοπτρίζουν αποτελεσματικά αυτή τη θεμελιώδη σύγκρουση με τον υπόλοιπο κόσμο (Seemann 2017).

Το νεοφυλετικό φαινόμενο βρίσκει ιδιαίτερα πρόσφορο έδαφος στα ΜΚΔ. Ένας μέσος χρήστης των ΜΚΔ, μπορεί πολύ εύκολα να αποκτήσει το δικό του κοινό, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία μίας νέας φυλής, που θα μπορούσε ενδεχομένως να μοιραστεί ψευδείς ειδήσεις τις οποίες θα ήθελαν να ακούσουν τα μέλη της φυλής (Sergaš, Kalkan, and Tkalčič 2022). Επιστημολογικά αυτό που ξεχωρίζει το φαινόμενο είναι μία συγκεκριμένη σχέση με την πραγματικότητα, η οποία αντανακλάται και στη δομή του δικτύου, όπως σχηματίζεται στο ψηφιακό τοπίο (Seemann 2017). Η εσωτερικευμένη κοσμοθεωρία και η πρόσδεση σε συγκεκριμένες ομάδες φαίνεται πως συμπίπτουν πλήρως, αφού ένας αυξανόμενος όγκος ερευνών έχει ελέγξει περαιτέρω τη σύνδεση μεταξύ της δημιουργίας ταυτοτικών ομάδων και της ψυχολογίας της αντίληψης (Seemann 2017). Σε σχετική έρευνα που διεξήγαγαν ο Kahan και οι συνεργάτες του (2013), το αποτέλεσμα που προκύπτει από τη μελέτη τους δείχνει πως η υπαγωγή σε μία κουλτούρα ή μία στάση πλέον υπερισχύει των απτών γεγονότων: οι άνθρωποι διαισθητικά ενδιαφέρονται περισσότερο να παραμείνουν πιστοί στους ρόλους τους που βασίζουν την ταυτότητά τους, παρά στον σχηματισμό μια ακριβούς εικόνας του κόσμου, αξιοποιώντας τις γνωστικές τους δεξιότητες για αυτόν τον σκοπό (Kahan 2013). Ο όρος που έδωσε ο Kahan (2013) στο φαινόμενο είναι «προστατευτική γνώση της ταυτότητας» (*Identity Protective Cognition*): τα άτομα αξιοποιούν τις διανοητικές τους ικανότητες για να εκλογικεύουν και να ερμηνεύουν οτιδήποτε απειλεί την ταυτότητά τους. Είναι μια συμπεριφορά που γίνεται εμφανής κυρίως όταν αφορά την εμπλοκή με πολωτικά ζητήματα ή θέσεις που επιζητούν ισχυρή -είτε αρνητική είτε θετική- ταύτιση από το άτομο (Seemann 2017, 21).

ΣΥΝΟΨΗ Α' ΜΕΡΟΥΣ

Η πόλωση δεν είναι πάντα καταστροφική για τις κοινωνίες. Σύμφωνα με το μοντέλο του πολιτικού πλουραλισμού, τα δημοκρατικά συστήματα χαρακτηρίζονται από διασταυρούμενα συμφέροντα και ταυτότητες, προσφέροντας, αν και όχι πάντα ίση, πρόσβαση στην πολιτική εκπροσώπηση για τις περισσότερες κοινωνικές ομάδες. ο μοντέλο αυτό υποστηρίζει ότι οι πολίτες με διαφορετικά συμφέροντα και αντιλήψεις έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στη δημοκρατική διαδικασία και να εκφράζουν τις απόψεις τους μέσω της πολιτικής εκπροσώπησης. Η πόλωση είναι απαραίτητη στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες διότι οργανώνει την πολιτική αντιπαράθεση γύρω από τα μείζονα ζητήματα και ενδέχεται να ενισχύσει την πολιτική συμμετοχή και την κινητοποίηση σχετικά με αυτά. Αυτό εξάλλου απεικονίζεται στην έκθεση του 1950 *Toward a More Responsible Two-Party System*, που εκπονήθηκε από το American Political Association (APSA) την επιτροπή για τα πολιτικά κόμματα, η οποία έλαβε αυξημένη προσοχή πρόσφατα (Wickham-Jones 2018) και η οποία πρότεινε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες χρειαζόνταν περισσότερη πολιτική πόλωση. Περισσότερη πόλωση υπάρχει στο επίπεδο των ελίτ ενώ έρευνες δείχνουν η μαζική πόλωση τείνει να υποχωρεί. Στην Αμερική υπάρχει σχεδόν πλήρης συμφωνία μεταξύ των μελετητών ότι τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί έχουν γίνει πιο ιδεολογικά και πιο πιθανό να υιοθετήσουν ακραίες θέσεις σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικών θεμάτων (McCarty, Poole, and Rosenthal 2006). Παρά τη γενική συμφωνία ότι μια παρόμοια διαδικασία πόλωσης έχει επεκταθεί και στην κοινή γνώμη στο σύνολό της, οι έρευνες έχουν δείξει ότι η κοινή γνώμη στις Ηνωμένες Πολιτείες παρέμεινε σταθερή ή ακόμη και έγινε πιο μετριοπαθής σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικών ζητημάτων όπως η άμβλωση, η σεξουαλική ηθική και, ο πόλεμος στο Ιράκ (DiMaggio, Evans, and Bryson 1996; Evans 2003; Fiorina, Abrams, and Pope 2006; Shapiro and Bloch-Elkon 2006)

Από την άλλη, υπάρχει η πιθανότητα αποκλίσεων από αυτό το μοντέλο που μπορούν να προκύψουν λόγω ευθυγραμμίσεων συμφερόντων που ενδέχεται να οξύνουν τις διαιρέσεις στο πολιτικό πεδίο. Η κανονιστική συζήτηση σχετικά με τις επιζήμιες συνέπειες της συναισθηματικής πόλωσης αναφέρεται στο ότι, όταν η αντιληπτή κοινωνική απόσταση μεταξύ των πολιτικών ομάδων είναι μεγάλη, οι συζητήσεις

εστιάζουν στις διαφορές των ταυτοτήτων και όχι σε ουσιαστικά επιχειρήματα και εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία (Bonica et al. 2013; Enns, Kellstedt, and Mcavoy 2012; Mason 2018). Αυτή η κατάσταση είναι ανησυχητική, καθώς όταν οι άνθρωποι επικεντρώνονται κυρίως στις ταυτότητες και όχι στα πραγματικά θέματα, αυτό μπορεί να υπονομεύσει την ποιοτική φύση των πολιτικών συζητήσεων. Αυτό είναι και το ζήτημα που εγείρεται από την ανάλυση της συναισθηματικής πόλωσης. Στη συναισθηματική πόλωση, οι διαίρεσεις ενδέχεται να επικεντρώνονται σε αντιπαράθεσεις των ταυτοτήτων, δημιουργώντας ένα περιβάλλον όπου η συνεργασία και η κατανόηση γίνονται πιο δύσκολες. Όπως δείξαμε διαμορφώνεται μία σειρά από προκλήσεις για τη δημοκρατία, όπως ο πολιτικός φυλετισμός, η ρητορική μίσους και η πολιτική αγένεια αλλά και οι θάλαμοι αντήχησης που ενισχύουν την εσωστρέφεια των πολιτικών γνώμων.

Τα παραπάνω συνιστούν πρόκληση για τη δημοκρατία, καθώς η αντικειμενική αξιολόγηση των πολιτικών ζητημάτων είναι ουσιώδης για τη λειτουργία ενός υγιούς πολιτεύματος. Οι ανησυχίες σχετικά με τις αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της πολιτικής πόλωσης μπορεί να οδηγήσουν σε ρυθμιστικές αλλαγές ή στη δημιουργία νέων πλατφορμών με σκοπό την απενεργοποίησή της. Για παράδειγμα, ο Settle (2018) παρουσιάζει έναν εποικοδομητικό κατάλογο προτάσεων που περιλαμβάνει τα εξής: α. αύξηση της ποιότητας των πληροφοριών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης: η βελτίωση της ποιότητας των πληροφοριών που διακινούνται σε αυτά τα μέσα, μπορεί να σηματοδοτήσει μια πιο ενημερωμένη και ισορροπημένη κατανόηση των θεμάτων. Β. Παροχή κινήτρων προς τη μετριοπάθεια μέσα από την αναβάθμιση των λογικών διαφωνιών: Ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη ενός περιβάλλοντος όπου οι άνθρωποι να εκφράζουν και να αναλύουν λογικές διαφωνίες μεταξύ τους, μπορούμε να προωθήσουμε την μετριοπάθεια και τον διάλογο. Γ. Εξάλειψη της έντονης ποσοτικοποίησης: Η αποφυγή της υπερβολικής ποσοτικοποίησης, η οποία ενίοτε δημιουργεί υπερβολικά απλοϊκές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία μιας πιο πολυπλοκότερης και πλήρους κατανόησης των ζητημάτων.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τα εμπειρικά δεδομένα που αφορούν στην Ελλάδα. Θα διερευνήσουμε τις τάσεις απόκλισης και σύγκλισης στην πολιτική ιδεολογία και στα κρίσιμα διακυβεύματα.

Β' ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολιτική πόλωση είναι ένα από τα σύγχρονα θεωρητικά υποδείγματα της πολιτικής επιστήμης που έχει απασχολήσει σε μικρό βαθμό τις εγχώριες μελέτες - ίσως και εξαιτίας της απουσίας πολλών και με χρονική συνέπεια ποσοτικών δεδομένων. Ο Σταυρακάκης (2018) στα πλαίσια της μεταδημοκρατικής εποχής αναρωτιέται αν η κρίση της δημοκρατίας πυροδοτεί την πόλωση ή το αντίστροφο. Επικεντρώνει την ανάλυσή του στην πόλωση λαϊκισμού/αντι-λαϊκισμού και συμπεραίνει ότι η καθοδηγούμενη από την εγχώρια ελίτ αντι-λαϊκιστική ρητορική ενισχύει εν τέλει ένα πολιτικά αντι-ανθρώπινο ρεπερτόριο που με τη σειρά του επιφέρει μια επικίνδυνη πόλωση (Stavrakakis 2018, 1). Οι Ανδρεάδης και Σταυρακάκης (2019) μελετούν τη δυναμική της πόλωσης που αναδύεται στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Εκτιμούν ότι η ιδεολογική και κομματική πόλωση μεταξύ των ΠΑΣΟΚ και ΝΔ ήταν αναμφισβήτητα ο βασικός άξονας πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1970 έως τα τέλη της δεκαετίας του 2000. Όμως, μέχρι το 2009, η πόλωση είχε υποχωρήσει λόγω της ιδεολογικής σύγκλισης των δύο κομμάτων προς το κέντρο. Κατόπιν, η οικονομική κρίση προκάλεσε τεκτονικές αλλαγές στο παγιωμένο κομματικό σύστημα και ως εκ τούτου, εκτιμούν ότι ένα σύνολο διαστάσεων πόλωσης προωθούνται ή επανεργοποιούνται (Andreadis and Stavrakakis 2019, 157)

Στο πλαίσιο της θεματικής πόλωσης θα δούμε ότι τα ζητήματα που μοιάζουν σημαντικά και κατά συνέπεια φέρουν έντονο πολωτικό φορτίο είναι όσα άπτονται με την οικονομία και σχετίζονται με την ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς – Δεξιάς, το σημαντικό ζήτημα της μετανάστευσης (με όρους αποδοχής ή όχι των μεταναστών) και τέλος τα διακυβεύματα που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως περιεχόμενο του μεταϋλισμού και άπτονται θεμάτων σεξουαλικής απελευθέρωσης-φιλελευθερισμού (αποδοχή ομοφυλοφιλίας, μη-θρησκευτικών γάμων), προστασία του περιβάλλοντος, αποδοχή της διαφορετικότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι για την

ελληνική περίπτωση και ιδίως για το θέμα της πόλωσης (θεματική και συναισθηματική) έχει μεγάλη αξία η μελέτη της θρησκευτικότητας, ακριβώς γιατί φαίνεται να αποτελεί επικαθοριστικό παράγοντα της ιδεολογικής διαίρεσης αριστεράς-δεξιάς, των αντιμεταναστευτικών και των παραδοσιακών-συντηρητικών αξιακών θέσεων (Πιερίδης 2019a, 2021b). Θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε ορισμένα δευτερογενή δεδομένα που αφορούν σε όλους αυτούς τους δείκτες στην Ελλάδα για το διάστημα 2010 έως και σήμερα.

1. ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ: Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΣΥΝΘΗΚΗ ΠΟΛΩΣΗΣ

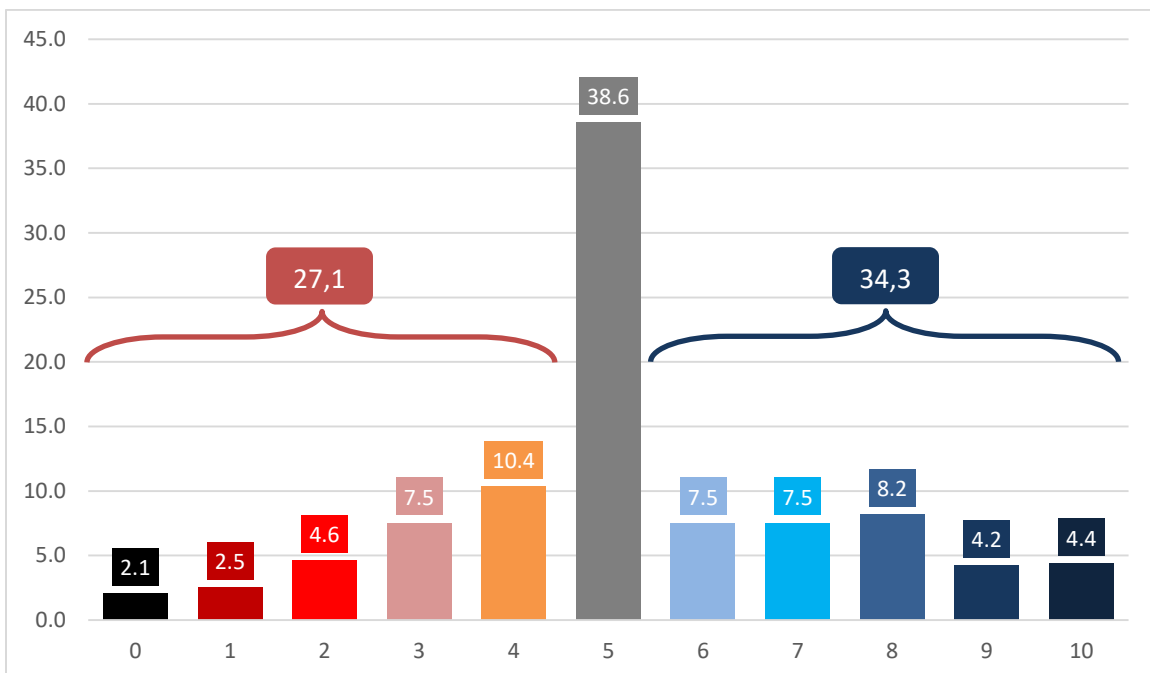
1.1. Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ – ΔΕΞΙΑΣ: 2004 – 2018

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία των ελληνικών διαιρετικών τομών ή διαιρέσεων⁶ η ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς – Δεξιάς, παρότι δεν κατορθώνει να εμπεδωθεί ως δομική τομή, παραμένει ιστορικά η σημαντικότερη σχάση, ιδίως εξαιτίας της ερμηνευτικής της δυναμικής ως προς την εκλογική συμπεριφορά. Είναι τέτοια η ιστορική διάσταση του ιδεολογικού ρήγματος στην Ελλάδα, με τις πολλαπλές και σημαντικές επανομηματοδοτήσεις μιας κοινής διαίρεσης (Εθνικός Διχασμός, Εμφύλια διαίρεση, Δεξιά – Αντιδεξιά, Αριστερά – Δεξιά) που ακόμα και σε συνθήκες αποσταθεροποίησης η ιδεολογική διαίρεση παραμένει στο επίκεντρο της μελέτης. Αυτό που με τα χρόνια αλλάζει στη μελέτη της ιδεολογικής διαίρεσης είναι μια προσπάθεια ανίχνευσης του πώς οι πολίτες την προσλαμβάνουν. Ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 διαπιστώνεται, σε δημοσκοπικό επίπεδο, μια τάση απόρριψης του ιδεολογικού διαχωρισμού από την κοινή γνώμη, καθώς καταγράφεται μια αυθόρμητη απάντησή «όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα», μια

⁶ Η διαφοροποίηση των όρων «διαιρετικών τομών ή διαιρέσεων» συνίσταται στις διαφορές που μπορεί να υπάρχουν σε ορισμένες περιπτώσεις με την μη ύπαρξη των τριών κριτηρίων που οι Lipset και Rokkan έθεσαν για την εμφάνιση μιας διαιρετικής τομής (κοινωνική διαίρεση, επίγνωση της διαίρεσης, οργανωτική δομή επί της διαίρεσης). Επομένως, ένα κλασικό παράδειγμα αφορά την εμφάνιση της παραδοσιακής ταξικής διαιρετικής τομής σε χώρες -όπως η Ελλάδα- που δεν βίωσαν μια σημαντική βιομηχανική επανάσταση και την συνεπαγόμενη προλεταριοποίηση του αγροτικού πληθυσμού. Σε μια τέτοια περίπτωση αντί για την έννοια της «διαιρετικής τομής» προτιμάται η απλοϊκότερη μορφή της «διαίρεσης» (Πιερίδης 2019a, 2021a, 2021b).

δηλαδή στάση μη-τοποθέτησής τους στον άξονα. Παράλληλα, η Κατσανίδου εκτιμά ότι η αυτοτοποθέτηση των πολιτών στη μεσαία θέση της κλίμακας, όταν η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση μετριέται σε μια αριθμητική (δεκαβάθμια) κλίμακα, δεν αποτυπώνει μια ιδεολογική θέση του Κεντρώου χώρου, αλλά μια απόρριψη της ιδεολογικής διάστασης εν γένει (Κατσανίδου 2015). Η αύξηση της σώρευσης ατόμων στη μεσαία θέση του άξονα μπορεί να σημαίνει: 1) άγνοια των ιδεολογικών διαφορών, 2) απόρριψη της διαιρετικής ιδεολογικής διάστασης, 3) πραγματικά κεντρώα ιδεολογική θέση, 4) μια αίσθηση ορθότητας που προκύπτει από την ευκολία αποδοχής μιας μεσότητας ή μετριοπάθειας, 5) μια συνειδητή προσπάθεια απόκρυψης ακραίων -συνήθως ακροδεξιών- θέσεων (Πιερίδης 2021b). Πάντως, από το 2004 εντεύθεν η ιδεολογική κατανομή της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης σημειώνει σημαντική αύξηση στις μεσαίες θέσεις.

Διάγραμμα 1, European Social Survey (ESS) LR Scale 2004-2011 (N=5.631)

Παράλληλα, όπως διαπιστώνεται από τα 3 κύματα της ESS, η κατανομή ρέπει προς τα δεξιά καθώς οι κεντροδεξιές και δεξιές θέσεις είναι εμφανώς πιο δημοφιλείς από τις αριστερές και κεντροαριστερές (1934>1526). Το 16,74% τοποθετείται αριστερά

(θέσεις 0-3), ενώ το 26,8% τοποθετείται στα δεξιά (θέσεις 7-10). Για την αριστερή κατανομή διαφαίνεται μια γραμμική πύκνωση των στάσεων από το σημείο 0 στο σημείο 4 που είναι και το δημοφιλέστερο. Αντίθετα, στη μεριά των Δεξιών στάσεων η θέση 7 είναι ισχυρότερη από την 6 και το ίδιο ισχύει αν και με μικρές διαφορές για τη θέση 10, έναντι της θέσης 9. Συνολικά, η μέση τιμή στην Κλίμακα Αριστεράς - Δεξιάς από το 2004 έως το 2011 είναι 5,31. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι όντως εμφανίζεται μια υπερσυσσώρευση στη μεσαία θέση της κλίμακας η οποία χρίζει περισσότερης εμβάθυνσης για να διαπιστωθεί αν λειτουργεί ως παράγοντας αποδυνάμωσης της ιδεολογικής διαίρεσης ή όχι. Όσον αφορά στην μεταβολή της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα της Αριστεράς - Δεξιάς από το 2004 έως και το 2018, ήτοι στα δεδομένα από το κύμα 2 του 2004, στο κύμα 4 του 2008, στο κύμα 5 του 2011, στην έρευνα του European Election Study του 2014 και εν τέλει στην έρευνα WVS του 2018, καταγράφεται μια πτώση στη μέση τιμή της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης, όπου το '0' υποδηλώνει την άκρα αριστερά και το '10' την άκρα δεξιά. Επομένως, από το M=5,68 του 2004, φτάνουμε στο M=5,12 του 2008, στο, M=5,11 του 2011, στο M=5,05 του 2014 και εν τέλει στο M=4,87 του 2018.

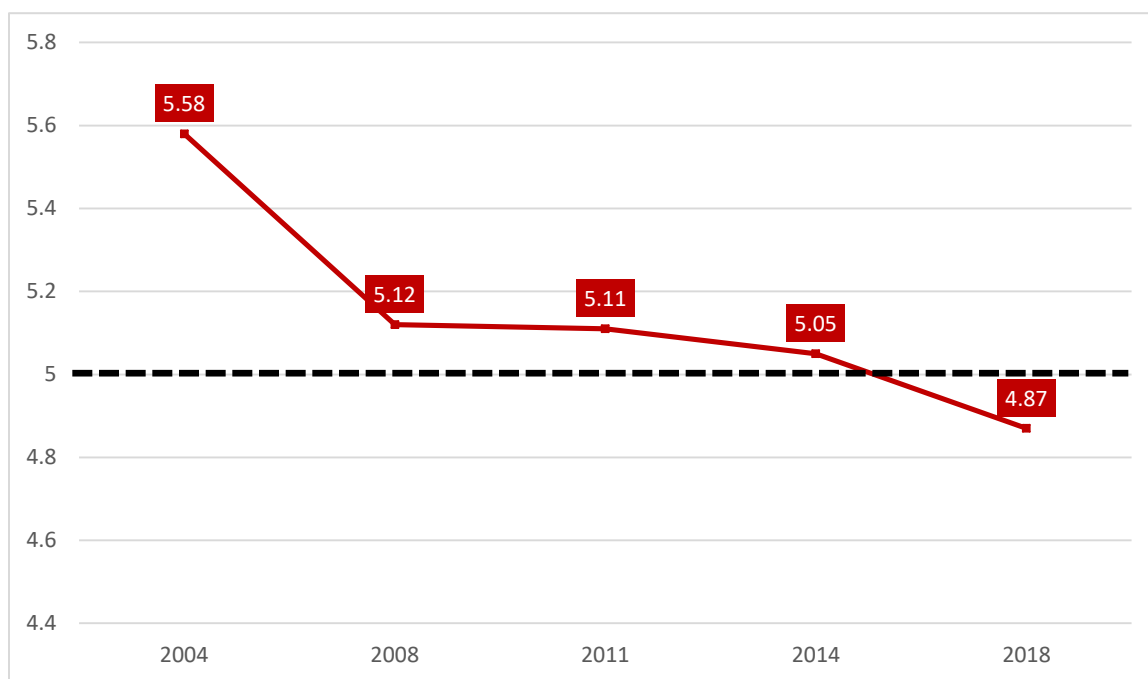
Πίνακας 1, Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς- Δεξιάς 2004-2018

		N	M.T	T.A
Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς - Δεξιάς	2004 (ESS)	1947	5,68	2,21
	2008 (ESS)	1716	5,12	2,17
	2011 (ESS)	1968	5,11	2,02
	2014 (EES)	898	5,05	2,37
	2018 (WVS)	997	4,87	2,29

Η πρώτη ένδειξη ριζοσπαστικοποίησης στο διάστημα 2004-2014 διαπιστώνεται πριν από την κρίση, δηλαδή το 2008, όπου σημειώνεται μια στατιστικά σημαντική ριζοσπαστικοποίηση στη μέση τιμή της κλίμακας Αριστεράς-Δεξιάς. Καταγράφεται, δηλαδή, μια σημαντική διαφοροποίηση από το 2004 (5,68) στο 2008 (5,12) και έκτοτε για τα έτη 2011 και 2014 -παρά τη σφοδρότητα της οικονομικής κρίσης- η

ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση δεν διαφοροποιείται με στατιστικά σημαντικό τρόπο (Πιερίδης 2019b)· μια δεύτερη τάση ριζοσπαστικοποίησης καταγράφεται το 2018 (4,87)⁷ εν μέσω της διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ (Πιερίδης 2021). Λόγω της μη ύπαρξης μεσαίας αριθμητικά θέσης στην έρευνα του WVS θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί ως προς την ερμηνεία αυτής της δεύτερης ριζοσπαστικοποίησης. Θα πρέπει, δηλαδή, να την ερμηνεύσουμε ως: 1) μια ένδειξη ιδεολογικής σταθερότητας σε σχέση με το 2014, 2) ένδειξη συνέχισης στην προτίμηση μιας μετριοπαθούς ιδεολογίας για την πλειοψηφία, 3) μια σαφή ένδειξη μη-συντηρητικοποίησης στο χρονικό σημείο της συλλογής των δεδομένων.

Διάγραμμα 2, Αυτοτοποθέτηση στην Κλίμακα Αριστεράς – Δεξιάς (Μέση Τιμή) 2004-2018

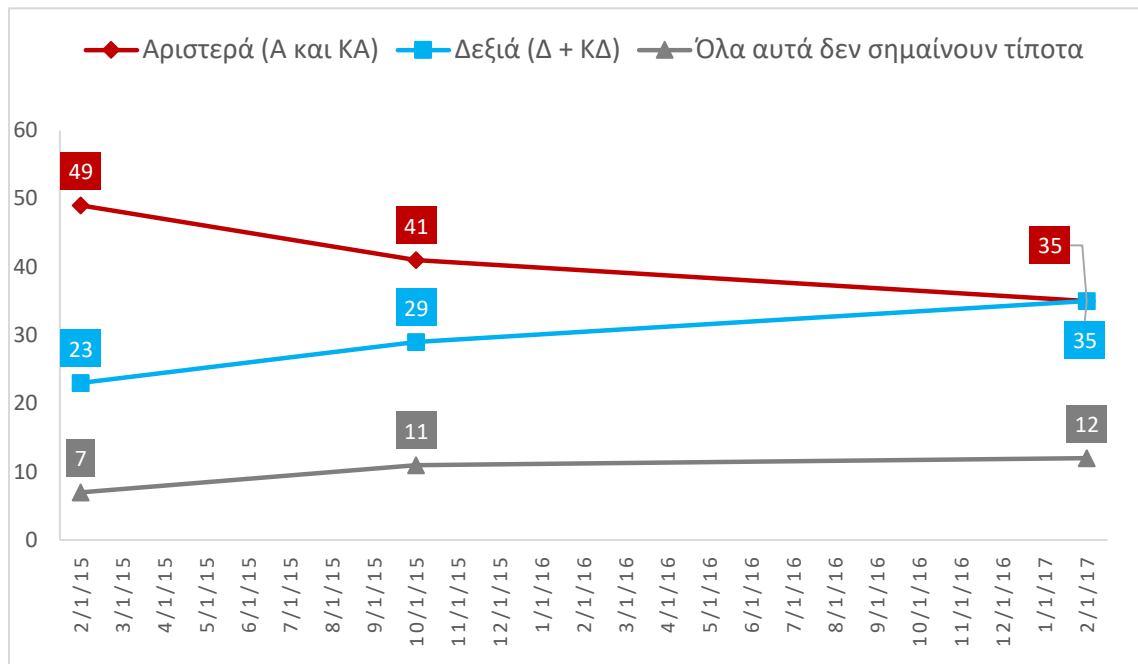

⁷ Η μεταβλητή της 'αυτοτοποθέτησης σε μια κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς' εμφανίζεται τόσο στα τρία κύματα της ESS (2004, 2008, 2011) όσο και στην έρευνα EES (2014) με τον ίδιο τρόπο. Δηλαδή, μετρά την τοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς σε μια 10βάθμια κλίμακα. Ενώ στα τρία κύματα του ESS η τοποθέτηση καταγράφεται σε μια κλίμακα '0-10' όπου '0' σημαίνει Άκρα Αριστερά και '10' Άκρα Δεξιά, στην έρευνα του European Election Study για την ίδια ερώτηση χρησιμοποιείται η κλίμακα '1-11', με τις ίδιες ερμηνείες-κατευθύνσεις των άκρων. Επομένως, για λόγους συγκρισιμότητας των δεδομένων η μεταβλητή της EES επανακωδικοποιήθηκε σε κλίμακα '0-10'. Στο 7ο κύμα της έρευνας World Value Survey η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς- Δεξιάς μετριέται σε μια κλίμακα 1-10, με τις ίδιες ερμηνείες-κατευθύνσεις των άκρων. Το πρόβλημα, όμως, εδώ είναι ότι στην 9βάθμια αυτή κλίμακα απουσιάζει η μεσαία θέση (5) που υπάρχει στις έρευνες ESS και EES. Παρότι για τη συγκρισιμότητα των δεδομένων η μέτρηση της WVS επανακωδικοποιήθηκε σε κλίμακα '0-10' μέρος της διαπιστωμένης ριζοσπαστικοποίησης θα πρέπει να αποδοθεί και στην απουσία της μεσαίας θέσης.

Σε συμφωνία, λοιπόν, με την ελάχιστη διαφοροποίηση που παρατηρείται σε επίπεδο δειγματικής μέσης τιμής μεταξύ 2008, 2011 και 2014, ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων (Games – Howell) δείχνει ότι το 2004 διαφοροποιείται στατιστικά σημαντικά τόσο από το 2008 όσο και από το 2011 και το 2014, ενώ αντίθετα τα έτη 2008, 2011 και 2014 δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο. Έτσι, η τομή μετατόπισης του πληθυσμού στην κλίμακα Αυτοτοποθέτησης Α/Δ προς τα αριστερά εντοπίζεται το 2008 – με την παγκόσμια και όχι την ελληνική οικονομική κρίση. Αυτό σημαίνει ότι ενώ το σημείο καμπής στην πτώση της Μ.Τ φαίνεται να είναι το 2008 με μια σημαντική πτώση στην τιμή της, εφεξής φαίνεται να διατηρείται μια ασήμαντη πορεία μείωσής της. Επιπροσθέτως, μετά από έλεγχο πολλαπλών συγκρίσεων (Games-Howell) το 2018 δε σημειώνει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση από το 2014. Η ‘ριζοσπαστικοποίηση’ αυτή καταγράφεται όπως σημειώσαμε ενδεχομένως εξαιτίας της ίδιας της κλίμακας της WVS, σημειολογικά συμβαίνει εν μέσω του δεύτερου έτους της διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ (φθινόπωρο του 2017) και πριν τόσο από τη Συμφωνία των Πρεσπών (Ιούνιος 2018) όσο και από τη φονική πυρκαγιά στο Μάτι (Ιούλιος 2018), που υπήρξαν τα καθοριστικά σημεία της δημοσκοπικής καθίζησης του τότε κυβερνώντος κόμματος. Ενώ φαινομενικά μοιάζει παράδοξο η ριζοσπαστικοποίηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς να ακολουθείται από μια ευρεία εκλογική νίκη της Νέας Δημοκρατίας το 2019, αξίζει να σημειωθεί ότι η ριζοσπαστικοποίηση αυτή καταγράφεται στο μέσο της κυβερνητικής θητείας του ΣΥΡΙΖΑ. Πρακτικά αυτό εξηγείται: α) όπως ήδη σημειώσαμε η κλίμακα της WVS δεν έχει μεσαία θέση (1-10) σε σχέση με τις κλίμακες της ESS και την EES (0-10). Επομένως, ακόμα και μετά τη μετατροπή της κλίμακας σε 0-10, ένα μικρό μέρος της ριζοσπαστικοποίησης «παρασύρεται» από την ανυπαρξία της μεσαίας θέσης 5, καθότι έχει διαπιστωθεί ότι από το 2000 και εξής το μέσο της κλίμακας προτιμάται είτε ως ένδειξη αποκλιμάκωσης της ιδεολογικής διάστασης, είτε ως ενδυνάμωση του ιδεολογικού μεσαίου χώρου (Πιερίδης 2019a)· β) μετά τη συλλογή των δεδομένων της WVS συνέβη μια απότομη και ακραία ιδεολογική μετατόπιση προς τα δεξιά της κλίμακας· ή γ) το αποτέλεσμα των εκλογών του 2019 δεν καθορίστηκε από τη σημαίνουσα ιδεολογική τομή -όπως συμβαίνει συνήθως σε προηγούμενες εθνικές

εκλογές- αλλά από πιθανές διαθλάσεις της και «σιωπηλούς» προσδιοριστικούς της παράγοντες όπως η θρησκευτικότητα (Πιερίδης 2021a).

Διάγραμμα 3, Αυτοτοποθέτηση στην Αριστερά-Δεξιά. Πηγή: Public Issue 2017

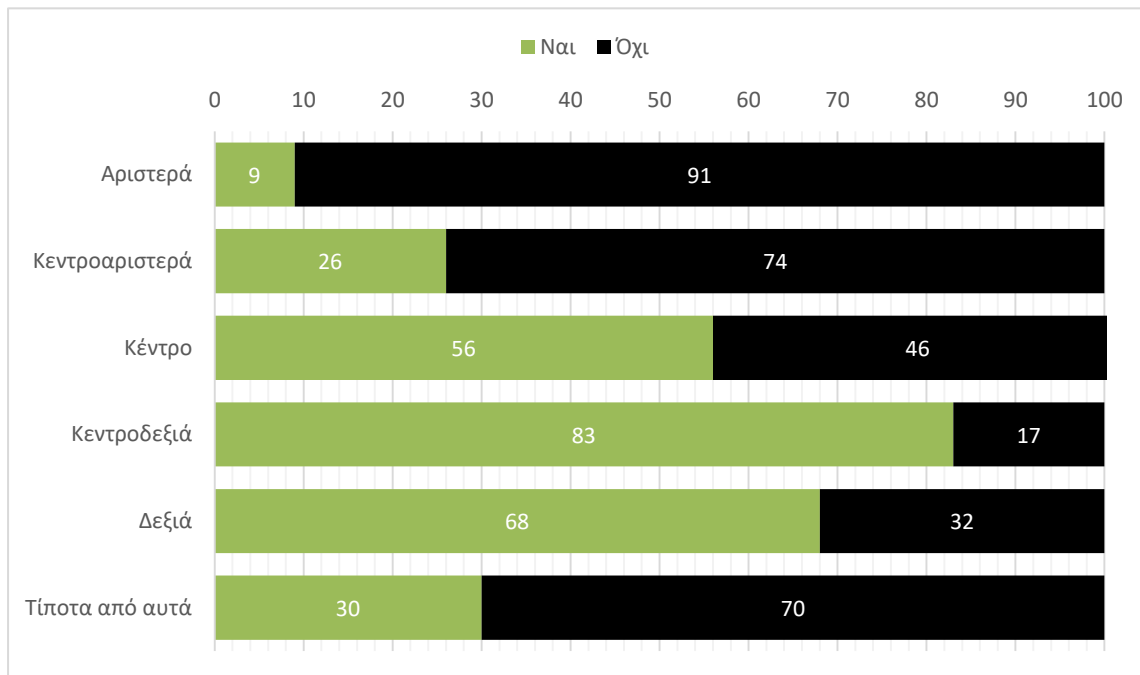

Η Public Issue το 2015 επιχείρησε να ανιχνεύσει την επιρροή της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης στην εκλογική συμπεριφορά των πολιτών στο δημοψήφισμα (Public Issue 2015). Όπως σημειώνει η θεωρία της θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης όταν η διαίρεση Αριστεράς – Δεξιάς δεν είναι η ίδια το βασικό πολωτικό ζήτημα μπορεί «ταυτοτικά» να φιλτράρει τις στάσεις, απόψεις και συμπεριφορές των πολιτών. Με άλλα λόγια η ιδεολογία ακόμα και όταν δεν επηρεάζει άμεσα τις στάσεις και τις αντιλήψεις των πολιτών συνθέτει ένα φίλτρο μέσα από το οποίο έμμεσα επηρεάζεται η τοποθέτηση ως προς συγκεκριμένα διακυβεύματα. Επομένως, οι θέσεις των κομμάτων σε συγκεκριμένα θέματα γίνονται και οι θέσεις των ψηφοφόρων τους. Ακόμα και ως προς τα νομοσχέδια που μια κυβέρνηση φέρνει προς ψήφιση στα εθνικά κοινοβούλια ή τα αρμόδια για έγκριση όργανα, οι πολίτες πολλές φορές συμφωνούν ή

διαφωνούν ανάλογα με την ιδεολογική τους προδιάθεση, την κομματική τους ταύτιση και τη σύνθεση της εκάστοτε κυβέρνησης.

Διάγραμμα 4, Αυτοτοποθέτηση στην Αριστερά-Δεξιά και ψήφος στο δημοψήφισμα.

Πηγή: Public Issue 2015 (N=2069)

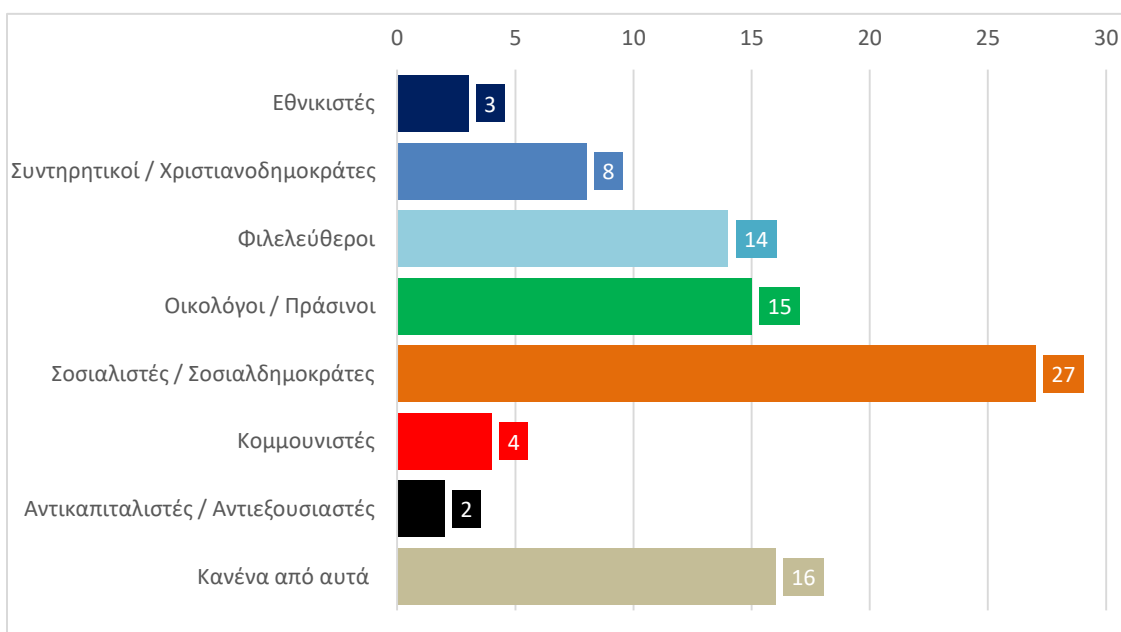
Ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα των ερευνών της Public Issue έχει να κάνει με μια συμπεριφορά -η οποία όμως αναμφίβολα- σχετίζεται με το ιδεολογικό φορτίο των Ελλήνων πολιτών. Πρόκειται για μια απόπειρα της εταιρείας να καταγράψει σε βάθος δώδεκα ετών -από το 2011 έως το 2023- την συμμετοχή των πολιτών σε απεργίες, διαδηλώσεις και πορείες και να σημειώσει και τα γεγονότα που προκαλούν αυτή τη συμμετοχή (Public Issue 2023). Ακόμα, λοιπόν, και αν καταγράφεται μια ιδεολογική συντηρητικοποίηση, μια αύξησης της μέσης τιμής στον αυτοπροσδιορισμό στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς, διαπιστώνεται ότι η συμπεριφορά των πολιτών δείχνει μια αποσύνδεση από το ιδεολογικό τους φορτίο, ενδεχομένως και από την εκλογική τους συμπεριφορά. Ίσως να έχουμε μπροστά μας μια ένδειξη συναισθηματικής πόλωσης με μια παράλληλη πτώση των θεματικών πολωτικών διακυβευμάτων.

Ακόμα, λοιπόν, και αν καταγράφεται μια ιδεολογική συντηρητικοποίηση, μια αύξησης της μέσης τιμής στον αυτοπροσδιορισμό στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς, διαπιστώνεται ότι η συμπεριφορά των πολιτών δείχνει μια αποσύνδεση από το ιδεολογικό τους φορτίο, ενδεχομένως και από την εκλογική τους συμπεριφορά. Ίσως να έχουμε μπροστά μας μια ένδειξη συναισθηματικής πόλωσης με μια παράλληλη πτώση των θεματικών πολωτικών διακυβευμάτων.

1.2. ΟΙ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΗΣ

Η εταιρεία ερευνών Public Issue έχει διεξάγει πολλές δημοσκοπήσεις με στόχο στην αποτύπωση των ιδεολογικών ρευμάτων, των πολιτικών αξιών και της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης των Ελλήνων πολιτών. Σε έρευνα του 2009 αποτυπώνεται μια ιδεολογικά προοδευτική εικόνα με τους 3 στους 10 πολίτες (27%) να αυτοπροσδιορίζονται ως σοσιαλιστές/σοσιαλδημοκράτες και τους οικολόγους (15%) να ξεπερνούν τους φιλελεύθερους (14%). Αξίζει να σημειωθεί ότι πρακτικά ‘δεύτερη’ ιδεολογική παράδοση (16%) είναι αυτή που συνολικά απαρνείται τις ιδεολογίες ή δεν δηλώνει ποια θεωρεί την πολιτική ιδεολογική που τους αντιπροσωπεύει (Public Issue 2009).

Διάγραμμα 5, Ιδεολογικά ρεύματα. Πηγή: Public Issue 2009 (N=5005)

Η ΠΙ επιχείρησε να μελετήσει τις διαφοροποιήσεις ως προς τις αξιολογήσεις των ιδεολογιών κατά την περίοδο 2009-2017. Τα ευρήματα φανερώνουν μια πολυδιάσπαση στάσεων καθώς «Οικολογία», «Ιδιωτικός τομέας» και «Φεμινισμός» αποτελούν τις τρεις περισσότερο αποδεκτές κοινωνικά πολιτικές αξίες, στο σύνολο των 14 επιλεγμένων πολιτικών αξιών που μετρήθηκαν (Public Issue 2017a).

Παράλληλα, ως αποτέλεσμα της ιδεολογικής μεταστροφής του κυβερνώντος κόμματος, η εταιρεία εντοπίζει μια εντυπωσιακή ιδεολογική μεταστροφή της ελληνικής κοινωνίας στην ιδιώτευση και στον συντηρητισμό.

Πίνακας 2, Αξιολόγηση ιδεολογιών και ιδεολογικών εννοιών 2009-2017. Πηγή: Public Issue 2017

	Θετική			Αρνητική		
	2009	2017	Μεταβολή (+-)	2009	2017	Μεταβολή (+-)
Οικολογία	87	80	-7	4	15	+11
Ιδιωτικός τομέας	56	74	+18	18	29	+2
Φεμινισμός	-	52	-	-	34	-
Σοσιαλισμός	44	46	+2	19	44	+25
Νεοφιλελευθερισμός	29	37	+8	30	49	+19
Δεξιά	22	34	+12	35	54	+19
Δημόσιος Τομέας	40	32	+8	35	61	+26
Αριστερά	28	30	+2	29	31	+32
Παγκοσμιοποίηση	-	26	-	-	65	-
Εθνικισμός	-	26	-	-	64	-
Καπιταλισμός	-	21	-	-	70	-
Κομμουνισμός	-	16	-	-	77	-
Αναρχισμός	-	6	-	-	90	-
Φασισμός	-	1	-	-	96	-

-δεν μετρήθηκε στην έρευνα του 2009

Σχεδόν 10 χρόνια μετά η Public Issue επανέρχεται στο θέμα των ιδεολογικών προσανατολισμών και διαπιστώνει μετά από ανάλυση έρευνάς της μια συντηρητική ιδεολογική μετατόπιση του εκλογικού σώματος που συντελείται κατά την διετία 2015-2017 -σε αντίθεση με την κλίμακα Α/Δ που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Συγκεκριμένα, με βάση την αυτοτοποθέτηση των ερωτώμενων στην κλίμακα Αριστερά/Δεξιά, η οποία -παρά τα κατά καιρούς λεγόμενα- εξακολουθεί να διατηρεί την επιστημονική και μεθοδολογική της σημασία, διαπιστώνει κανείς ότι στο διάστημα 2015-2017 συντελείται μια αργόσυρτη, αλλά εξαιρετικά σταθερή διαδικασία ιδεολογικής μεταστροφής του εκλογικού σώματος, προς τις πολιτικά συντηρητικότερες θέσεις της κλίμακας (Public Issue 2017b).

Για την ιδεολογική ταυτότητα των Ελλήνων υπάρχει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη του Ινστιτούτου Eteron με τίτλο «Οικονομική δικαιοσύνη» που εκπονήθηκε το 2022 με τη συνεργασία της εταιρείας aboutpeople· από τα εν λόγω αποτελέσματα εκδόθηκε το εξαιρετικά ενδιαφέρον report του Γεράσιμου Μοσχονά «Μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και κράτους – Η αμφίρροπη ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας» (Μοσχονάς 2022). Κεντρικός στόχος της έρευνας υπήρξε η καταγραφή των απόψεων των πολιτών στα θέματα οικονομικών προτιμήσεων και αξιών με κύρια υπόθεση προς διερεύνηση το ενδεχόμενο ενίσχυσης, λόγω της πανδημίας, των state-oriented («κρατικο-κεντρικών») οικονομικών ιδεών σε βάρος προτιμήσεων και αξιών προερχόμενων από το υπόδειγμα του οικονομικού φιλελευθερισμού. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η αποτύπωση της εικόνας που έχει ο πληθυσμός για τις ανισότητες και αδικίες στην ελληνική κοινωνία. Ο Μοσχονάς κάνει λόγο για ανασύσταση των κεντρικών και σχετικά σταθερών ιδεολογικών και αξιακών συνιστωσών που οργανώνουν την ελληνική οικονομική-πολιτική κουλτούρα και μια σημαντική διαφοροποίηση ως προς τα ευρήματα της έρευνας που είχε πραγματοποιηθεί από την ΔιαΝΕΟσις το 2016. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν την κυριαρχία μιας μικτής και εξόχως αντιφατικής κουλτούρας, ταυτόχρονα οικονομικά φιλελεύθερης και «κρατικο-κεντρικής», η οποία σηματοδοτείται από την ανομοιογένεια και αποσπασματικότητα των στοιχείων που τη συνθέτουν (Μοσχονάς 2022, 4). Η κίνηση των ιδεών, κατά τον Μοσχονά έχει γίνει περισσότερο αριστερόστροφη σε σύγκριση με την προ της πανδημίας περίοδο, καθότι το κέντρο βάρους των οικονομικών προτιμήσεων και αξιών των πολιτών έχει μετακινηθεί – όχι όμως με αποφασιστικό τρόπο – προς ιδέες περισσότερο συμβατές με προτεραιότητες σοσιαλδημοκρατικού, αριστερού και κρατικο-κεντρικού τύπου (Μοσχονάς 2022, 5).

Σύμφωνα με τον Μοσχονά από τα αποτελέσματα της έρευνας αποτυπώνεται το προβάδισμα λέξεων και όρων που συνδέονται παραδοσιακά με ένα περισσότερο κεντρόστροφο και σοσιαλδημοκρατικό/αριστερό πολιτικό λεξιλόγιο. Η οικολογία, ο σοσιαλισμός, η σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός παραπέμπουν σε δομημένα

ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα και απολαμβάνουν σημαντικής πλειοψηφικής αποδοχής. Το ίδιο ισχύει για το κέντρο, -όρος πιο αμφίσημος καθώς περιγράφει λιγότερο μια πολιτική ιδεολογία και περισσότερο μια «ενδιάμεση» πολιτική τοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά- μια τοποθέτηση που στην Ελλάδα συνδέεται εν μέρει και με την κεντρώα κομματική παράδοση. Αντιθέτως, ο νεοφιλελευθερισμός (θετικές γνώμες: 30,7%, αρνητικές: 50.1%) φέρει έντονο αρνητικό φορτίο. Έχει ενδιαφέρον ο βαθμός απήχησης των όρων που επηρεάζονται περισσότερο από τις διακυμάνσεις του κομματικού ανταγωνισμού. Ο όρος «Αριστερά» αξιολογείται στο σύνολο αρνητικά (καλό: 39.4%, κακό: 47.7%) αλλά απολαμβάνει σημαντικά θετικότερης αποδοχής από τον όρο Δεξιά (καλό: 25.7%, κακό: 59.8%). Η έννοια της ριζοσπαστικής αριστεράς, εν τούτοις, αξιολογείται ιδιαίτερα αρνητικά από τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού (καλό: 20.3%, κακό: 63.9%). Τέλος, ο «κομμουνισμός», ο «εθνικισμός», ο «λαϊκισμός» και η «ακροδεξιά» συμπληρώνουν το τμήμα στο οποίο κυριαρχούν οι αρνητικές αξιολογήσεις. Είναι αξιοσημείωτη η ανθεκτικότητα της επιρροής του κομμουνισμού (καλό: 19.2%) και το μέγεθος της θετικής αποδοχής (17.2%) του εθνικισμού, παρότι οι αρνητικές γνώμες υπερτερούν συντριπτικά. Εξόχως αρνητική είναι η αξιολόγηση του όρου λαϊκισμός (καλό: 8.5%, κακό: 80.6%), με τους πολίτες που αυτοτοποθετούνται στην κεντροαριστερά και κεντροδεξιά να διατυπώνουν τις πιο αρνητικές γνώμες (αντιστοίχως: 84,6% και 86,6%) (Μοσχονάς 2022, 5-7).

Διάγραμμα 6, Αξιολόγηση Ιδεολογιών Πηγή: ETERON 2022

Ός προς τις οικονομικές πολιτικές και τον ιδανικό φορέα άσκησης τους διαφαίνεται ότι η απόδοση κύριας αρμοδιότητας στο κράτος στους επτά εκ των εννέα τομέων που εξετάστηκαν στην έρευνα⁸ υπογραμμίζει, αφενός, την επιρροή ιδεών προερχόμενων από το κρατικο-κεντρικό μοντέλο αξιακών και πολιτικών προτεραιοτήτων και, αφετέρου, την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις λύσεις που αποδίδουν έμφαση στο ιδιωτικό επιχειρείν και τις αγορές. Όποιοι και αν είναι οι λόγοι αυτής της μαζικής προτίμησης προς το κράτος, οι επιλογές των πολιτών περιγράφουν μια εκτεταμένη συμπαγή «περιοχή» τομεακών πολιτικών εντός της οποίας το (νέο)φιλελεύθερο μοντέλο έχει – και θα έχει – δυσκολία να εισδύσει (Μοσχονάς 2022, 11).

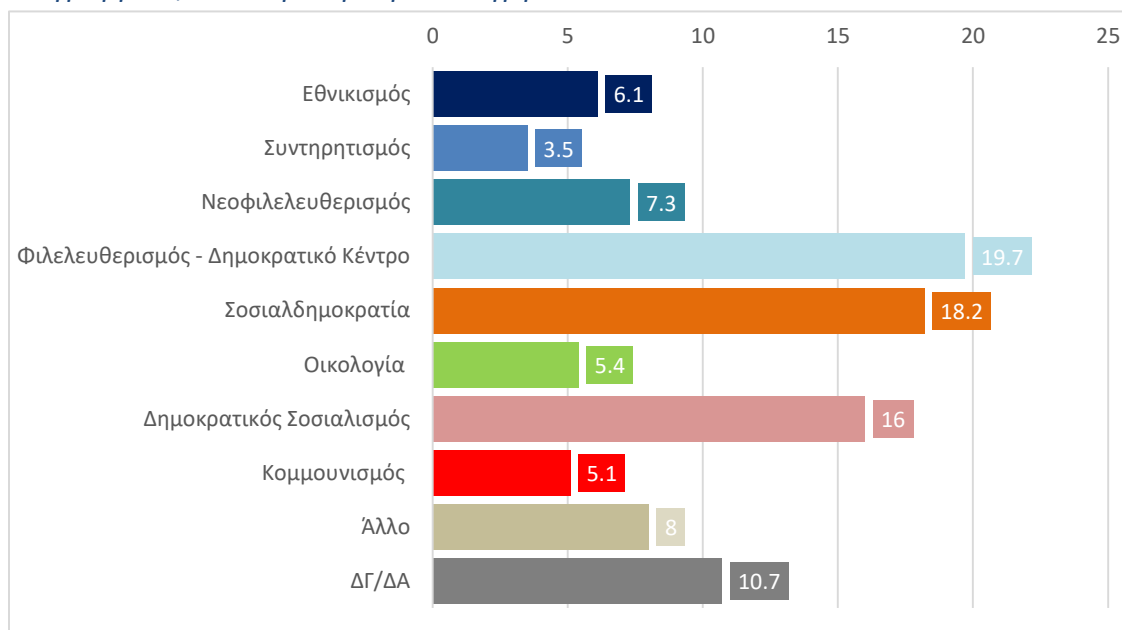
Από την πιο πρόσφατη έρευνα του Ινστιτούτου Eteron με τη συνεργασία της aboutpeople με αφορμή την συγκυρία των εθνικών εκλογών του 2023 προκύπτει το report «Η Ακτινογραφία των Ψηφοφόρων»⁹. Φαίνεται, λοιπόν, ότι σε αντίθεση με το

⁸ Υπέρ αρμοδιότητας του δημόσιου τομέα: παιδεία, υγεία, συντάξεις, ύδρευση, ενέργεια, επείγουσες μεταφορές και, οριακά, ο τραπεζικός τομέας. Υπέρ αρμοδιότητας του ιδιωτικού: κινητή τηλεφωνία, αεροπορικές μεταφορές.

⁹ Η έρευνα αυτή μέρος του «project Society: In-depth» έχει σαν στόχο την ανάλυση των ιδεολογικών και πολιτικών τάσεων της ελληνικής κοινωνίας, φτάνοντας σε μεγαλύτερο βάθος από τις συνήθεις έρευνες

εκλογικό αποτέλεσμα (Μάιος και Ιούνιος 2023) το ιδεολογικό κέντρο βάρους της ελληνικής κοινωνίας τοποθετείται στην ευρύτερη Κεντροαριστερά/Αριστερά (Μοσχονάς and Ιωαννίδης 2023). Η διαίρεση Αριστεράς και Δεξιάς δομεί σε σημαντικό βαθμό τις οικονομικές προτιμήσεις και τις πολιτισμικές επιλογές του πληθυσμού· ωστόσο δεν προκύπτουν δύο ιδεολογικές «παρατάξεις» εσωτερικά συνεκτικές και με διακριτές ταυτότητες. Σε ό,τι αφορά τη γενική ιδεολογική τοποθέτηση ο Φιλελευθερισμός-Δημοκρατικό κέντρο (19,7%), η Σοσιαλδημοκρατία (18,2%) και ο Δημοκρατικός Σοσιαλισμός (16%) συγκεντρώνουν τις περισσότερες προτιμήσεις. Ακολουθούν ο Νέο-Φιλελευθερισμός (7,3%), ο Εθνικισμός (6,1%), η Οικολογία (5,4%), ο Κομμουνισμός (5,1%) και ο Συντηρητισμός (3,5%). Επιπροσθέτως, η Κεντροαριστερά/Αριστερά συνιστά για το 36% των πολιτών το ιδεολογικό ρεύμα/παρατάξη που «θα μπορούσε να διασφαλίσει ένα καλύτερο μέλλον για την Ελλάδα και τους πολίτες της», ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για την Κεντροδεξιά/Δεξιά περιορίζεται στο 31% (Μοσχονάς and Ιωαννίδης 2023, 41–55).

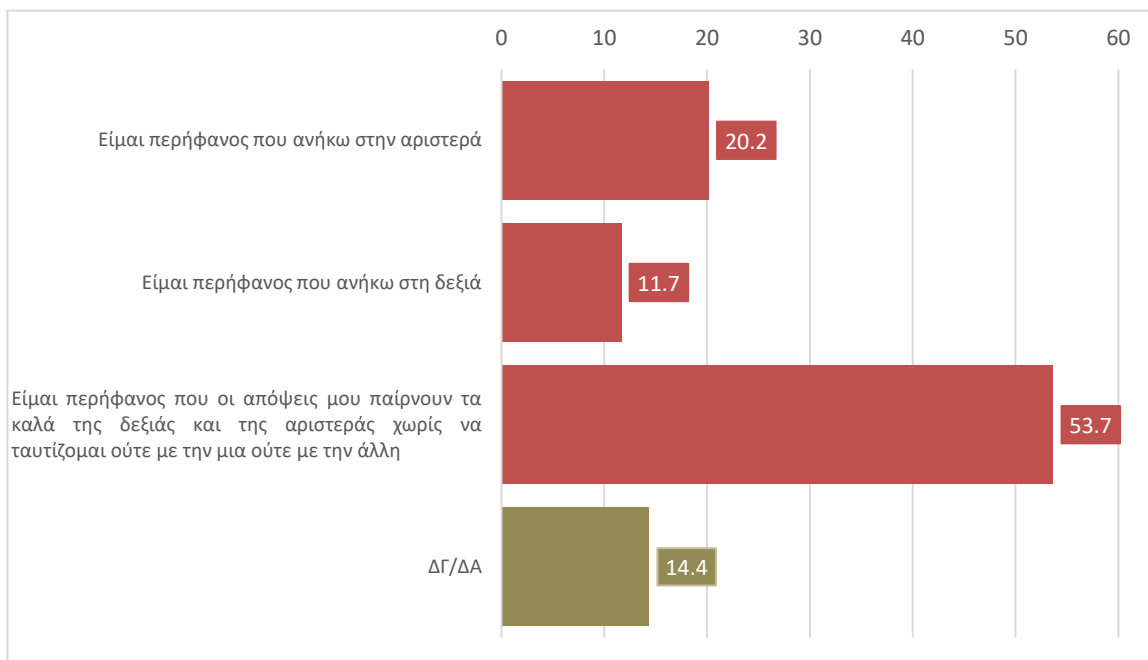
Διάγραμμα 7, Ιδεολογικά ρεύματα Πηγή: ETERON 2023

κοινής γνώμης. Μελλοντικός στόχος, είναι να διαμορφωθούν χρονοσειρές οι οποίες θα αποτυπώνουν την ιδεολογική και πολιτική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.

Οι ενδείξεις όμως μιας σιωπηλής απο-ιδεολογικοποίησης είναι πλέον εμφανείς. Αυτό που στις δεκαβάθμιες αριθμητικές κλίμακες ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης συμβαίνει με την συσσώρευση των απαντήσεων στην μεσαία θέση '5' εδώ διαπιστώνεται με μια λεκτική απόρριψη της διαίρεσης Αριστεράς – Δεξιάς που μάλιστα σημαίνει σύνθεση και ευελιξία. Μια θέση που επί της ουσίας επεξηγεί το εύρημα της έρευνας του 2022 που αναλύθηκε προηγουμένως περί της «αμφίρροπης ταυτότητας» των Ελλήνων. Συγκεκριμένα, ενώ οι 2 στους 10 (20%) πολίτες δηλώνουν «περήφανοι που ανήκουν στην Αριστερά» και ο ένας στους 10 (12%) «περήφανος που ανήκει στη Δεξιά», η πλειοψηφία των πολιτών (54%) αισθάνεται υπερηφάνεια που «οι απόψεις μου παίρνουν τα καλά της Δεξιάς και της Αριστεράς χωρίς να ταυτίζομαι ούτε με την μία ούτε με την άλλη». Μήπως, η κλασική διαίρεση Αριστεράς – Δεξιάς μέσα από αυτό το θολό υβρίδιο αμάλγαμα ξεδιαλέγματος των πλεονεκτημάτων προτάσεων εκατέρωθεν σημαίνει τέλος της θεματικής ή συναισθηματικής πόλωσης ιδεολογικών θεμάτων ή ταυτοτήτων;

Διάγραμμα 8, Ιδεολογικό ανήκειν. Πηγή: ETERON 2023

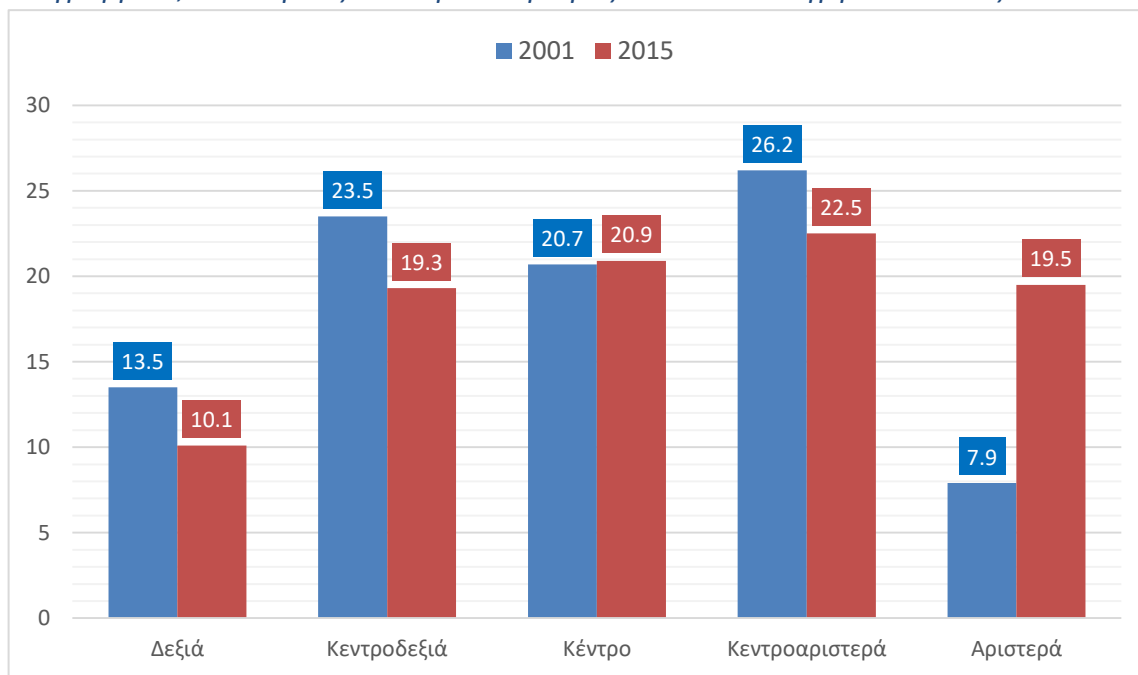

1.3. Ο ΑΞΟΝΑΣ ΦΙΛΟΕΥΡΩΠΑΙΣΜΟΣ-ΕΥΡΩΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ

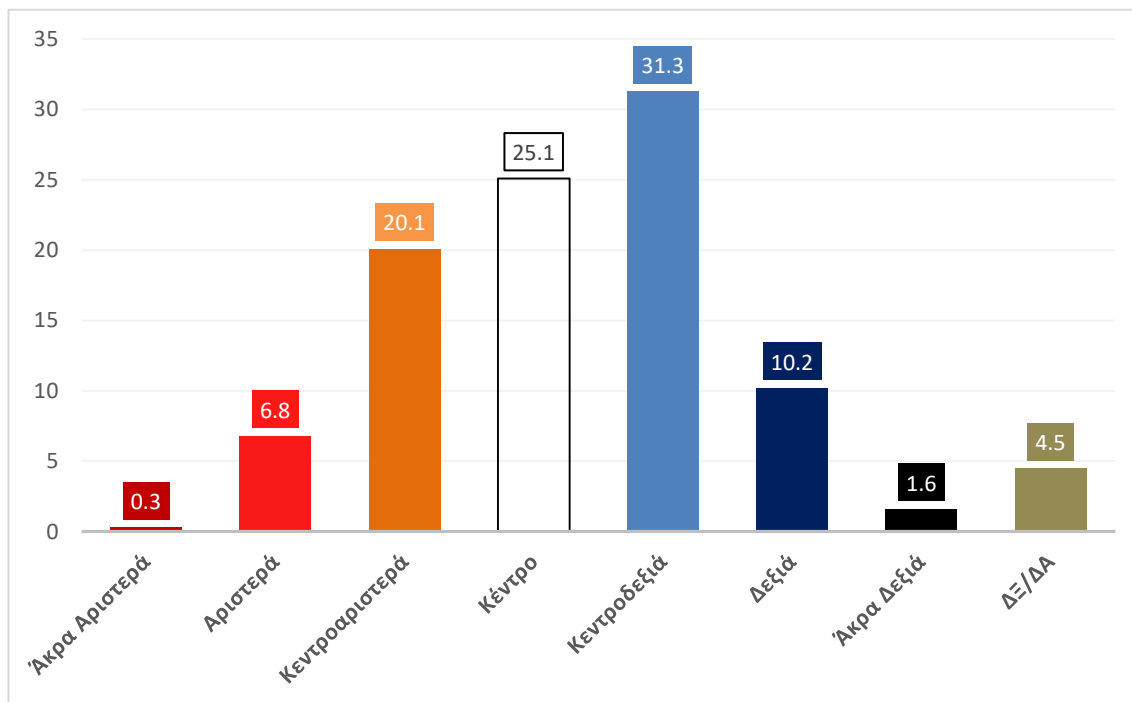
Ο οργανισμός έρευνας και ανάλυσης «ΔιαΝΕΟσις» πραγματοποίησε σε δύο ξεχωριστές φάσεις -Απρίλιο και Νοέμβριο του 2015- πανελλήνια δημοσκόπηση, που είχε ως στόχο τη μελέτη των αξιακών πιστεύω των Ελλήνων πολιτών κάθε ηλικίας, μόρφωσης και κοινωνικής τάξης. Η έρευνα αυτή επικεντρώθηκε στην άποψη των Ελλήνων πολιτών για τη θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη και τον κόσμο, για τις απόψεις τους για την οικονομία, το ρόλο του κράτους, για τη μετανάστευση, τα δικαιώματα των μειονοτήτων, για τη στάση τους απέναντι στους θεσμούς και το πολιτικό σύστημα, για τη γνώμη τους σε θέματα παιδείας, πολιτισμού και επιχειρηματικότητας (ΔιαΝΕΟσις 2016). Από την ευρεία θεματολογία της έρευνας προέκυψαν δύο ξεχωριστά και εξίσου ενδιαφέροντα reports των Γ. Μοσχονά και Π. Παναγιωτόπουλου. Ο Μοσχονάς εκτιμά ότι η «εποχή ΣΥΡΙΖΑ» και η πλειοψηφική απαξίωση της πολιτικής των μνημονίων δεν συνοδεύτηκαν από σημαντική στροφή στις οικονομικές και κοινωνικές προτιμήσεις. Επομένως, μπορεί ο ΣΥΡΙΖΑ να επικράτησε στο εκλογικό πεδίο, όχι όμως στο πεδίο των οικονομικών ιδεών και αξιών (Μοσχονάς 2016). Ο Μοσχονάς βρίσκει -στην κορύφωση της κρίσης χρέους και του ενδεχομένου άτακτης χρεοκοπίας της χώρας- τον φιλοευρωπαϊσμό εξασθετισμένο, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκύπτει από την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς αλλά και τις ιδεολογικές καταβολές όσων ανήκουν στον κεντρικό ευρωπαϊκό κορμό: συγκεκριμένα, φαίνεται ότι το φιλοευρωπαϊκό μέτωπο -μια διαίρεση που μοιάζει ενδεχόμενα πολωτική για την ελληνική πολιτική σκηνή- ανήκει στην Κεντροδεξιά (30%), το Κέντρο (25,1%) και την Κεντροαριστερά (20%) και όλες οι υπόλοιπες τοποθετήσεις στον άξονα Α/Δ αθροίζουν μόλις 25%. Επίσης, το 50% των πολιτών δηλώνουν φιλελεύθεροι ή νεοφιλελεύθεροι και το 30% πιστεύουν στην Σοσιαλδημοκρατία και στον Δημοκρατικό Σοσιαλισμό (Μοσχονάς 2016, 10). Πάντως η συνολική ιδεολογική αυτοτοποθέτηση των συμμετεχόντων στην έρευνα αποτυπώνει την παραδοσιακά μεγάλη συγκέντρωση εκλογέων στις ενδιάμεσες θέσεις. Αξιοσημείωτο είναι το εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό όσων τοποθετούνται στη θέση Άκρα Δεξιά και Άκρα

Αριστερά και οι πολύ μικρές μετατοπίσεις-διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με τα δεδομένα του 2001 από την έρευνα της Κάππα research.

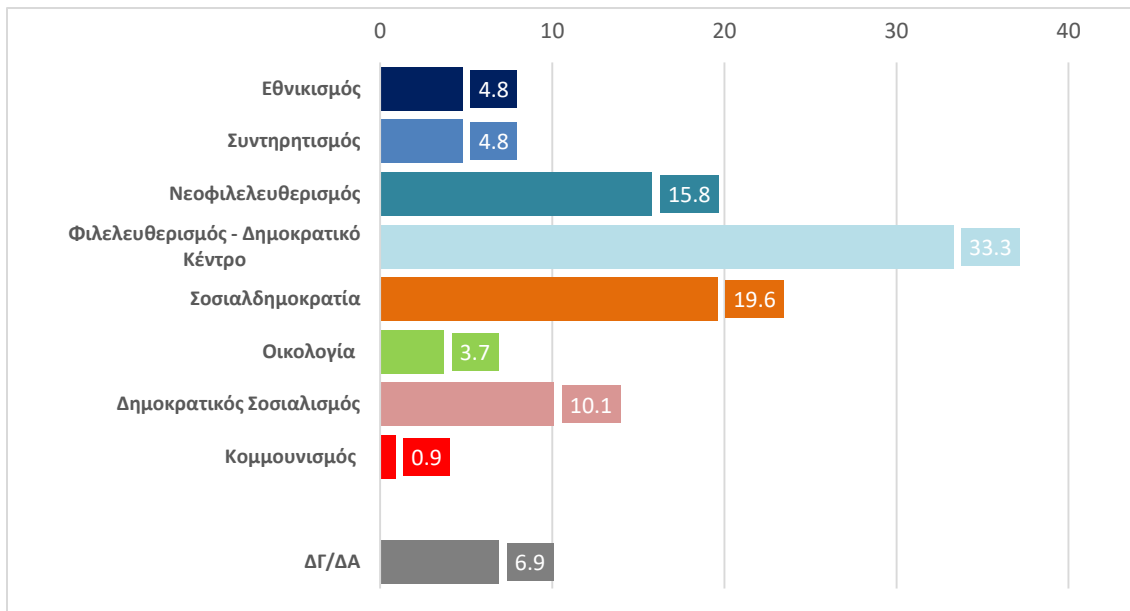
Διάγραμμα 9, Ιδεολογικός Αυτοπροσδιορισμός 2001-2015. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2016

Διάγραμμα 10, Ιδεολογική Αυτοτοποθέτηση και Φιλοευρωπαϊσμός. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2016

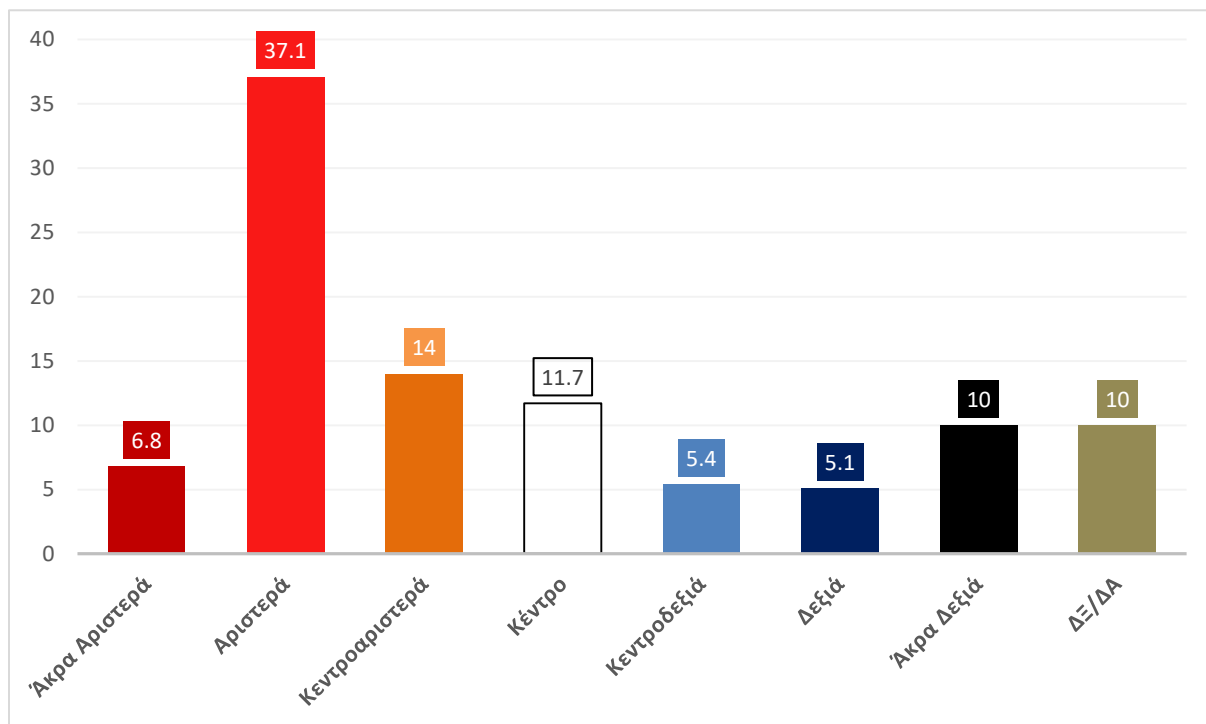

Διάγραμμα 11, Ιδεολογικά ρεύματα και φιλοευρωπαϊσμός. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2016

Μία ισχυρή ένδειξη θεματικής πόλωσης αφορά στους δύο σκληρούς πυρήνες όπως αυτοί προκύπτουν από την ανάλυση της έρευνας: τον πυρήνα του ευρωπαϊσμού και τον αναδύόμενο πυρήνα του αντι-ευρωπαϊσμού. «Η διαμόρφωση ενός σημαντικού και ιδιαίτερα συνεκτικού πυρήνα ‘σκληρού’ ευρωσκεπτικισμού (που κυμαίνεται γύρω στο 17-20% του πληθυσμού σύμφωνα με την έρευνα του Απριλίου, αλλά φαίνεται να έχει διευρυνθεί σύμφωνα με την έρευνα του Νοεμβρίου 2015) είναι ένα νέο δεδομένο της ελληνικής πολιτικής ζωής και αξιολογείται ως ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα της έρευνας» (Μοσχονάς 2016, 13). Η πλειοψηφία του πυρήνα αυτού ανήκει στην Αριστερά (με ένα μικρό κομμάτι άκρας αριστεράς και κέντρο-αριστεράς), ενώ το 10% αυτού του πυρήνα ανήκει στην άκρα δεξιά-γεγονός που φάνηκε και από τις καμπάνιες των εν λόγω κομμάτων υπέρ του «όχι» στο δημοψήφισμα.

Διάγραμμα 12, Ιδεολογικά ρεύματα και στενός πυρήνας ευρωσκεπτικισμού. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2016

1.4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ

Αναφορικά με την μεταφορά του ιδεολογικού διπόλου στα απτά θέματα της οικονομίας ο Μοσχονάς διαπιστώνει ένα προβάδισμα του οικονομικού φιλελευθερισμού, στο πλαίσιο μιας ισορροπημένης οικονομικής κουλτούρας με πολλά όμως σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία: «η μεγάλη οικονομική κρίση της περιόδου 2010-15 δεν ανέτρεψε τις τάσεις της προηγούμενης δεκαετίας και δεν οδήγησε σε μεγάλες αλλαγές είτε προς την μία (φιλελεύθερη) είτε προς την άλλη (σοσιαλδημοκρατική ή κρατικιστική) κατεύθυνση. Η ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών και κομματικών επιλογών των εκλογέων δεν συνοδεύτηκε από ριζοσπαστικοποίηση των οικονομικών προτιμήσεων» (Μοσχονάς 2016, 24). Τέλος, σε ότι αφορά τον ιδεολογικό επικαθορισμό των αξιών από την ιδεολογική φόρτιση των πολιτών διαπιστώνεται ότι αυτή ενέχει τεράστια σημασία. Η ιδεολογία λειτουργεί ως αξιακό φίλτρο. Τα ευρήματα του τρίτου μέρους της έρευνας με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μετανάστευση, μειονότητες, ανθρώπινα δικαιώματα» εικονογραφούν πολύ πειστικά ένα πρότυπο

δόμησης των απαντήσεων το οποίο εστιάζει σε κοινωνικά (societal) θέματα όπου παρατηρείται συχνά, όπως δείχνει η εμπειρία της Ευρώπης και των ΗΠΑ, μια διαιρετική τομή ανάμεσα σε αξίες, “ελευθεριακές” και “αυταρχικές”, σύμφωνα με αγγλοσαξονικές προσεγγίσεις, ή γύρω από αξίες που ανήκουν στον “πολιτισμικό φιλελευθερισμό” και τον “πολιτισμικό συντηρητισμό”, σύμφωνα με την ορολογία που καθιέρωσε η γαλλική πολιτική κοινωνιολογία (Μοσχονάς 2016, 26).

Πίνακας 3, Απόψεις και στάσεις των πολιτών σε σχέση με την ιδεολογική τους αυτοτοποθέτηση. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2016

	Αριστερά %	Δεξιά %	Διαφορά >10%
Ο αριθμός των μεταναστών είναι υπερβολικά μεγάλος	92,2	97,1	-4,9
Οι μετανάστες αυξάνουν την εγκληματικότητα	61,2	90,4	-29,2
Οι μετανάστες αυξάνουν την ανεργία	58,7	81,4	-22,7
Η παρουσία μεταναστών έχει θετική οικονομική επίπτωση	39,6	30,5	9,1
Η παρουσία μεταναστών εμπλουτίζει τον πολιτισμό μας	39,3	16,3	23
Θετική γνώμη για το Ισλάμ	21,6	7,8	13,8
Η ρατσιστική βία είναι δικαιολογημένη	31	49,1	-18,1
Εμπιστοσύνη στην Αστυνομία	58,2	82,2	-24
Να επαναφερθεί η θανατική ποινή	41	58,3	-17,3
Η θρησκεία είναι σημαντική στην ζωή μου	52,1	78,2	-26,1
Εμπιστεύονται την Εκκλησία	37,8	71,1	-33,3
Υπέρ του γάμου των ομοφυλοφίλων	47,7	23,8	23,9
Υπέρ της νομιμοποίησης των μαλακών ναρκωτικών	35,7	18,9	16,8
= διαφορά 10 έως 20%			
= διαφορά 20 έως 25%			
= διαφορά > από 25%			

Διαπιστώνεται, λοιπόν, μια διαίρεση αλλά όχι με όρους πολωτικούς, δηλαδή με δύο αντιδιαμετρικά αντίθετες αξιακά ομάδες. Όπως σημειώνει ο Μοσχονάς «εάν η ομάδα των ‘αριστερών’ υιοθετεί συστηματικά τοποθετήσεις περισσότερο

προσανατολισμένες στον πολιτισμικό φιλελευθερισμό από ό,τι η ομάδα των 'δεξιών', οι διαφορές δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Στην πλειοψηφία των θεματικών που περιλαμβάνονται στον πίνακα, η Αριστερά εμφανίζεται είτε να υιοθετεί απόψεις πιο κοντά στον πολιτισμικό συντηρητισμό (ιδιαίτερα στο μεταναστευτικό ζήτημα), είτε να είναι διχασμένη ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον συντηρητισμό. Μόνον στα θέματα της ρατσιστικής βίας, της ποινής του θανάτου, της δυσπιστίας απέναντι στην εκκλησία (εν μέρει και στο θέμα των ομόφυλων) η ομάδα των αριστερών είναι πολιτισμικά φιλελεύθερη με έναν πιο αποφασιστικό τρόπο. Αντιθέτως, η ομάδα των 'δεξιών' είναι πλειοψηφικά και ξεκάθαρα πολιτισμικά συντηρητική. Το σωρευτικό αποτέλεσμα των ανωτέρω επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι το κέντρο βάρους της ελληνικής κοινωνίας είναι πολιτισμικά συντηρητικό» (Μοσχονάς 2016, 26-27).

Η «αμφίρροπη» ταυτότητα των Ελλήνων που ο Μοσχονάς χρησιμοποίησε για τον τίτλο του report διαπιστώνεται στις προτιμήσεις προς το ιδιωτικό επιχειρείν και τις πολύ υψηλές ή πλειοψηφικές αξιολογήσεις ορισμένων εννοιών (στον αντίποδα με τις ήδη αναφερθείσες θετικές αξιολογήσεις του κράτους). Σε θέματα-κλειδιά της φιλελεύθερης οικονομικής λογικής, ή εμπνεόμενα από αυτήν – όπως η ανταγωνιστικότητα, η οικονομία της αγοράς, η μείωση των φόρων με στόχο την ανάπτυξη των επιχειρήσεων, η χαμηλή φορολόγηση έστω και αν υπάρχει λιγότερη κρατική μέριμνα, η κατάργηση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, η αντιμετώπιση των τελευταίων ως προνομιούχου ομάδας, η διάχυση ωφελειών (το λεγόμενο trickle down economics) – η ισχύς ιδεών φιλικών προς το νεοφιλελευθερισμό είναι ιδιαίτερα μεγάλη (Μοσχονάς 2022, 14). Συμπερασματικά, στο οικονομικό πεδίο, η έρευνα του Eteron τεκμηριώνει την κυρίαρχη παρουσία στην Ελλάδα μιας μικτής οικονομικο-πολιτικής κουλτούρας που συνδυάζει γνώμες και αξιακές προτεραιότητες (νέο)φιλελεύθερης προέλευσης με προτεραιότητες περισσότερο «σοσιαλδημοκρατικές» και «κρατικιστικές». Αυτή η διπλή μήτρα, ταυτόχρονα οικονομικά φιλελεύθερη και «κρατικοκεντρική», παράγει έναν ισχυρό δυϊσμό αξιών και πεποιθήσεων. Επίσης, σε σχέση με το παρελθόν η έρευνα του 2022 οδηγείται στην

ανάδειξη μίας νέας τάσης: οι σοσιαλδημοκρατικές και αριστερές οικονομικές ιδέες και πεποιθήσεις έχουν ενισχυθεί (Μοσχονάς 2022, 21).

Πίνακας 4, Σύγκριση στάσεων για ιδεολογίες και οικονομία 2019-2021. Πηγή: ETERON 2022 και ΔιαΝΕΟσις 2019

	Δεκέμβριος 2019 (ΔιαΝΕΟσις)	Δεκέμβριος 2021 (ETERON)	Διαφορά %
Ο καπιταλισμός αντιπροσωπεύει κάτι καλό	32,5	24,1	-8,4
Ο φιλελευθερισμός αντιπροσωπεύει κάτι καλό	54,6	46,2	-8,4
Ο σοσιαλισμός αντιπροσωπεύει κάτι καλό	53,9	59,1	+5,2
Ο νεοφιλελευθερισμός αντιπροσωπεύει κάτι καλό	31,2	30,7	-0,5
Η ανταγωνιστικότητα αντιπροσωπεύει κάτι καλό	86,3	71,9	-14,4
Η Δεξιά αντιπροσωπεύει κάτι καλό	35,4	25,7	-9,7
Η Αριστερά αντιπροσωπεύει κάτι καλό	33,4	39,4	+6
Ο κομμουνισμός αντιπροσωπεύει κάτι καλό	14,5	19,2	+4,7
Ο συνδικαλισμός αντιπροσωπεύει κάτι καλό	46,1	40,2	-5,9
Το κράτος επεμβαίνει υπερβολικά στην οικονομία	58,2	41	-17,2
Πρέπει η φορολογία να είναι χαμηλή και να υπάρχει λιγότερη κρατική μέριμνα	62	43,7	-18,3

1.5. Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

Ενώ οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται αποκλειστικά στο εάν η διαίρεση Αριστεράς – Δεξιάς διατηρεί την προσδιοριστική της δυναμική ως προς την εκλογική συμπεριφορά, έχει σημασία να σταθούμε σε μια ενδοσκόπηση της ιδεολογικής διαίρεσης (Πιερίδης 2021b). Πέραν του εάν η ιδεολογική διαίρεση καθορίζει την ψήφο, στόχος ήταν στη συγκεκριμένη μελέτη να ανιχνευθούν παράγοντες που προσδιορίζουν την αυτοτοποθέτηση των πολιτών αυτή καθαυτή¹⁰. Αφ' ης στιγμής η

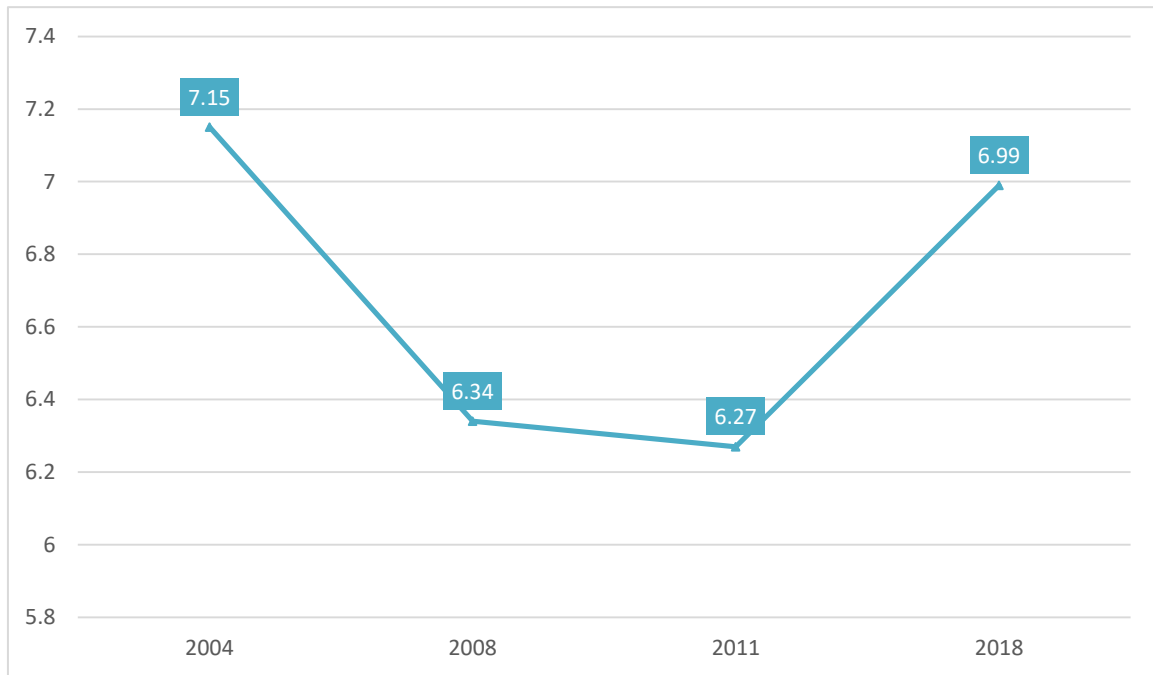
¹⁰ Επομένως, στο πλαίσιο ελέγχου μιας προσδοκώμενης μεταϋλιστικής επικάλυψης της ιδεολογίας για τα δεδομένα της περιόδου 2004-2011 έγινε γραμμική παλινδρόμηση της μεταβλητής «Αυτοτοποθέτηση στην Αριστερά - Δεξιά» με προβλεπτικούς - προσδιοριστικούς παράγοντες το δείκτη θρησκευτικότητας, τους δείκτες Υλισμού - Μεταϋλισμού (Μεταϋλισμός 1 και 2, και ο δείκτης Υλισμού), την αστικότητα της

ιδεολογική διαίρεση παραμένει η σημαντικότερη ως προς την εκλογική συμπεριφορά, η επιλογή των ανεξάρτητων μεταβλητών έγινε με σκοπό την ανίχνευση προσδιοριστικών παραγόντων της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης. Έτσι, επιλέχθηκαν: η δημογραφική μεταβλητή της αστικότητας της κατοικίας –ως λανθάνουσα υπόθεση ύπαρξης αγροτικής-αστικής διαφοροποίησης ως προς την ιδεολογία–, η θρησκευτικότητα ως το ιδιαίτερο πολιτισμικό χαρακτηριστικό, οι στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό ως ένα εξαιρετικά σημαντικό θέμα πολιτικής συγκυρίας στην υπό εξέταση περίοδο και οι διακριτές διαστάσεις που προέκυψαν από την παραγοντική ανάλυση, ήτοι οι δείκτες υλισμού και μεταυλισμού. Από τα αποτελέσματα του μοντέλου της παλινδρόμησης προέκυψαν εξαιρετικά ενδιαφέροντα ευρήματα που διαψεύδουν τη θεωρητική προσδοκία ερμηνείας της ιδεολογίας από παράγοντες του μεταυλισμού. 1) Πρώτος παράγοντας στο μοντέλο είναι η θρησκευτικότητα ($\beta=,233$, $p<.001$), η οποία κατά κύριο λόγο (9,1%) προσδιορίζει την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση, ενώ 2) οι μεταβλητές που προστίθενται στα επόμενα βήματα προσθέτουν στατιστικά σημαντικό αλλά μικρό μέρος στην επίδραση. Αυτό σημαίνει ότι: α) δεύτερος παράγοντας στο μοντέλο, με την αντίθετη κατεύθυνση προστίθεται η θετική στάση απέναντι στο Φεμινισμό και Σεξουαλικό Φιλελευθερισμό ($\beta=-,118$, $p<.001$), δηλαδή όσο θετικότερη η στάση αυτή τόσο αριστερότερα αυτοποθετείται το άτομο. β) Τρίτος, η διαμονή σε μεγάλη πόλη σε σύγκριση με την επαρχία ($\beta=-,079$, $p<.001$), γ) τέταρτος η θετική στάση απέναντι στο μεταναστευτικό ($\beta=-,069$, $p<.001$), και τέλος δ) πέμπτος παράγοντας, η στάση απέναντι στην ισότητα, τη διαφορετικότητα και το περιβάλλον ($\beta=-,067$, $p<.001$). 3) Εν τω συνόλω, το τελικό μοντέλο περιέλαβε έξι μεταβλητές που ερμηνεύουν συνολικά το 13% της διασποράς

κατοικίας, και τέλος, το δείκτη «Στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό» με βηματική διαδικασία (stepwise regression). Η αστικότητα χρησιμοποιήθηκε με την μορφή δύο (Αστική, Αγροτική) δίτιμων κατηγορικών (dummy variables) μεταβλητών. Από τα δεδομένα της World Value Survey του 2018 προς επίρρωση ή διάψευση των προηγούμενων αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε εξίσου μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης με βηματική διαδικασία της μεταβλητής αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστεράς - Δεξιάς με προσδιοριστικούς παράγοντες το δείκτη θρησκευτικότητας και το περιεχόμενο της διαίρεσης Υλισμού – Μεταυλισμού. Ο «δείκτης Θρησκευτικότητας» δημιουργήθηκε ως μέσος όρος των μεταβλητών «Πόσο Θρησκευόμενος είστε» και «Συχνότητα Εκκλησιασμού» μετά από αντιστροφή της δεύτερης και μετατροπή της σε 10βάθμια κλίμακα. Η συσχέτιση των δύο αρχικών μεταβλητών ήταν $r=-0,525$, $N=7138$, $p<0,001$.

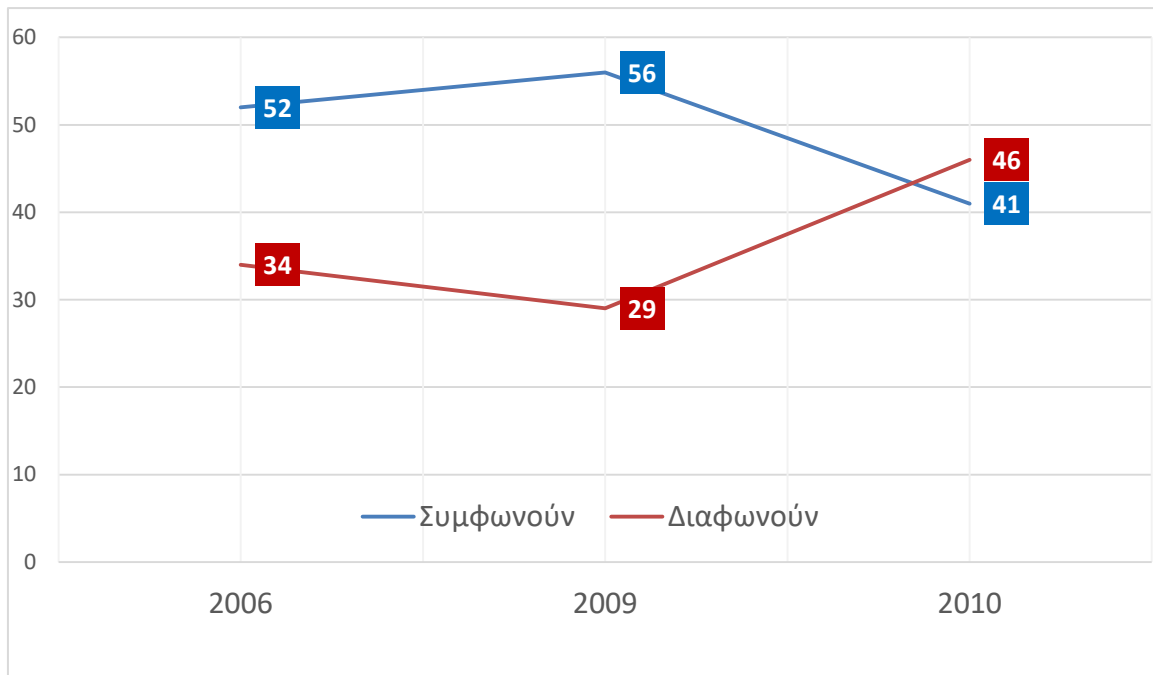
της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Α/Δ με $R=.359$, $R^2=.129$, και $F(6,5494)=135,688$, $p<.001$ (Πιερίδης 2021b, 254–58). Από τα δεδομένα του 2018 και το αντίστοιχο μοντέλο παλινδρόμησης διαπιστώνεται ότι η θρησκευτικότητα παραμένει ο σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς, προσδιορίζοντας το 11,7% της διακύμανσης. Το τελικό ερμηνευτικό μοντέλο της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης περιέλαβε δύο μεταβλητές που ερμηνεύουν το 12,7% της συνολικής διασποράς της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης με το 11,7% αυτής να ερμηνεύεται αποκλειστικά από τη θρησκευτικότητα. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εν λόγω ανάλυση είναι ιδιαίτερα σημαντικά: επιβεβαιώνεται ο ηγεμονικός ρόλος της θρησκευτικής αυθεντίας και της ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία ως δομικό στοιχείο ταυτότητας και κουλτούρας (Πιερίδης 2021a). Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η μέση τιμή στην δεκαβάθμια κλίμακα του δείκτη θρησκευτικότητας από το διάστημα 2004-2018 είναι εξαιρετικά υψηλή. Στο θέμα της θρησκευτικότητας αρχικά διαπιστώνεται μια όμορη με την Αριστερή-Δεξιά τοποθέτηση εικόνα για το διάστημα 2004-2011, το 2018 όμως φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά. Ενώ σημειώνεται μια σταθεροποίηση στην ιδεολογία, η μέση τιμή του δείκτη θρησκευτικότητας αυξάνεται αγγίζοντας τα επίπεδα του 2004. Επομένως, ο δείκτης θρησκευτικότητας υπογραμμίζει μια επιστροφή στην καθολική αποδοχή των θρησκευτικών αξιών.

Διάγραμμα 13, Δείκτης Θρησκευτικότητας 2004-2018

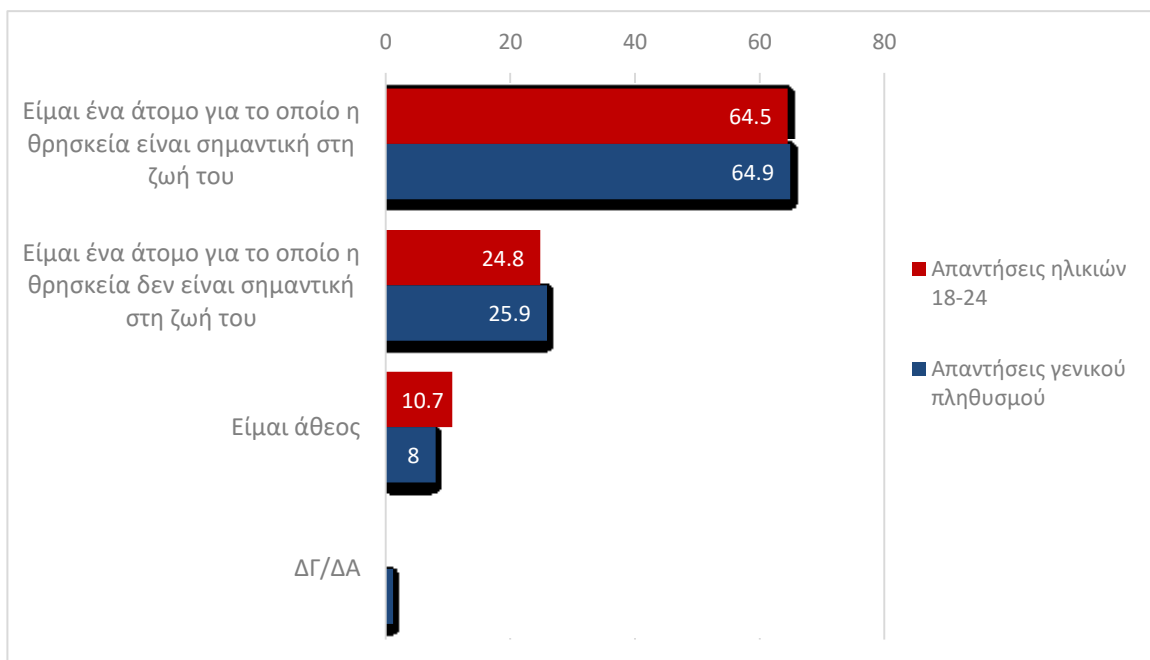
Η ΡΙ σε μια μεγάλη έρευνα με θέμα την θρησκευτικότητα των Ελλήνων πολιτών και τις σχέσεις τους με άλλες θρησκείες (2010) εντοπίζει, τόσο μια ισχυρή θρησκευτικότητα των Ελλήνων πολιτών όσο και μια αρνητική εν γένει άποψη απέναντι στο Ισλάμ, καθώς σε σχέση με τον Χριστιανισμό, η Ισλαμική θρησκεία θεωρείται περισσότερο δογματική (82%) και ότι έχει ισχυρότερη σχέση με την πολιτική (42%) (Public Issue 2010). Οι 2 στους 3 πολίτες (67%) πιστεύουν ότι υπάρχει σήμερα «σύγκρουση πολιτισμών» μεταξύ Ισλάμ και Δύσης. Το πιο σημαντικό εύρημα -ένδειξη χριστιανοκεντρισμού- και ενδεχομένως και προϋπόθεση ή βάση για τις αντι-μεταναστευτικές θέσεις που καταγράφονται στην ελληνική κοινωνία, αφορά τις στάσεις απέναντι στην ανέγερση τζαμιού στην Αθήνα. Το 2010 είναι το έτος τομή, όπου οι θέσεις κατά της ανέγερσης ισλαμικού τεμένους γίνονται πλειοψηφικές.

Διάγραμμα 14, Γνώμη για την ανέγερση τζαμιού. Πηγή: Public Issue 2010

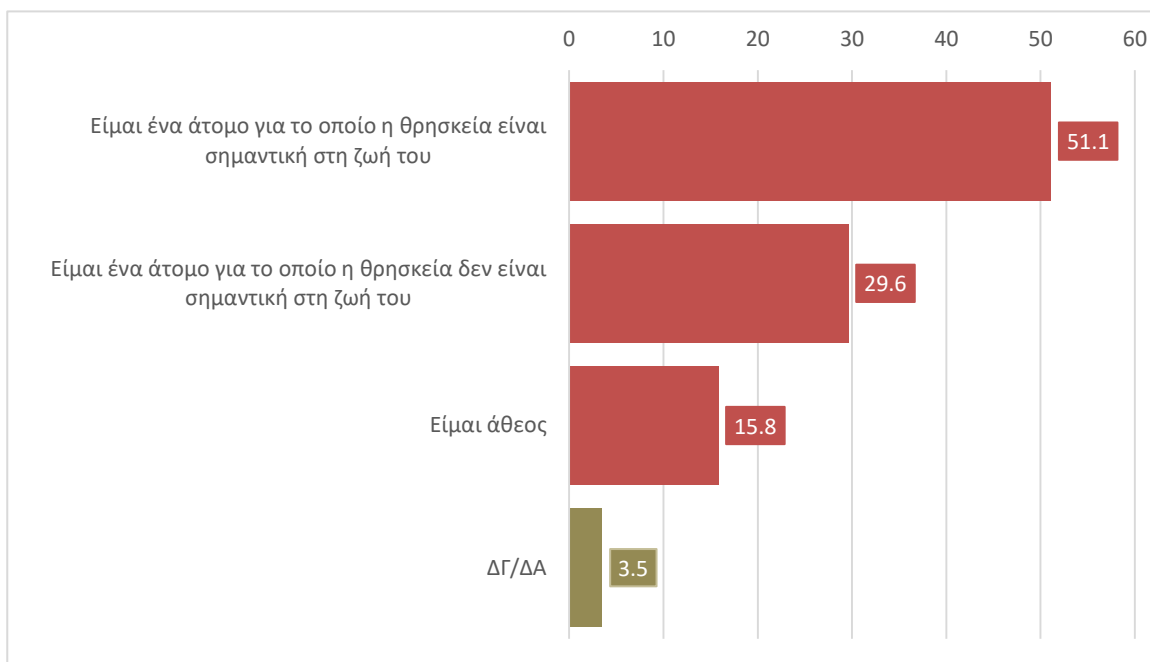
Από την έρευνα της ΔιαΝΕΟσις του 2015 και το report του Π. Παναγιωτόπουλου για τις απόψεις και τις στάσεις της ελληνικής νεολαίας υπάρχει ένα ξεχωριστό εύρημα που αφορά τη θρησκευτικότητα. Αντί να διαπιστωθεί μια πιο κοσμική-αντιθρησκευτική στάση των νέων η ανάλυση της έρευνας βρίσκει ελάχιστες διαφοροποιήσεις ως προς το γενικό πληθυσμό. Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο ενώ διαπιστώνεται ότι σε ζητήματα συνύπαρξης και ερωτικής έκφρασης ή καλλιτεχνικής δημιουργίας υπάρχει μια προοδευτική ροπή των νέων Ελλήνων, ταυτόχρονα τα ποσοστά αθεΐας δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από άλλες ηλικιακές μερίδες, κάτι που δείχνει την αποδοχή και την αναπαραγωγή - χαλαρών μεν, δεσμευτικών δε- αρχαϊκών δομών και δοξασιών (Παναγιωτόπουλος 2016, 20).

Διάγραμμα 15, Σημασία του Θεού και νέες ηλικίες. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2016

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι στην έρευνα του Ινστιτούτου Eteron με τη συνεργασία της aboutpeople με αφορμή την συγκυρία των εθνικών εκλογών του 2023 φαίνεται μια περιορισμένη έκταση επίδρασης της θρησκευτικότητας. Η οριακή πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην δημοσκόπηση (51,1%) θεωρούν την θρησκεία σημαντική στην ζωή τους, ενώ σχεδόν 3 στους 10 (29,6%) δηλώνουν ότι η θρησκεία δεν είναι σημαντική στη ζωή τους και μάλιστα ο το 15,8% του δείγματος δηλώνει άθεο. Παρόλα αυτά οι διακυμάνσεις στην εν λόγω ερώτηση επηρεάζονται σημαντικά από το ιδεολογικό φορτίο της κομματικής προτίμησης των πολιτών (Μοσχονάς and Ιωαννίδης 2023, 53-54).

Διάγραμμα 16, Σημασία του Θεού. Πηγή: ETERON 2023

2. ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ :ΠΟΛΩΤΙΚΑ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ 2010-2020

Στη δεκαετία από το 2010-2020 εμφανίζονται συγκυριακά διακυβεύματα που είτε ευθυγραμμίζονται με το περιεχόμενο της πόλωσης εμπεδωμένων ταυτοτήτων (συναισθηματικού τύπου), είτε προκαλούν εκ νέου ευθυγραμμίσεις και αναδεικνύουν την δυναμικών των πολιτικών ζητημάτων που προκύπτουν μέσα από την διακυβέρνηση.

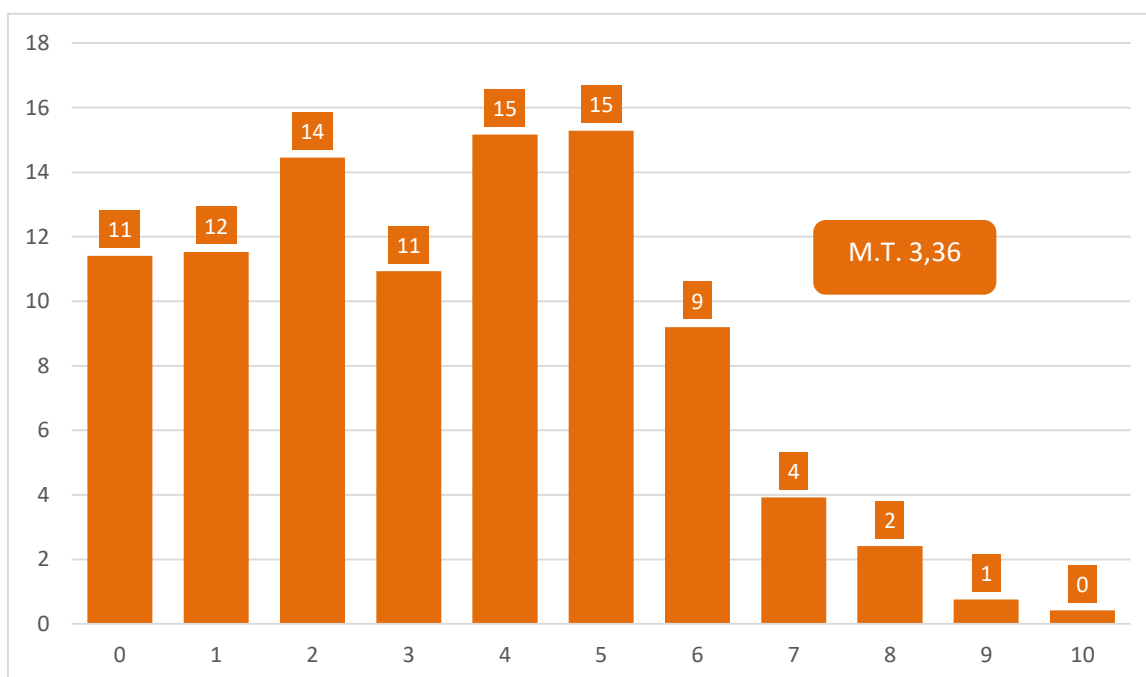
2.1. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ

Όπως είδαμε στο θεωρητικό υπόδειγμα της θεματικής πόλωσης το ζήτημα των στάσεων και απόψεων των πολιτών των δυτικών πολιτικών συστημάτων απέναντι στις αυξανόμενες μεταναστευτικές ροές κρίνεται ως σημαντικό ιεραρχικά και επομένως ως πολωτικό. Στην Ελλάδα οι στάσεις απέναντι στους μετανάστες ήταν ιδιαίτερα «εχθρικές» από πλευράς των πολιτών πολύ πριν από την κορύφωση των ροών και την προσφυγική κρίση του 2015. Σε μία πρόσφατη μελέτη (Πιερίδης 2019a) χρησιμοποιήθηκαν για την περίοδο 2004 - 2011 τρεις μεταβλητές από τα δεδομένα των τριών κυμάτων της έρευνας του European Social Survey ¹¹ Συγκεκριμένα, οι αξιολογήσεις των ερωτηθέντων σε μια δεκαβάθμια κλίμακα της επιρροής των μεταναστών: 1) στην ελληνική οικονομία, 2) στις πολιτισμικές παραδόσεις στην Ελλάδα και τέλος 3) μια συνολική εκτίμηση επιρροής. Στην κλίμακα αυτή του ESS το '0' εκφράζει τις αρνητικές θέσεις για την επιρροή των μεταναστών, στην ελληνική οικονομία, τον πολιτισμό αλλά και τη συνολική εκτίμηση, ενώ αντίθετα το '10' σημαίνει τη θετική αξιολόγηση της επιρροής των μεταναστών. Από την κατανομή του δείκτη -που ενσωματώνει και τις τρεις προαναφερθείσες αξιολογήσεις- προκύπτει πως οι στάσεις απέναντι στη μετανάστευση είναι κατά μέσο όρο αρνητικές (M=3,36). Μάλιστα, ακραία αντιμεταναστευτικές θέσεις (0-3)

¹¹ (European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2018) ESS round 2 - 2004. Health and care, Economic morality, Family work and wellbeing. 2004; European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2023) ESS round 4 - 2008. Welfare attitudes, Ageism. 2008; European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2023) ESS round 5 - 2010. Family work and wellbeing, Justice. 2011)

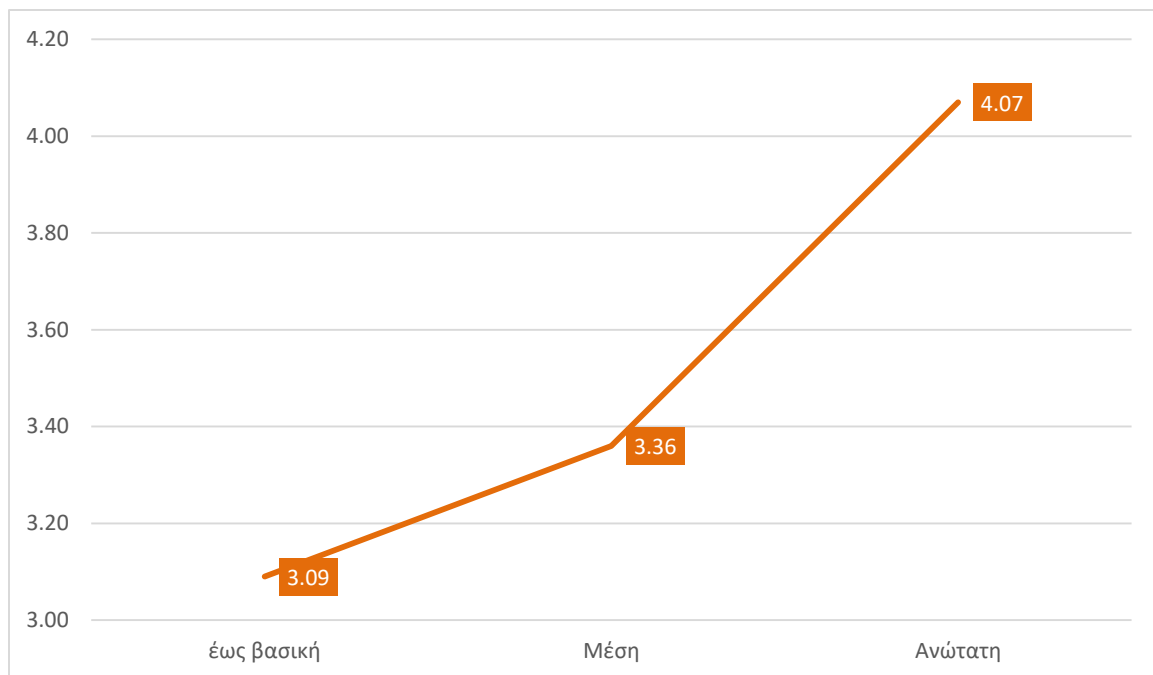
εκφράζει το 37% του δείγματος, ενώ αντίθετα πολύ θετικές αξιολογήσεις (θέσεις 8-10) εκφράζει μόλις το 3,5% του δείγματος. Η διάμεσος του δείκτη Στάσεις απέναντι στο Μεταναστευτικό είναι ιδιαίτερα χαμηλή (3,33). Αυτό σημαίνει ότι στο σύνολό της η ελληνική κοινωνία από το 2004 έως και το 2011, δηλαδή πολύ πριν από την σημαντική αύξηση των προσφυγικών ροών (2014-2018) διαπνέεται ήδη από έντονα αντιμεταναστευτικές θέσεις. Χαρακτηριστικό, δε, ότι η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος τοποθετείται από τις θέσεις 0-5, ενώ μόλις το 17% εκφράζεται θετικά στις θέσεις 6-10. Συμπερασματικά, ο δείκτης Στάσεις απέναντι στη Μετανάστευση εμπεριέχει τόσο μια οικονομική και τρόπον τινά «υλιστική» αξιολόγηση της επίδρασης των μεταναστών, όσο και μια πιο αξιακή – ηθική που αφορά την κουλτούρα. Από την κατανομή, προκύπτει ότι πολύ πριν την κορύφωση του μεταναστευτικού ζητήματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα ως το ανατολικότερο σύνορό της, οι Έλληνες πολίτες μεταξύ 2004 και 2011 διακατέχονται ήδη από αρνητικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες και τις επιρροές τους, τόσο σε επίπεδο οικονομίας όσο και σε επίπεδο κουλτούρας και πολιτισμού.

Διάγραμμα 17, Στάσεις απέναντι στο Μεταναστευτικό ζήτημα 2004-2011 (N=7.143)

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αξιολόγηση της επιρροής των μεταναστών ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης των πολιτών σημειώνει σημαντικές διακυμάνσεις. Συγκεκριμένα, προκύπτει ότι οι τιμές του δείκτη «Στάσεις απέναντι στο Μεταναστευτικό» εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση, $F = (2, 2364) = 54,97$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,024$. Μάλιστα, βάσει του κριτηρίου πολλαπλών συγκρίσεων (Hochberg) προκύπτει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ όλων των εκπαιδευτικών επιπέδων. Αυτό σημαίνει ότι η μέση τιμή του δείκτη -άρα και η θετική αποτίμηση της επιρροής των μεταναστών- αυξάνεται όσο αυξάνεται και το επίπεδο εκπαίδευσης.

Διάγραμμα 18, Μέση Τιμή των στάσεων απέναντι στο Μεταναστευτικό και επίπεδο εκπαίδευσης

Επίσης, το επίπεδο αστικότητας των ερωτηθέντων διαφοροποιεί με στατιστικά σημαντικό τρόπο τις μέσες τιμές του δείκτη «Στάσεις απέναντι στο Μεταναστευτικό» $F(2, 2744, 20) = 33,57$ $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,009$. Βάσει του επιπέδου

αστικότητας η μέση τιμή του δείκτη είναι $M=3,52$ σε αστικές περιοχές, $M=3,31$ σε Ημιαστικές και $M=3,04$ σε αγροτικές. Καταγράφει, δηλαδή, μια πτώση από το αστικό στο αγροτικό επίπεδο, κάτι που βρίσκεται σε συμφωνία με την θεωρητική συσχέτιση του επιπέδου κατοικίας και μιας ενδεχόμενης μεταναστευτικής διαίρεσης. Στο επίπεδο των αλληλοσυσχετίσεων του δείκτη Στάσεις απέναντι στο Μεταναστευτικό, του δείκτη Θρησκευτικότητας αλλά και των μεταβλητών που τον απαρτίζουν, σημειώνεται μεταξύ όλων των δεικτών και μεταβλητών στατιστικά σημαντική αλλά πολύ χαμηλή συσχέτιση. Αυτό σημαίνει ότι όσο αριστερότερη είναι η αυτοτοποθέτηση σε μια κλίμακα που υποδηλώνει το πόσο θρησκευόμενο είναι το άτομο, τόσο θετικότερες στάσεις εκφράζονται απέναντι στο μεταναστευτικό. Όσο ψηλότερη είναι η τοποθέτηση στην κλίμακα θρησκευτικότητας (-1,71) και του δείκτη Θρησκευτικότητας (-1,73) τόσο αρνητικότερες είναι οι στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό. Αντίστοιχα, σε σχέση με τη συχνότητα εκκλησιασμού η συσχέτιση είναι θετική (,130) και υποδηλώνει ότι όσο μειώνεται η πρακτική του εκκλησιασμού τόσο αυξάνεται και η τιμή στον δείκτη Στάσεις απέναντι στο Μεταναστευτικό και άρα οι θετικές διακυμάνσεις για τους μετανάστες.

Πίνακας 5, Θρησκευτικότητα, Αριστερά-Δεξιά και στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό

	Στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό
Δείκτης Θρησκευτικότητας	-,171**
Κλίμακα	-,173**
Συχνότητα Εκκλησιασμού	,130**
Αυτοτοποθέτηση στον	-,150**

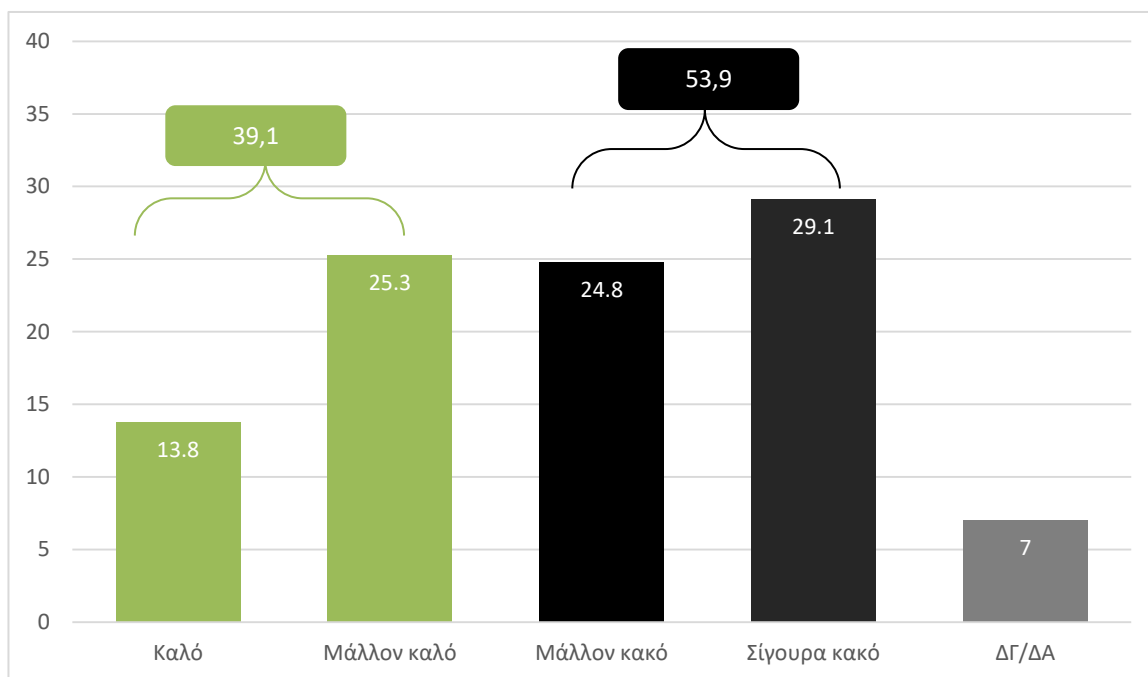
Σημείωση. ** $p<0,01$.

Ως προς την Αριστερά - Δεξιά τοποθέτηση διαπιστώνεται στατιστικά σημαντική συσχέτιση, αρνητικής φύσεως (-,150) με τον δείκτη Στάσεις απέναντι στη

Μετανάστευση. Αυτό σημαίνει ότι όπως θα περιμέναμε και από την θεωρία όσο πιο Αριστερά τοποθετείται στο δείκτη ο ερωτώμενος, τόσο θετικότερη στάση έχει απέναντι στο Μεταναστευτικό (Πιερίδης 2021b).

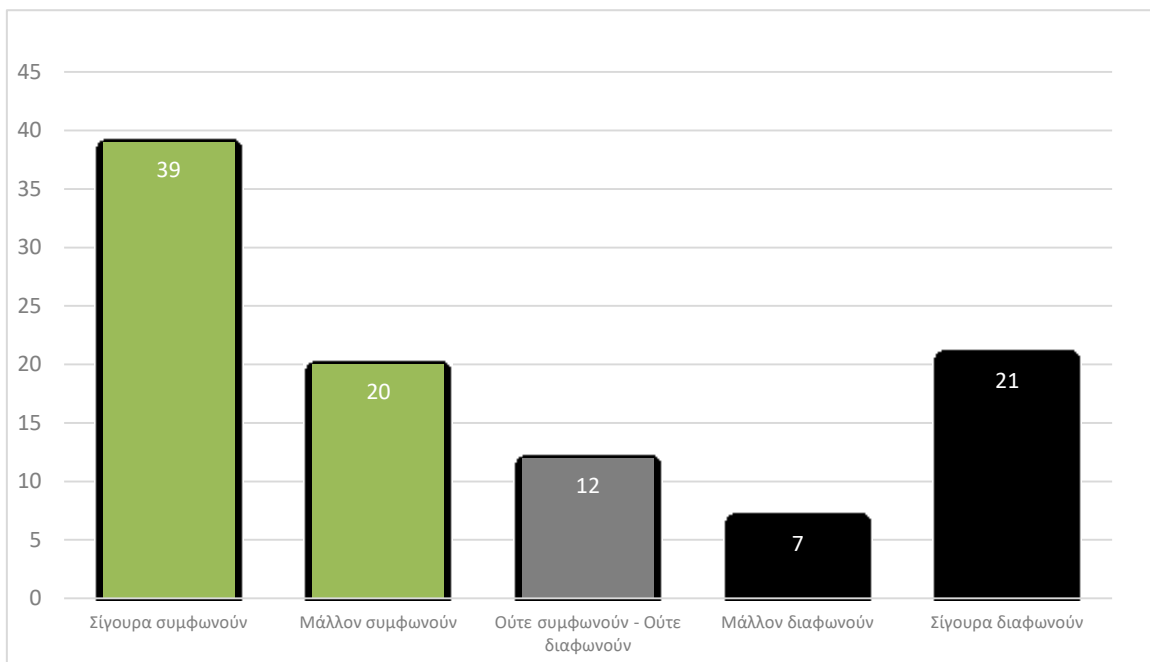
Ένα διακύβευμα που αφορά το μεταναστευτικό και φαίνεται να διχάζει τους Έλληνες πολίτες και να λειτουργεί πολωτικά αφορά την ανέγερση του φράχτη στον Έβρο. Σύμφωνα με έρευνα της Public Issue το 2011 οι 4 στους 10 πολίτες (39%) εκφράζουν απόλυτη συμφωνία με την κυβερνητική πρόταση για την ανέγερση του φράχτη, ενώ 2 στους 10 (21%) εκφράζουν απόλυτη διαφωνία. Ενδιαφέρον, παρουσιάζει επίσης και το γεγονός ότι η έννοια του «τείχους/φράχτη» είναι εξαιρετικά αρνητικά φορτισμένη στη συνείδηση της κοινής γνώμης. Ταυτίζεται δε, κατά σειρά κατάταξης, είτε με τη διαίρεση της Γερμανίας (το «τείχος του Βερολίνου»), σε ποσοστό 53%, είτε γενικά με την ψυχροπολεμική διαίρεση δυτικού/ανατολικού μπλοκ (20%), είτε με τη διχοτόμηση της Κύπρου (18%) (Public Issue 2011).

Διάγραμμα 19, Συνολική αποτίμηση μεταναστών της παρουσίας των μεταναστών στην Ελλάδα. Πηγή: ETERON 2023

Στην έρευνα της ΔιαΝΕΟσις του 2015, οι αντιμεταναστευτικές απόψεις είναι αποφασιστικά κυρίαρχες. Η εικόνα των αντιμεταναστευτικών αντιλήψεων μετριάζεται εν μέρει αν λάβει κανείς υπόψη ότι η πλειοψηφία των πολιτών (75,2%) θεωρεί σωστό τα παιδιά των νόμιμων μεταναστών που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα να παίρνουν αμέσως την ελληνική υπηκοότητα ή ότι αποδέχεται την ανέγερση τζαμιών στην Ελλάδα (Μοσχονάς 2016, 27). Στην έρευνα του Ινστιτούτου Eteron με τη συνεργασία της aboutpeople με αφορμή την συγκυρία των εθνικών εκλογών του 2023 διαπιστώνεται μια περισσότερο πολωμένη – και λιγότερο αναφανδόν κατά των μεταναστών στάση των Ελλήνων πολιτών. Σε μια διαφορετική διατύπωση της ερώτησης φαίνεται ότι η πλειοψηφία και συγκεκριμένα το 54% του δείγματος και πάλι εκτιμά ότι η παρουσία των μεταναστών στην χώρα μας κάνει περισσότερο κακό, όμως την αντίθετη άποψη φέρει το 39,1% των ερωτηθέντων (Μοσχονάς and Ιωαννίδης 2023, 86–91). Πλειοψηφικές -αλλά όχι συντριπτικές- απόψεις περί συνολικά καλού από τους μετανάστες στην χώρα εκφράζονται από τους προτιθέμενους ψηφοφόρους των αριστερών κομμάτων (58,8% ΣΥΡΙΖΑ, 50,8% ΚΚΕ και 51% Μερα25). Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος (79%) θεωρούν ότι οι μετανάστες οφείλουν να αποδεχτούν τις ελληνικές αξίες και τον ελληνικό τρόπο ζωής και ότι τα τελευταία 10 χρόνια ο συνολικός αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα είναι πολύ μεγάλος (76,6%).

Διάγραμμα 20, Στάση απέναντι στην κατασκευή φράχτη στον Έβρο. Πηγή: , *Public Issue 2011*

2.2. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ

Το δημοψήφισμα του 2015 συνόψισε ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής και κοινωνικής πόλωσης που δημιουργήθηκε από το 2010. Κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος, η διαχωριστική γραμμή "αντί-/μνημόνιο" αντανakλάται στα στρατόπεδα "όχι / ναι". Οι εκστρατείες του "ναι/όχι" ανέπτυξαν τη ρητορική τους στη βάση μιας πολιτικής του φόβου και μιας πολιτικής της ελπίδας και χαρακτηρίστηκαν από ένα μείγμα δραστηριοτήτων διαμαρτυρίας/υποστήριξης από τη βάση, στις οποίες συμμετείχαν διάφοροι φορείς της εκστρατείας, από τα ειδησεογραφικά μέσα ενημέρωσης και τα πολιτικά κόμματα, μέχρι φορείς της βάσης και υποστηρικτές "υψηλού προφίλ" που συμμετείχαν σε δραστηριότητες από τη βάση (Boukala and Dimitrakopoulou 2018).

Το κύριο ρεύμα του στρατοπέδου του "όχι" πίστευε ότι μια νίκη του "όχι" θα οδηγούσε τους σκληροπυρηνικούς της Τρόικας σε παραχωρήσεις. Ένα μικρότερο ρεύμα τάχθηκε υπέρ της διακοπής των διαπραγματεύσεων με την Τρόικα. Το στρατόπεδο του "όχι" υποστηρίχθηκε κοινωνικά κυρίως από τα φτωχότερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, τους ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων, τους νέους, τους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα, τους συνταξιούχους, τους αγρότες και τα στρώματα της κατώτερης μεσαίας τάξης που επλήγησαν σκληρά από τη λιτότητα (Γεωργιάδου and Καφέ 2018). Εκτός από το "όχι", τα άλλα βασικά συνθήματα αυτού του στρατοπέδου ήταν "όχι στη λιτότητα" και "όχι στους εκβιασμούς". Η εκστρατεία του "όχι" υποστηρίχθηκε πολιτικά από πολιτικούς φορείς με εντελώς διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Κυμαίνονταν από το ριζοσπαστικό αριστερό κυβερνών κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ και άλλα αριστερά κόμματα και ομάδες μέχρι τους ANEL -τον δεξιό κυβερνητικό εταίρο του ΣΥΡΙΖΑ- και ακόμη και τη Χρυσή Αυγή (Tsatsanis and Teperoglou 2016).

Το στρατόπεδο του "ναι" δεν είχε βαθιές ρίζες στο κίνημα κατά της λιτότητας και υποστηρίχθηκε από ένα κίνημα διαμαρτυρίας υπέρ της "Ευρώπης" που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος. Οι υποστηρικτές του

κινητοποιήθηκαν συλλογικά σε ένα μείγμα δραστηριοτήτων διαμαρτυρίας από τη βάση ενάντια στην τακτική διαπραγμάτευσης του νέου Έλληνα πρωθυπουργού με την τρόικα. Αυτό το στρατόπεδο απαίτησε από την κυβέρνηση να αποδεχθεί τους όρους διάσωσης της Τρόικας, επειδή δεν υπήρχε άλλη ρεαλιστική εναλλακτική λύση για να αποφευχθεί μια άτακτη χρεοκοπία και ένα Grexit. Οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες και οι φιλικές προς την αγορά μεταρρυθμίσεις θεωρήθηκαν απολύτως απαραίτητες για τη διαχείριση της κρίσης. Το στρατόπεδο υπέρ της "Ευρώπης" υποστηρίχθηκε κοινωνικά κυρίως από εύπορους πολίτες και την ανώτερη/μεσαία τάξη (Γεωργιάδου και Καφέ 2018). Τα κύρια συνθήματά του ήταν "ναι" (δηλαδή ψήφισε "ναι" στο σχέδιο συμφωνίας της Τρόικας), "παραμονή στην Ευρώπη και στο ευρώ". Τα κόμματα της κεντροδεξιάς αντιπολίτευσης, η ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ (τα οποία, όταν ήταν στην κυβέρνηση, υπέγραψαν τα μνημόνια με την Τρόικα) και το νεοσύστατο ΠΟΤΑΜΙ, καθώς και αρκετοί αξιωματούχοι της ΕΕ υποστήριξαν το στρατόπεδο του "ναι".

Τα περισσότερα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης στην Ελλάδα πήραν ρητά θέση στο δημοψήφισμα υποστηρίζοντας τη νομιμότητα του δημοψηφίσματος, αμφισβητώντας την ικανότητα της κυβέρνησης να διαχειριστεί την κρίση και υπονομεύοντας την αποτελεσματικότητα μιας πιθανής νίκης του "όχι" (Triga and Mananoroulos 2017).

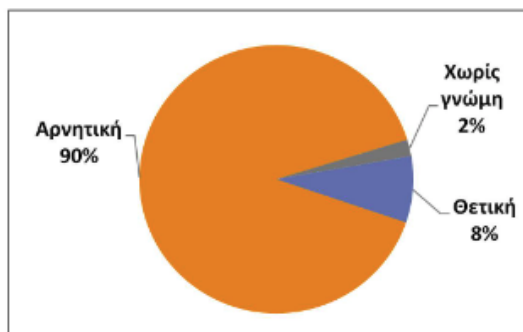
Οι μνημονιακές δεσμεύσεις που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τις στάσεις των Ελλήνων πολιτών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ένωση, τους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς και το Ευρώ.

Διάγραμμα 21, Στάση απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ευρώ. Πηγή: Public Issue 2015.

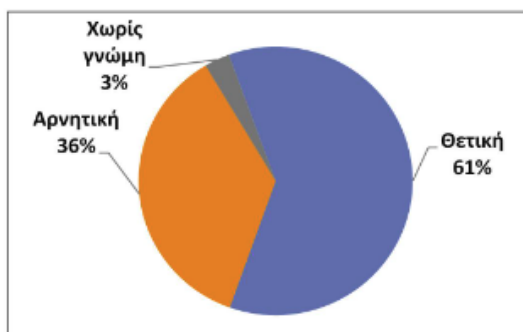
ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΒΑΡΟΜΕΤΡΟ 141/2-2015

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ 1: ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ & ΤΟ ΕΥΡΩ

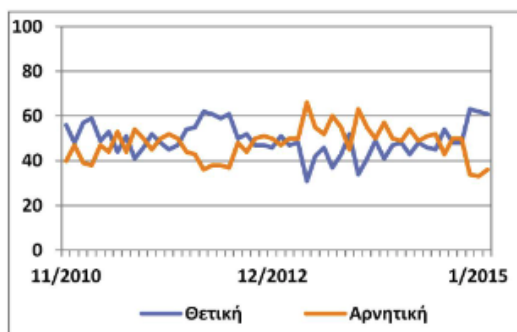
1. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΟΪΚΑ

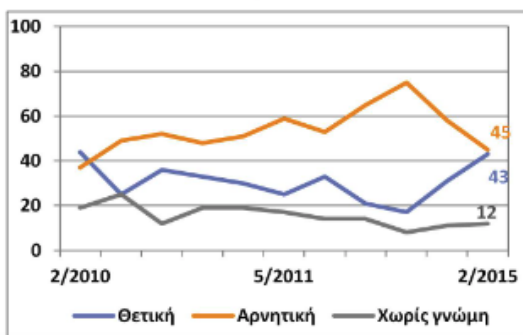
2. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

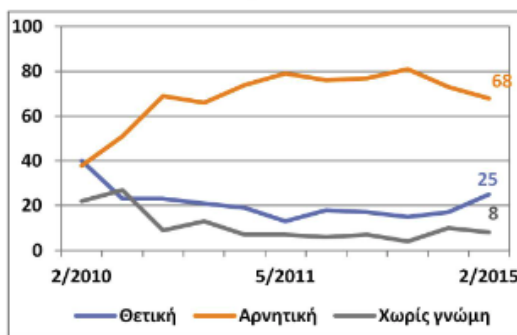
3. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ, 2010-2015

4. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, 2010-2015

5. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ, 2010-2015

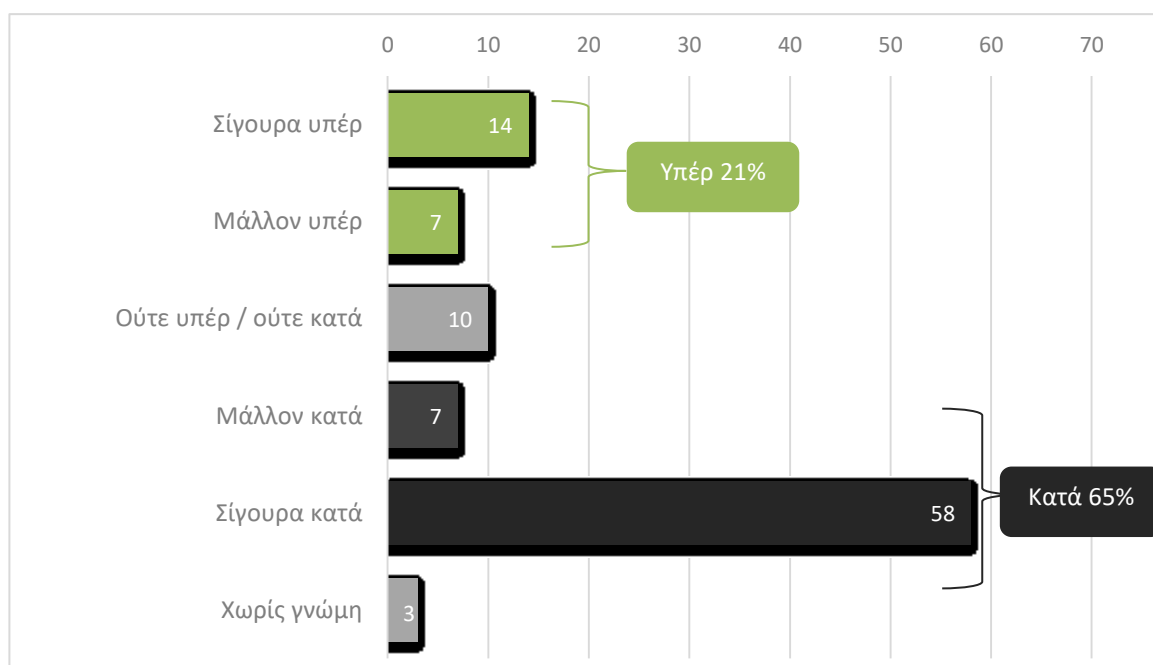
public issue

Διάγραμμα 1

2.3. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΡΕΣΠΩΝ

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα έρευνας της ΡΙ το 2019, η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων Πολιτών, συγκεκριμένα οι 2 στους 3 ερωτηθέντες (65%) τάσσονται κατά της συμφωνίας των Πρεσπών, ένα συγκυριακό διακύβευμα ιεραρχικά σημαντικό και με πολωτικό παρελθόν από την έκταση που πήρε πολιτικά το εν λόγω θέμα στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

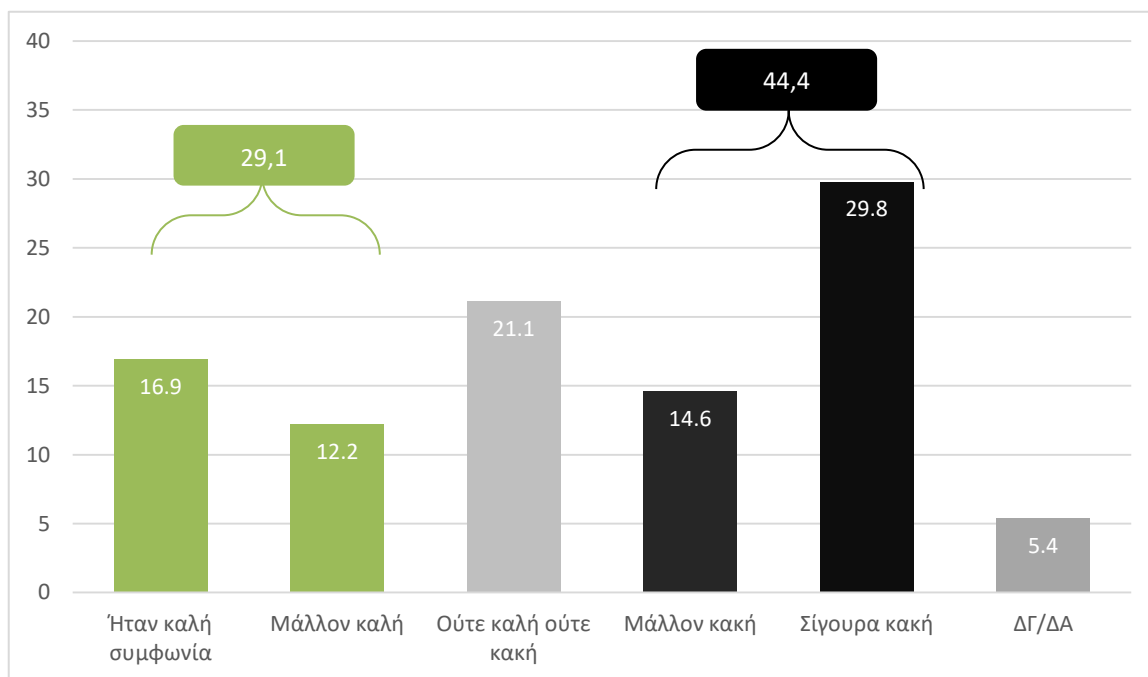
Διάγραμμα 22, Γνώμη για την Συμφωνία των Πρεσπών. Πηγή: Public Issue 2019

Η Συμφωνία των Πρεσπών θα τεθεί και σε επόμενη έρευνα ΕΤΕΡΟΝ το 2023. Στη δημοσκόπηση αυτή ενώ οι σχεδόν 2 στους 3 απαντώντες (63%) τίθενται υπέρ της μείωσης των αμυντικών δαπανών για την ενίσχυση του κοινωνικού κράτους, σχεδόν ο 1 στους 2 πολίτες (44,4%) απορρίπτει ως κακή την Συμφωνία των Πρεσπών και μόλις 3 στους 10 (29%) εκφράζονται θετικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο όσοι θεωρούν τις Πρέσπες ως «κακή» Συμφωνία (29,8%) υπερβαίνουν το άθροισμα των θετικών διακριβώσεων (16,9% ήταν καλή συμφωνία και 12,2% μάλλον καλή). Εδώ, βλέπουμε ενδεχομένως μια σημαντική αμφίσημη διαφοροποίηση. Μπορεί να σημαίνει

επιστροφή μιας θεματικής πόλωσης, κατακερματισμένης με πολύ διαφορετικό τρόπο στα εκάστοτε διακυβεύματα/ζητήματα;

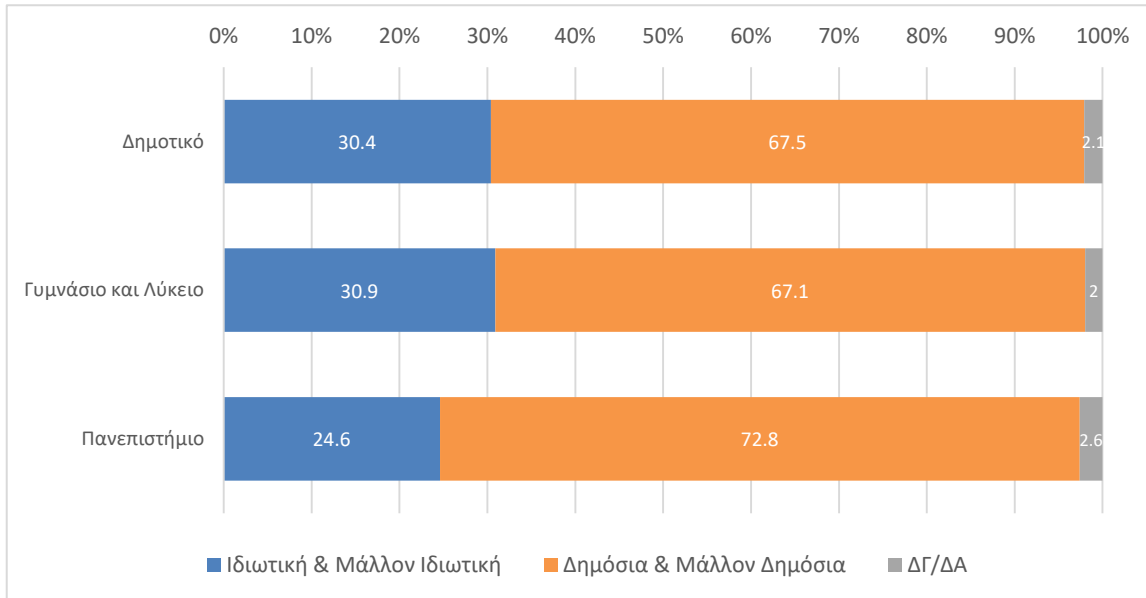
Διάγραμμα 23, Συμφωνία Πρεσπών. Πηγή: ETERON 2023

2.4. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ-ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

Από το ίδιο report ένα διακύβευμα που έχει αξία εμφανίζεται με εξαιρετικά πολωτικό τρόπο -χωρίς να είναι απαραίτητα σημαντικό στην ιεραρχία- και αφορά στα δημόσια και ιδιωτικά πανεπιστήμια. Είναι ένα θέμα επάνω στο οποίο από τα μέσα τις δεκαετίας του 1980 και κυρίως από το 2004 εντεύθεν συγκρούονται οι ιδεολογικές παραδόσεις του (νέο)φιλελευθερισμού της σοσιαλδημοκρατικής -μεταρρυθμιστικής παράδοσης (κέντρου και κεντροαριστεράς) και της ριζοσπαστικής (ευρωκομμουνιστικής ή κομμουνιστικής) αριστεράς. Αξίζει λοιπόν ιδιαίτερης μνείας η προτίμηση που εκφράζεται υπέρ και των τριών βαθμίδων της δημόσιας εκπαίδευσης σε βάρος της ιδιωτικής. Η προτίμηση υπέρ του δημόσιου τομέα είναι πολύ υψηλή – και υψηλότερη αυτής που έχει καταγραφεί σε έρευνες του παρελθόντος (Μοσχονάς 2022, 11).

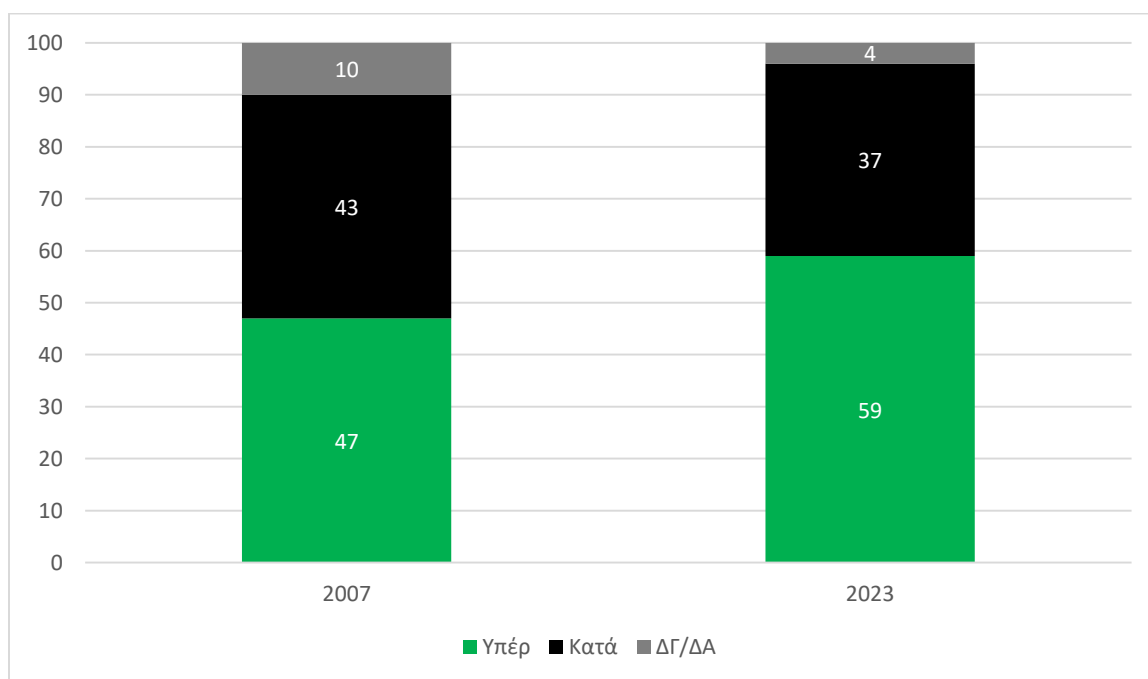
Διάγραμμα 24 Προτίμηση Δημόσιας ή Ιδιωτικής Εκπαίδευσης ανά εκπαιδευτική βαθμίδα. Πηγή: ETERON 2022

Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι η ελληνική κοινή γνώμη φαίνεται να τίθεται σύμφωνη με την ίδρυση των ιδιωτικών/μη-κρατικών πανεπιστημίων μια θέση που έστω και οριακή καταγράφεται ήδη από το 2007. Συγκεκριμένα, το 2007 το 47% των πολιτών συμφωνεί με τη λειτουργία των μη-κρατικών πανεπιστημίων, ενώ το 2023, υπέρ της ίδρυσης των ιδιωτικών πανεπιστημίων τοποθετούνται οι έξι στους δέκα (59%) πολίτες. Με άλλα λόγια, το συγκεκριμένο διακύβευμα έμοιαζε πιο πολωτικό πριν από μερικά χρόνια.

Διάγραμμα 25., Γνώμη για τη λειτουργία ιδιωτικών/μη-κρατικών πανεπιστημίων.

Πηγή: Public Issue 2007 και PRORATA 2023

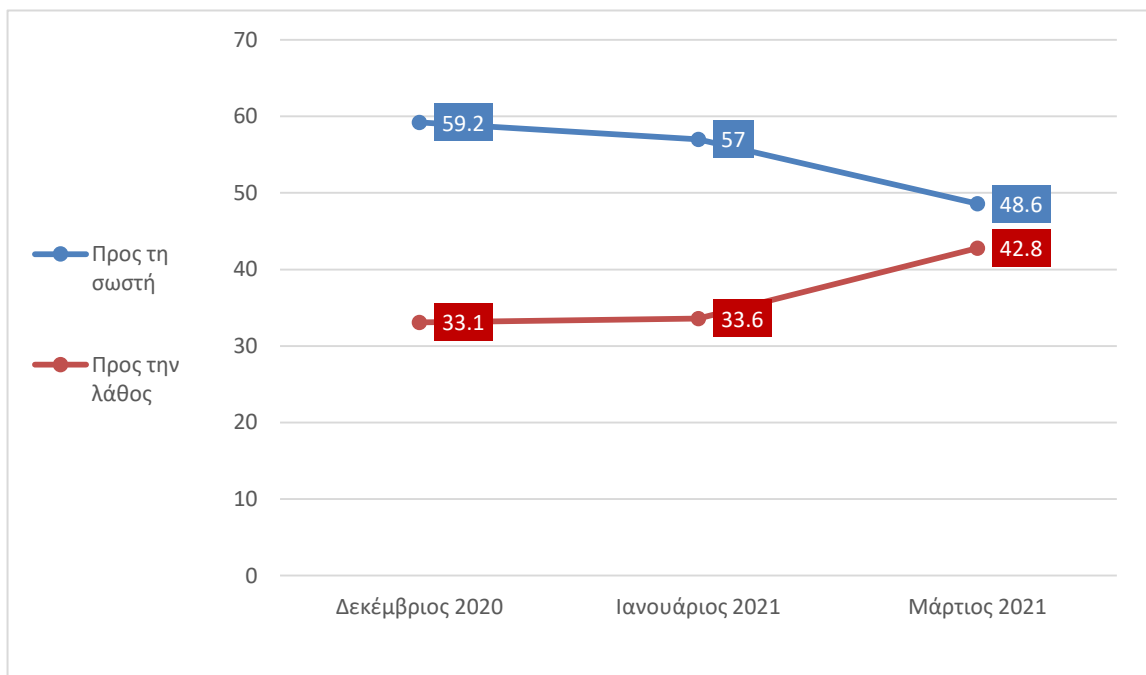

2. 5. ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ

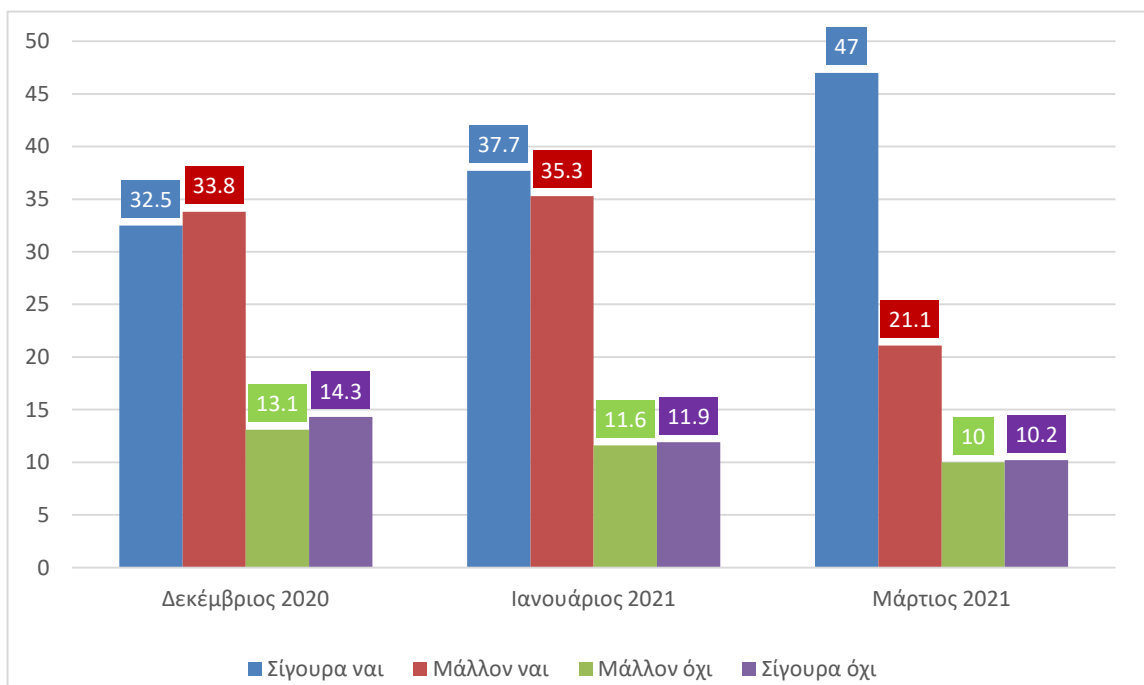
Η πανδημία της Covid-19 και κυρίως οι πολιτικές αποφάσεις που πάρθηκαν για την αντιμετώπιση της υγειονομικής και κοινωνικής κρίσης φάνηκε να συνθέτουν ένα νέο δυναμικό πεδίο πολιτικής πόλωσης και ταυτοτικών ευθυγραμμίσεων για την ελληνική κοινή γνώμη. Οι διαιρέσεις που προέκυψαν από τις κυβερνητικές αποφάσεις για την ανάσχεση της Covid-19 (lockdown, στήριξη νοσοκομείων, πρόγραμμα υποχρεωτικού εμβολιασμού, κ.α.) αναμορφώνουν ακόμα περισσότερο τους άξονες φιλελευθερισμός / αυταρχισμός ή ευρωπαϊσμός / αντι-ευρωπαϊσμός. Με άλλα λόγια, το corpus των αρνητών της πανδημίας υιοθετεί ένα αφήγημα ελευθεριακό κατά των απαγορεύσεων (lockdown, αναστολή λειτουργίας καταστημάτων, απαγόρευση κυκλοφορίας) και της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού -συνεπικουρούμενου από θεωρίες συνωμοσίας για το περιεχόμενο και την αξιοπιστία των εμβολίων· από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με report του Ινστιτούτου ΈΝΑ οι ανήκοντες τόσο στην αριστερά όσο και την κεντροδεξιά, σε ένα continuum με τις αξίες του διαφωτισμού και του ορθού λόγου, όλοι όσοι αποδέχονται τους κινδύνους της πανδημίας και υποστηρίζουν τόσο τον εμβολιασμό όσο και τους περιορισμούς της ελευθερίας προς χάριν της ανάσχεσης των κινδύνων της πανδημίας (2020).

Όπως προκύπτει από έρευνες του ινστιτούτου ΔιαΝΕΟσις η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών εκτιμά ότι σε σχέση με την πανδημία του κορωνοϊού η χώρα κινείται στην σωστή κατεύθυνση, μια απάντηση που όμως αξίζει να σημειωθεί ότι φθίνει από την έρευνα του 2020 σε αυτή του 2021. Παράλληλα, η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών είναι θετικοί απέναντι στον εμβολιασμό τους για την Covid-19, ενώ όταν πραγματοποιήθηκε η εν λόγω έρευνα, τον Μάρτιο του 2021, είχε ήδη εμβολιαστεί μόλις ο ένας στους δέκα (9,4%) πολίτες.

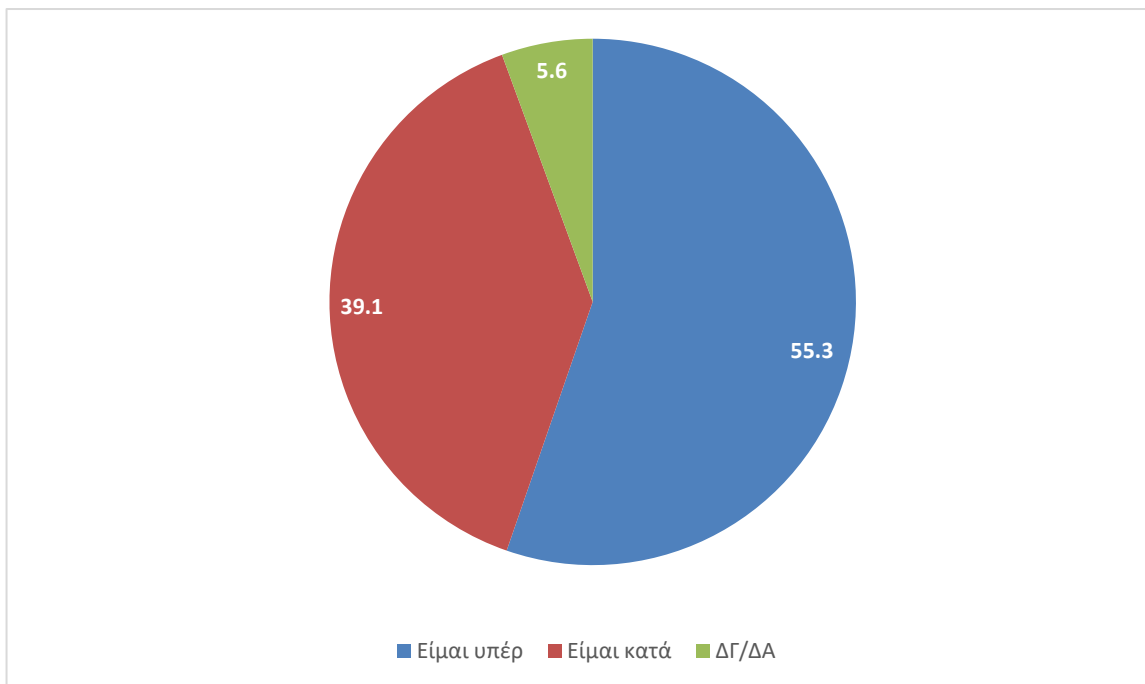
Διάγραμμα 26. Στάσεις απέναντι στην Πανδημία της Covid-19. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2021

Διάγραμμα 27. Εμβόλιο κατά της Covid-19. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2021

Διάγραμμα 28. Έκδοση πιστοποιητικού Εμβολιασμού. Πηγή: ΔιαΝΕΟσις 2021

2.6. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΪΛΙΣΜΟΥ

Σύμφωνα με την ανάλυση των δεδομένων της περιόδου 2004-2018 στην Ελλάδα δεν εντοπίζεται μια διαίρεση ή τομή μεταξύ υλιστικών και μεταϋλιστικών αξιών (Πιερίδης 2021b). Από τα δεδομένα του World Value Survey του 2018 -όπου υπάρχει αυθύπαρκτος ο δείκτης μεταϋλισμού του R.Inglehart- διαπιστώνεται ότι το περιεχόμενο της διάστασης Υλισμός - Μεταϋλισμός στην Ελλάδα δείχνει συγκεχυμένο και ο πόλος του Υλισμού μοιάζει αρκετά πιο συνεκτικός απ' αυτόν του Μεταϋλισμού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης το 52,8% των Ελλήνων εμφανίζονται «ανάμεικτοι», επιλέγουν δηλαδή για το μέλλον της χώρας τόσο έναν υλιστικό όσο και έναν μεταϋλιστικό στόχο. Το 40% των ερωτηθέντων εμφανίζονται ως «καθαροί» Υλιστές, ενώ μόλις το 6,7% του δείγματος ως «καθαροί» Μεταϋλιστές. Η ίδια η κατανομή της διάστασης Υλισμού – Μεταϋλισμού επιβεβαιώνει την απουσία μιας τέτοιας διαίρεσης στην Ελλάδα, κάτι που ισχυροποιείται και από την ασήμαντη επίδραση του δείκτη Υλισμού - Μεταϋλισμού ως προς την ιδεολογική τοποθέτηση και την ψήφο (Πιερίδης 2021b).

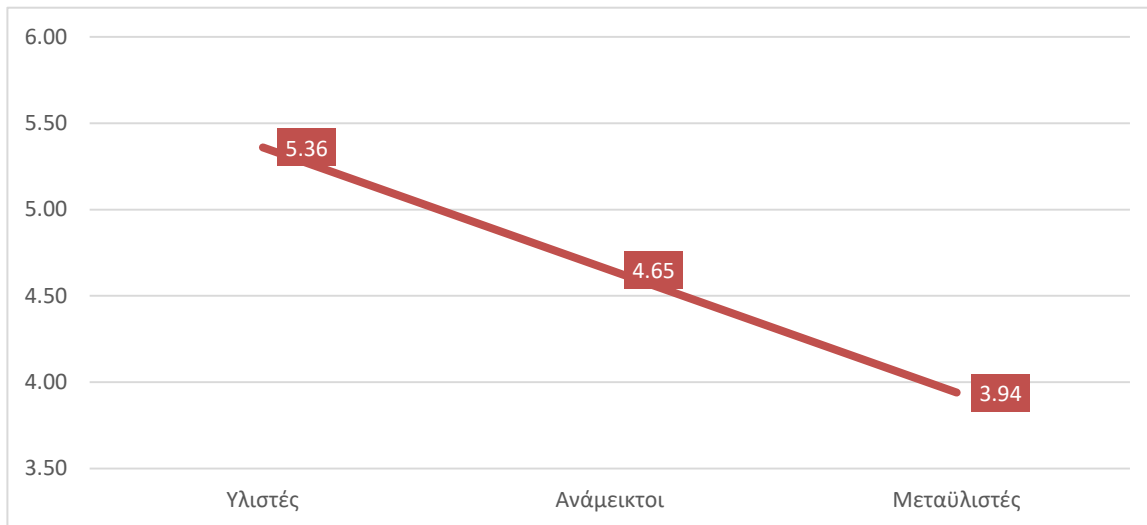
Πίνακας 6, Δείκτης Υλισμού – Μεταϋλισμού, WVS 2018

	N	%
Υλιστές	468	39.0
Ανάμεικτοι	633	52.8
Μεταϋλιστές	81	6.7

Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον προκύπτει ως προς τον συσχετισμό του δείκτη Υλισμού-Μεταϋλισμού με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων πολιτικών και την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς – Δεξιάς: Προκύπτει, επομένως ότι το αστικό επίπεδο κατοικίας, το ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο, η μεσαία και ανώτερη κοινωνική τάξη, η προοδευτικότερη ιδεολογική αυτοτοποθέτηση

σκιαγραφούν το κοινό της μεταϋλιστικής δυναμικής, η οποία όμως ακόμα και σε αυτές τις κατηγορίες στην Ελλάδα δεν είναι η πλειοψηφική.

Διάγραμμα 29, Μέση Τιμή Ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης και Υλισμός-Μεταϋλισμός (WVS 2018)

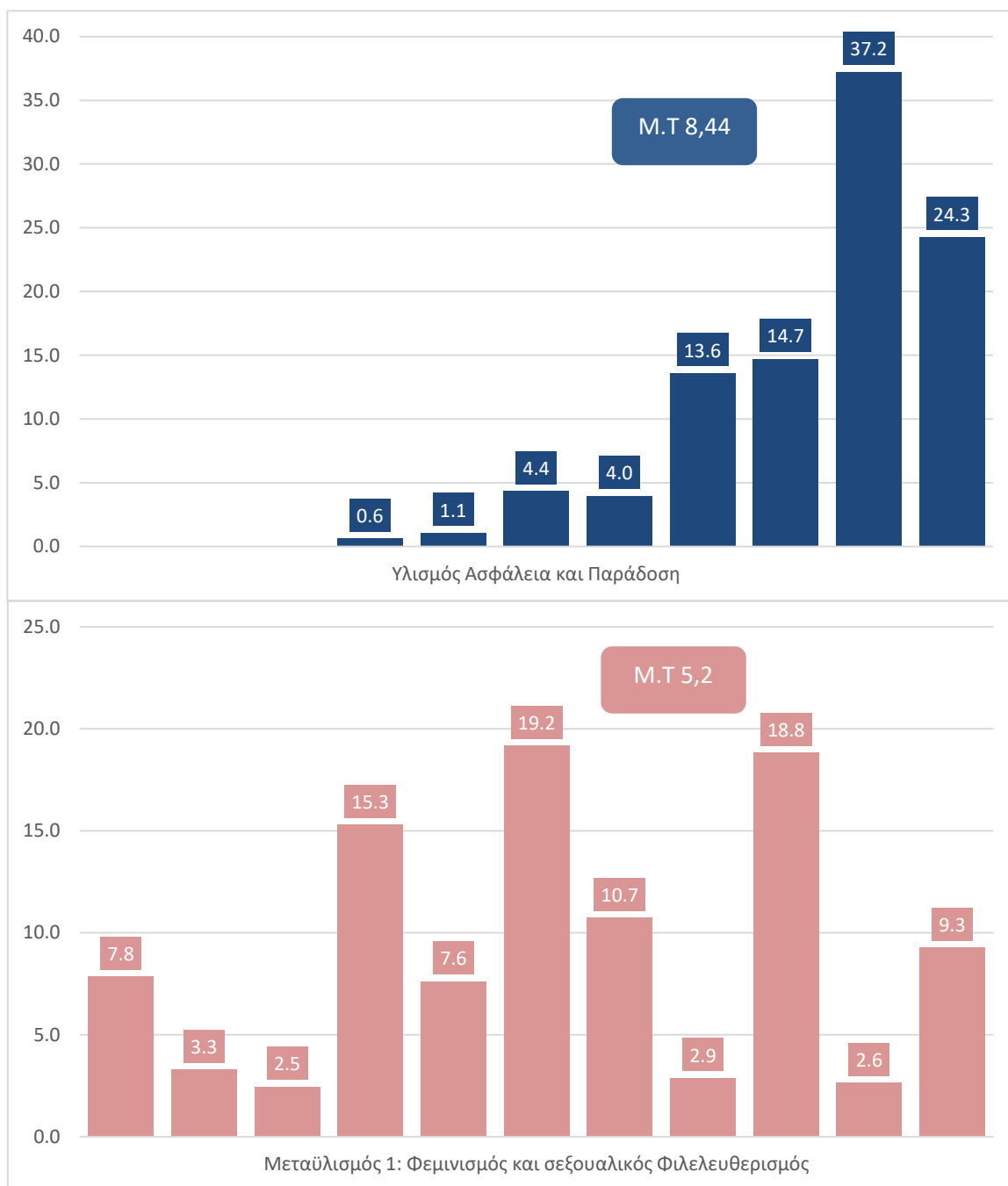

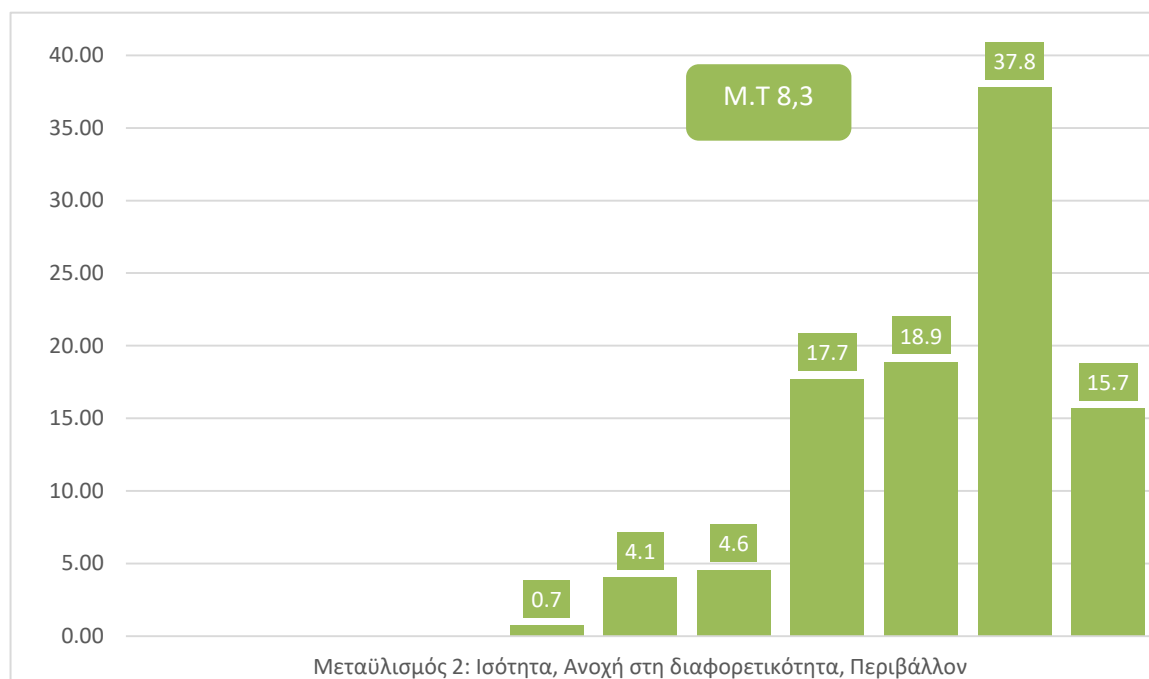
Για το διάστημα 2004-2011 η ανίχνευση μιας ενδεχόμενης μεταϋλιστικής στροφής της ελληνικής κοινωνίας έγινε μέσα από ορισμένες αξιακές αξιολογήσεις δεδομένων της European Social Survey¹². Το βασικό συμπέρασμα που προέκυψε από τα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης είναι ότι δεν προκύπτει ένας ευδιάκριτος και προπάντων σύμφωνος με την θεωρία άξονας Υλισμού – Μεταϋλισμού στην Ελλάδα του 2004-2011, αλλά δύο ανεξάρτητοι άξονες χωρίς σαφή εννοιολογικό διαχωρισμό των εννοιών του Υλισμού και του Μεταϋλισμού.

¹² Για την απάντηση στο ερώτημα της ύπαρξης μιας διαίρεσης βάσει του θεωρητικού υποδείγματος των Υλιστών – Μεταϋλιστών ελέγχθηκαν σε αρχικό επίπεδο οι αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των 9 αξιακών μεταβλητών (Στάσεις απέναντι σε ομόφυλα ζευγάρια, Γνώμη για τη γυναικεία εργασία σε περίπτωση οικογένειας, Γνώμη για την αντρική εργασία σε περίπτωση λίγων θέσεων, Σημασία της ισονομίας για όλους τους ανθρώπους, Σημασία της ζωής σε ασφαλές περιβάλλον, Σημασία της ανοχής στη διαφορετικότητα, Σημασία των ισχυρών κυβερνήσεων που εγγυούνται ασφάλεια, Σημασία της τήρησης παραδόσεων και εθίμων, Σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος) από τα 3 κύματα της ESS — αφού πρωτίστως όλες μετασχηματίστηκαν για χάριν συγκρίσεων σε μια 10βάθμια κλίμακα. Κατόπιν, χρησιμοποιήθηκε η Ανάλυση Παραγόντων με σκοπό την ανεύρεση παραγόντων με «ιδιοτιμή» (Eigenvalue) μεγαλύτερη από 1 και άρα η ύπαρξη ή όχι ενός άξονα Υλισμού – Μεταϋλισμού στο δείγμα (Πιερίδης 2021).

Παρότι τα στοιχεία που φορτίζουν στον δεύτερο άξονα είναι αμιγώς Μεταϋλιστικά - στο επίπεδο των αξιών του φεμινισμού και του σεξουαλικού φιλελευθερισμού- αυτά που φορτίζουν το θετικό πόλο του πρώτου άξονα είναι στάσεις που αφορούν τόσο Υλιστικά, όσο και Μετα-υλιστικά διακυβεύματα. Με άλλα λόγια, όπως έδειξαν τα δεδομένα του 2018, δεν υφίσταται συνεκτική διαίρεση Υλισμού – Μεταϋλισμού στην Ελλάδα της περιόδου 2004-2011. Για την περαιτέρω μελέτη των αξιακών ζητημάτων σχηματίστηκαν τρεις ξεχωριστοί δείκτες: 1) ο δείκτης Υλισμού προέκυψε από τις μεταβλητές: «σημασία του αισθήματος ασφάλειας», «σημασία ενός ισχυρού κράτους για την ασφάλεια των πολιτών» και «σημασία της παράδοσης και τήρησης ηθών και εθίμων» . Ο δείκτης αυτός, εκ του περιεχομένου του, ονομάστηκε «Υλισμός: Ασφάλεια και Παράδοση». Αντίστοιχα, ο Μεταϋλισμός απαρτίζεται από δύο ξεχωριστούς δείκτες. 2) Ο ένας απαρτίζεται από τις μεταβλητές: «Άντρες: Προτεραιότητα σε θέσεις εργασίας όταν είναι περιορισμένες» «Γυναίκες: Προτεραιότητα σε οικογένεια αντί καριέρας» και «Ελευθερίες Ομοφυλοφίλων» . Ο δείκτης ονομάστηκε Μεταϋλισμός 1: «Φεμινισμός και Σεξουαλικός Φιλελευθερισμός». Τέλος, 3) εξάγεται ο δεύτερος Μεταϋλιστικός δείκτης που απαρτίζεται από τις μεταβλητές: «σημασία της ισονομίας και των ίσων ευκαιριών για όλους τους ανθρώπους», «σημασία στην κατανόηση των διαφορετικών απόψεων», «σημασία της φροντίδας του περιβάλλοντος και της φύσης». Ο δείκτης αυτός ονομάστηκε Μεταϋλισμός 2: «Ισότητα, ανοχή στη διαφορετικότητα, περιβάλλον». Στα διαγράμματα που ακολουθούν παρουσιάζονται οι κατανομές των εν λόγω δεικτών.

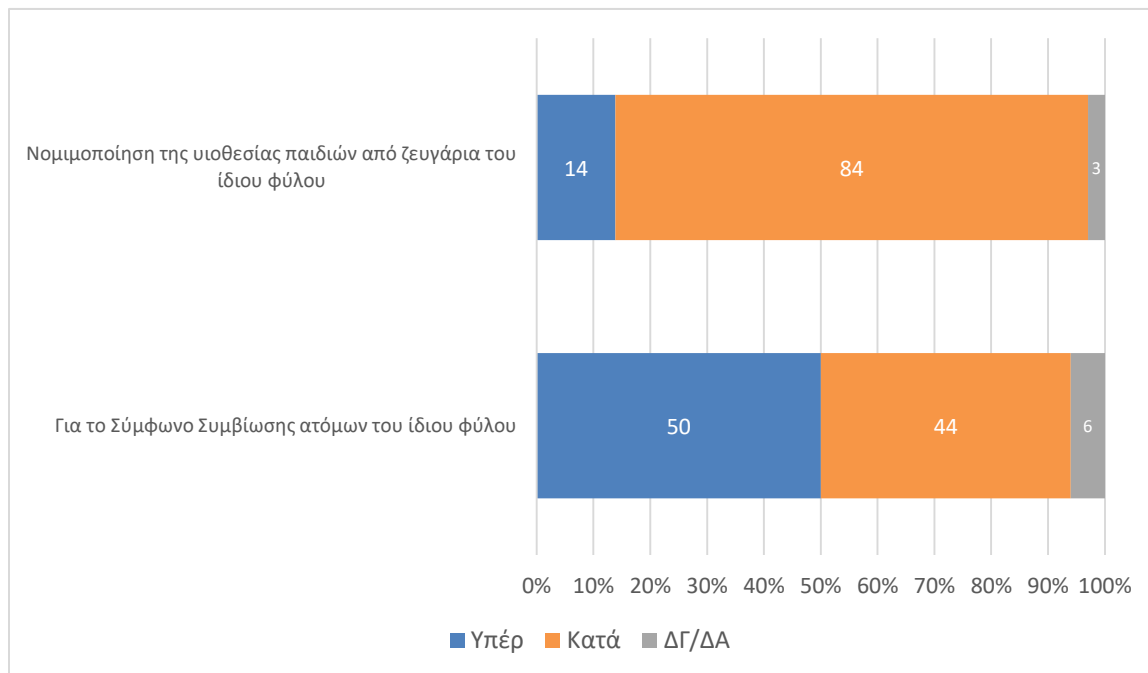
Διαγράμματα 30-31-32, Δείκτες Υλισμού και Μεταϋλισμού

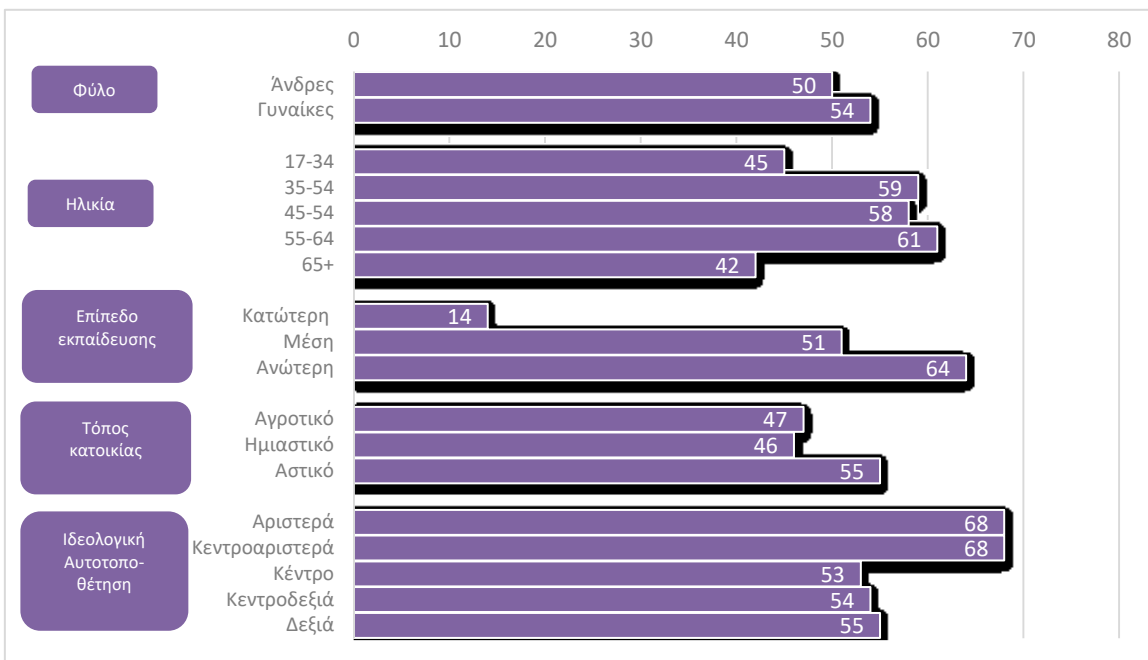
Σε έρευνα της Public Issue το 2016 ανιχνεύθηκαν οι στάσεις των Ελλήνων πολιτών απέναντι στο σύμφωνο συμβίωσης μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου. Καταγράφεται μια πολωτική εικόνα απέναντι στο σύμφωνο συμβίωσης, μια οριακή πλειοψηφία (50%) υπέρ του, ενώ το 44% των πολιτών τοποθετείται κατά του εν λόγω ενδεχομένου. Παράλληλα, το 2016, διαπιστώνεται μια εκκωφαντική απόρριψη του ενδεχομένου νομιμοποίησης της υιοθεσίας από ζευγάρια του ίδιου φύλου, με το 84% της κοινής γνώμης να διαφωνεί με το ενδεχόμενο νομιμοποίησης της υιοθεσίας από ομόφυλα ζευγάρια (Public Issue 2016).

Διάγραμμα 33, Γνώμη για το Σύμφωνο Συμβίωσης και την υιοθεσία, Πηγή: Public Issue 2016

Στο πλαίσιο των μεταϋλιστικών αξιών η ΡΙ μελετάει στην έρευνα πολιτικών αξιών και ιδεολογιών τις στάσεις των Ελλήνων πολιτών απέναντι στον φεμινισμό. Από τα αποτελέσματα προκύπτει ότι έξι δεκαετίες μετά την καθιέρωση της ψήφου των γυναικών στην Ελλάδα, ο Φεμινισμός είναι σήμερα γενικά αποδεκτός στην ελληνική κοινωνία, προκαλώντας θετική εντύπωση στο 52% των πολιτών (Public Issue 2017a). Ωστόσο, η ανάλυση της έρευνας τεκμηριώνει την μεταϋλιστική διάσταση της εν λόγω έννοιας. Συγκεκριμένα, από την δημογραφική ανάλυση της αποδοχής του φεμινισμού, προκύπτει ότι η στάση των ερωτώμενων, εξαρτάται σημαντικά από πολλούς παράγοντες· ενδεικτικά και όχι ιεραρχικά: το εκπαιδευτικό επίπεδο, την ηλικία, τις πολιτικές προτιμήσεις, την ταξική αυτοτοποθέτηση και την εισοδηματική κατάσταση. Κατόπιν, όταν η αποδοχή του φεμινισμού συσχετίζεται με την πολιτική τοποθέτηση των ερωτώμενων στην κλίμακα Α/Δ, προκύπτει ότι θετική εντύπωση για τον Φεμινισμό έχει το 68% των Αριστερών και Κεντροαριστερών πολιτών, το 54% των Κεντροδεξιών και μόλις το 30% των Δεξιών (Public Issue 2017a).

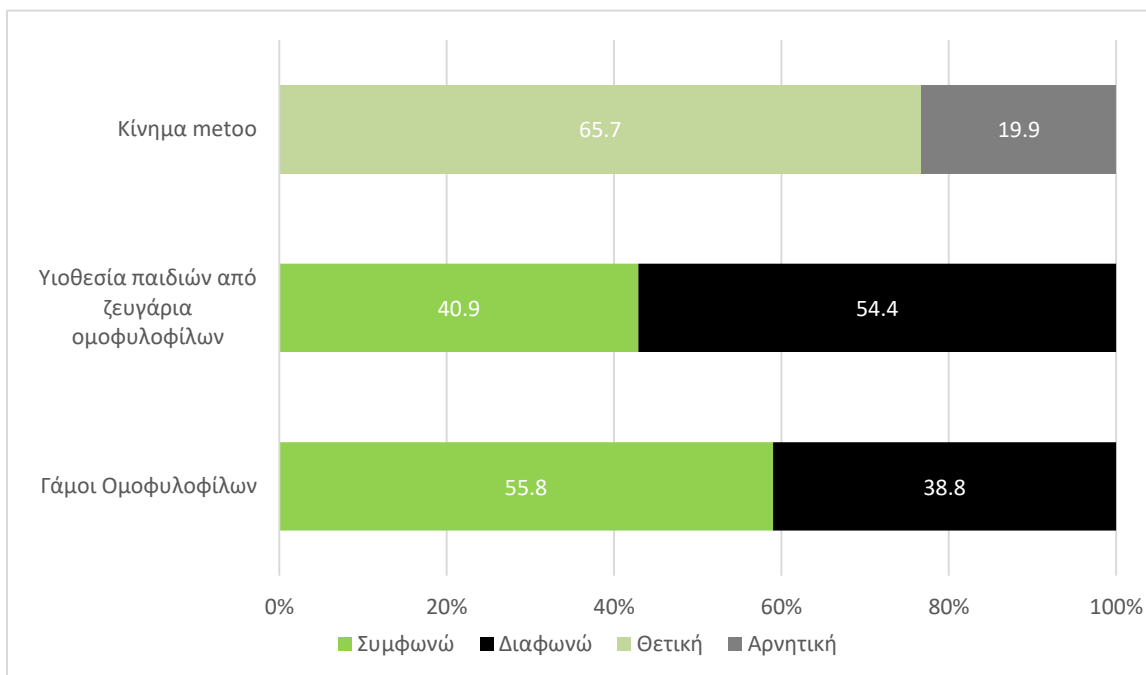
Διάγραμμα 34, Θετική Γνώμη για τον Φεμινισμό. Πηγή: Public Issue 2017

Στο report «ακτινογραφία των Ελλήνων ψηφοφόρων» του Ινστιτούτου Eteron με τη συνεργασία της aboutpeople με αφορμή την συγκυρία των εθνικών εκλογών του 2023 υπάρχουν ορισμένα ζητήματα που άπτονται του περιεχόμενου των μεταϋλιστικών αναζητήσεων: πρόκειται για τους γάμους των ομόφυλων ζευγαριών, το δικαίωμα των ομόφυλων ζευγαριών στην υιοθεσία, καθώς και το κίνημα metoo (Μοσχονάς and Ιωαννίδης 2023, 96–101). Προκύπτει συνολικά μια μεγαλύτερη τάση αποδοχής των ζητημάτων αυτών από την ελληνική κοινωνία, καθώς το 56% συμφωνεί με τους γάμους ομόφυλων και 66% έχει θετική στάση για το κίνημα metoo. Μόνο το ζήτημα της υιοθεσίας από ομόφυλα ζευγάρια δεν απολαμβάνει πλειοψηφικής αποδοχής, όμως και πάλι το 41% των πολιτών συμφωνεί με αυτό το ενδεχόμενο – δυστυχώς χωρίς να υπάρχει δυνατότητα σύγκρισής του με το παρελθόν. Ως προς την κομματική-ιδεολογική διαφοροποίηση διαπιστώνεται ότι οι ψηφοφόροι των κομμάτων της αριστεράς διακατέχονται από πολύ υψηλά ποσοστά αποδοχής του γάμου ανθρώπων ιδίου φύλου, ενώ τα χαμηλότερα ποσοστά καταγράφονται στους προτιθέμενους ψηφοφόρους της άκρας Δεξιάς (10% κόμμα Κασιδιάρη και Ελληνική Λύση). Πλειοψηφικά θετική γνώμη για την υιοθεσία παιδιών

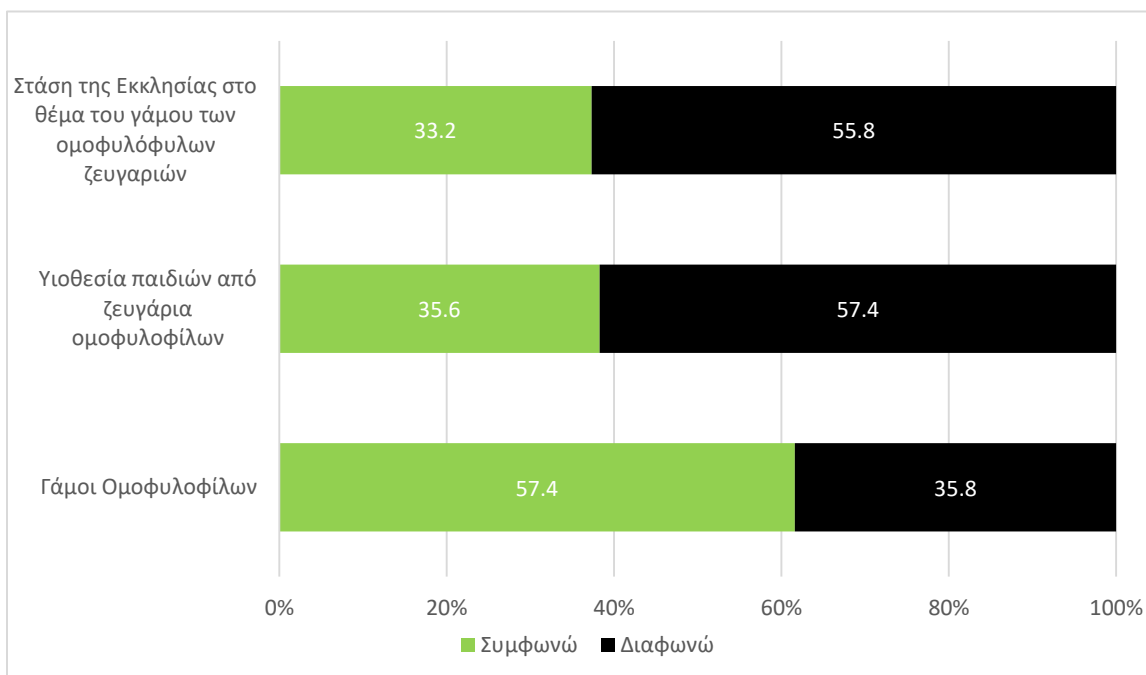
από ομόφυλα ζευγάρια εκφράζουν μόνο οι προτιθέμενοι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (61,5%) και το Μέρα25 (75,8%).

Διάγραμμα 35, Γνώμη για δικαιώματα Ομοφυλοφίλων και metoo. Πηγή: ETERON 2023

Παράλληλα σε έρευνα του 2024 διαπιστώνεται η ίδια ακριβώς τάση: πλειοψηφική αποδοχή του γάμου μεταξύ ομοφυλοφίλων ζευγαριών (συμφωνεί το 57,4%) αλλά παράλληλα απόρριψη του ενδεχομένου τεκνοθεσίας, καθώς συμφωνεί με την τεκνοθεσία μόλις το 35,6% του δείγματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην έρευνα της Aboutpeople η κοινή γνώμη φαίνεται να διαφωνεί με την στάση της ελληνικής Εκκλησίας και συγκεκριμένα της Ιεράς Συνόδου ως προς τον γάμο των ζευγαριών του ιδίου φύλου, καθώς μόλις ο ένας στους τρεις (33,2%) πολίτες συμφωνεί με την εν λόγω στάση.

Διάγραμμα 36, Γνώμη για δικαιώματα ομόφυλων ζευγαριών και στάση της Εκκλησίας.
Πηγή: AboutPeople 2024

ΣΥΝΟΨΗ

Στόχος του πρώτου κειμένου που παρήχθη στο πλαίσιο του DEMOSPOL είναι η επανεξέταση και σύνοψη του θεωρητικού και του ερευνητικού πλαισίου σχετικά με την πόλωση. Στόχος του κειμένου ήταν να συζητήσει τις νέες προοπτικές εννοιολόγησης της πόλωσης, να εξετάσει τους καθοριστικούς παράγοντες και τα αποτελέσματά της, να εξετάσει τις εμπειρικές έρευνες για την πόλωση και να δημιουργήσει έναν ερευνητικό σχεδιασμό ικανό να συλλάβει την πολυπλοκότητα των σύγχρονων θεωρητικών και ερευνητικών προσεγγίσεων. Στη βάση των παραπάνω η δομή του κείμενου διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος συνοψίζει τις εννοιολογικές, ερευνητικές και κανονιστικές προσεγγίσεις, διερευνώντας τα μοντέλα της πόλωσης, τη διάκριση μεταξύ θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης και τις επιδράσεις της πόλωσης κυρίως λόγω της εισβολής των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Το δεύτερο μέρος συνοψίζει τις εμπειρικές προσεγγίσεις της πόλωσης κυρίως ως τις διαιρετικές τομές που αναδεικνύονται στο ελληνικό πλαίσιο μέσα από ποικίλες εθνικές και διεθνείς έρευνες αλλά και τα διακυβεύματα που παράγουν πόλωση στο ελληνικό πλαίσιο.

Η πρόσφατη αναβίωση της έννοιας της πολιτικής πόλωσης στις πολιτικές και δημόσιες συζητήσεις, καθώς και στη βιβλιογραφία, αντανακλά την αυξανόμενη ανησυχία για τον αντίκτυπο των πολωμένων κοινωνιών στη δημοκρατία. Ενώ αναγνωρίζεται ευρέως ότι ένα ορισμένο επίπεδο πολιτικής διαφωνίας αποτελεί προϋπόθεση του πολιτικού ανταγωνισμού και ορθής λειτουργίας της δημοκρατίας, τα υψηλά επίπεδα πόλωσης ενδέχεται να απειλήσουν τα θεμέλια μιας συνεργατικής, σταθερής και αλληλέγγυας κοινωνίας και να παράγουν επιβλαβή αποτελέσματα όπως η ρητορική μίσους, ο πολιτικός φυλετισμός και οι αντιπολιτικές κινητοποιήσεις. Στην Ελλάδα, οι πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις αναζωπυρώθηκαν την τελευταία δεκαετία: οι διαδοχικές σοβαρές κρίσεις (κρίση χρέους, προσφυγική/μεταναστευτική κρίση, κρίση COVID-19), η αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος (κατακερματισμός του κομματικού συστήματος και

αποσυσπείρωση των ψηφοφόρων, άνοδος του νεοναζιστικού κόμματος Χρυσή Αυγή), το δημοψήφισμα του 2015 και η διαμάχη για την ονομασία της Βόρειας Μακεδονίας αποτέλεσαν πεδία πολιτικής και κοινωνικής πόλωσης. Η αύξηση της πολιτικής πόλωσης οφείλεται, τουλάχιστον εν μέρει, σε αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με αμφιλεγόμενα πολιτικά ζητήματα (Bishop and Cushing 2008; Campante and Hojman 2013) καθώς οι άνθρωποι τείνουν να συντονίζονται επιλεκτικά με πηγές που επιβεβαιώνουν τις προϋπάρχουσες απόψεις τους (Prior 2007; Stroud 2010). Η συναισθηματική πόλωση, ο βαθύς διαχωρισμός σε αμοιβαία ανταγωνιστικά στρατόπεδα "εμείς" εναντίον "αυτοί", είναι για ορισμένους μελετητές ο κεντρικός μηχανισμός που οδηγεί σε ολέθρια πολωμένες κοινωνίες (McCoy and Somer 2019). Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να διευκολύνουν τη δημιουργία "θαλάμων ηχούς", στους οποίους τα άτομα εκτίθενται κυρίως σε πολιτικές απόψεις που συμφωνούν με τις δικές τους (Garimella et al. 2018). Οι κομματικές κοινότητες ομοϊδεατών ατόμων που παγιδεύονται σε "θαλάμους ηχούς" μπορούν επομένως να γίνουν οι κινητήριες δυνάμεις για παραπληροφορημένες και πολωμένες κοινωνίες (Del Vicario et al. 2016; Pariser 2011; Sunstein 2017). Σε συνάρτηση όλων των παραπάνω δύο είναι οι υποθέσεις που θα μας βοηθήσουν να συγκροτήσουμε μία θέση για την πολιτική πόλωση στην Ελλάδα.

Η υπόθεση της "υβριδοποίησης της πολιτικής" είναι χρήσιμη για να δείξει την πολλαπλότητα των φορέων και την πολυπλοκότητα των διαδικασιών όπου συγκλίνουν και ανταγωνίζονται νεότερα και παλαιότερα μέσα ενημέρωσης, κυρίαρχοι και ανεξάρτητοι οργανισμοί ψηφιακών μέσων ενημέρωσης, ελίτ και μη ελίτ, ισχυροί και ανίσχυροι πολιτικοί φορείς (Chadwick 2013). Σε αυτή τη γραμμή, η έρευνα στην πολιτική επιστήμη που θεωρεί την πολιτική πόλωση ως μια διαδικασία από πάνω προς τα κάτω, κατά την οποία η πόλωση των ελίτ μπορεί να αυξήσει την πόλωση των μαζών (A. I. Abramowitz and Saunders 2008; Hetherington 2001), πρέπει να επικαιροποιηθεί. Πρώτον, επειδή η πόλωση μεταξύ των ελίτ δεν παράγει απαραίτητα πόλωση στο κοινό. Δεύτερον, επειδή γνωρίζουμε ήδη ότι τα κόμματα

δίνουν προτεραιότητα στα πολιτικά προβλήματα και τις συγκρούσεις θεμάτων λαμβάνοντας υπόψη τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τις εκλογικές απολαβές- έτσι, τα μέσα ενημέρωσης γίνονται όλο και περισσότερο μέρος μιας πολιτικής διαδικασίας μέσω της οποίας αλληλεπιδρούν οι πολιτικές ελίτ (Kountouri 2011; Walgrave and Van Aelst 2006). Τρίτον, επειδή η διάδοση του περιεχομένου από κάτω προς τα πάνω μαζί με την πολωτική ρητορική χρησιμοποιείται περισσότερο στα νέα ψηφιακά και κοινωνικά μέσα, επειδή, μεταξύ άλλων, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενθαρρύνουν την ανάδυση ad hoc κοινοτήτων γύρω από συγκεκριμένα θέματα και ζητήματα (Bruns and Burgess 2015).

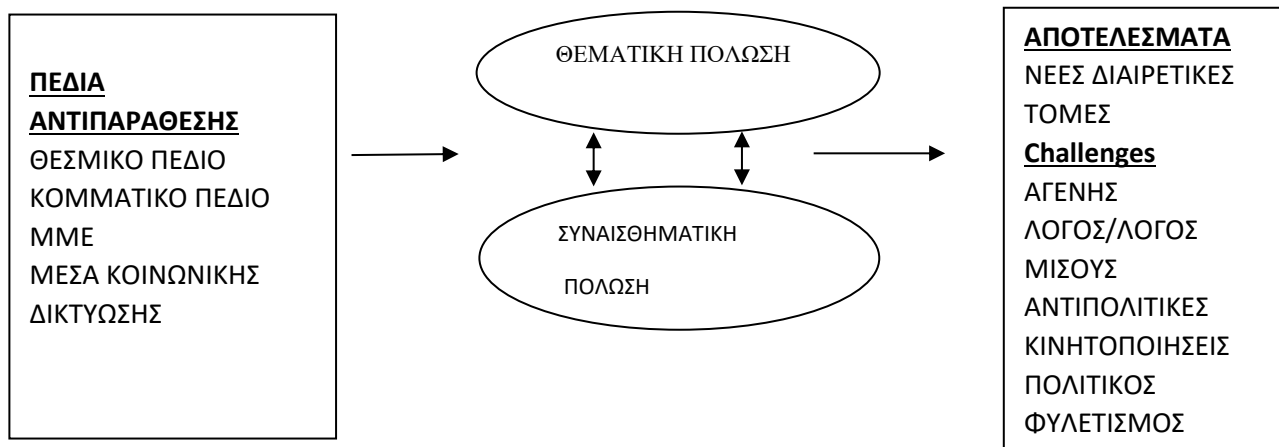
Σε πρόσφατη έρευνα με ένα άλλο μέλος της ερευνητικής ομάδας της DEMOSPOL (Kollias and Kountouri 2020) δείχνουμε πώς η κινητοποίηση από τα κάτω προς τα πάνω μέσω της καθημερινής συζήτησης, του διαμοιρασμού βίντεο, της ειρωνείας και της ρητορικής κατά του ελιτισμού λειτουργεί ως πολιτικοποιητικός μηχανισμός σε ένα υβριδικό περιβάλλον μέσων ενημέρωσης, όπου οι ατζέντες από τα κάτω προς τα πάνω και από τα πάνω προς τα κάτω, τα νέα και τα παλαιά μέσα ενημέρωσης, τα πολιτικά πρόσωπα και οι μίνι-δημόσιοι συνδιαλέγονται, συνδιαμορφώνοντας αντιπολιτικές αφηγήσεις που τροφοδοτούν τα πολιτικά ζητήματα. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτές οι μορφές διαδικτυακής πόλωσης λειτουργούν ως "πολλαπλασιαστές" της πολιτικής συζήτησης, "ρυθμιστές" των πολιτικών ατζέντας και "διαμορφωτές" των πολιτικών ζητημάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι μικρής κλίμακας διαβουλεύσεις και κινητοποιήσεις, οι οποίες λαμβάνουν χώρα "κάτω από το ραντάρ" της κυρίαρχης πολιτικής, μπορούν να έχουν ευρύτερη επίδραση στο μαζικό κοινό και στα πολιτικά κόμματα.

Το έργο θα κατασκευάσει μια τυπολογία των περιοχών σύγκρουσης καθώς και μια τυπολογία των αποτελεσμάτων της πόλωσης. Θα προτείνουμε ένα μοντέλο σχετικά με τη σχέση μεταξύ των πεδίων πόλωσης (πολιτική, κομματικά, μέσα ενημέρωσης και μέσα κοινωνικής δικτύωσης)- θα προσδιορίσουμε τους τύπους πόλωσης (βασισμένους σε θέματα, συναισθηματικούς)- και, τέλος, θα εντοπίσουμε τα αποτελέσματα της πόλωσης (αντιπολιτική κινητοποίηση, ρητορική μίσους,

πολιτικός φυλετισμός). Οι προαναφερθείσες εξελίξεις αναμένεται να ρίξουν φως στον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές διαδικασίες διαμορφώνονται από τις υποκείμενες κοινωνικοπολιτικές διαιρέσεις. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, σε μια πρόσφατη μελέτη υποστηρίξαμε ότι οι εκλογές του 2012 και του 2015 και το δημοψήφισμα για τη συμφωνία διάσωσης τον Ιούλιο του 2015 επηρεάστηκαν από μια νέα κοινωνικοοικονομική διάσπαση που στηρίχθηκε κυρίως σε δύο πλαίσια: ποιος φταίει για την κρίση χρέους και ποιος είναι πιο ικανός να διαχειριστεί μια λύση (Kountouri and Nikolaidou 2019). Η αποδοχή ή η απόρριψη των προγραμμάτων διάσωσης ήταν η καθοριστική γραμμή διαμόρφωσης αυτής της διάσπασης, η οποία συμπλήρωσε και αναδιαμόρφωσε την παραδοσιακή διάσπαση Αριστεράς-Δεξιάς στην ελληνική πολιτική (Vasilopoulou, Halikiopoulou, and Exadaktylos 2014). Αυτή η νέα διάσπαση με βάση το θέμα πυροδότησε τάσεις συναισθηματικής πόλωσης που οδήγησαν (μεταξύ άλλων) στην άνοδο των συζητήσεων με γνώμονα τη ρητορική μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, στην προκατάληψη της πληροφόρησης στα ελίτ μέσα ενημέρωσης (Πλειός 2013) και στον πολιτικό φυλετισμό στις ψηφιακές κινητοποιήσεις και στις πολιτικές συγκρούσεις. Ομοίως, άλλα έντονα συζητούμενα ζητήματα, όπως η προσφυγική/μεταναστευτική κρίση (2015) και η διαμάχη για το όνομα της Μακεδονίας (2018, στρατόπεδα ναι/όχι σχετικά με τη συμφωνία των Πρεσπών), αναδιαμόρφωσαν το πεδίο των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων και όξυναν νέες διαχωριστικές γραμμές. Η πρόσφατη κρίση του COVID-19 προκάλεσε επίσης διχαστικές συζητήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχετικά με την απόφαση για το λουκέτο, οι οποίες τροφοδοτήθηκαν εν μέρει από θεωρίες συνωμοσίας, αν και υπήρξε σύγκλιση σε επίπεδο πολιτικής ελίτ.

Στόχος του έργου είναι η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο παράγεται η πολιτική πόλωση μέσω της αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικού συστήματος, κυρίαρχων μέσων ενημέρωσης και των κοινοτήτων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και τα αποτελέσματα που παράγονται.

Προς ένα μοντέλο πολιτικής πόλωσης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abramowitz, Alan. 2010. *The Disappearing Center: Engaged Citizens, Polarization, and American Democracy*. Yale University Press.
- Abramowitz, Alan. 2018. *The Great Alignment: Race, Party Transformation, and the Rise of Donald Trump*. Yale University Press.
- Abramowitz, Alan I., and Kyle L. Saunders. 2008. 'Is Polarization a Myth?' *The Journal of Politics* 70(2): 542–55. doi:10.1017/s0022381608080493.
- Ahmed, Sara. 2004. 'Affective Economies'. *Social Text* 22(2): 117–39.
- Anderson, Ashley A., Dominique Brossard, Dietram A. Scheufele, Michael A. Xenos, and Peter Ladwig. 2014. 'The "Nasty Effect:" Online Incivility and Risk Perceptions of Emerging Technologies*'. *Journal of Computer-Mediated Communication* 19(3): 373–87. doi:10.1111/jcc4.12009.
- Andreadis, Ioannis, and Yannis Stavrakakis. 2019. 'Dynamics of Polarization in the Greek Case'. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 681(1): 157–72. doi:10.1177/0002716218817723.
- Angeliki. 2020. *Ειδική Έκδοση Του Ινστιτούτου Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ Που Περιλαμβάνει 20 Αναλύσεις Κοινωνικών Επιστημόνων Για Τις Εξελίξεις Της Επόμενης Μέρας Της Κρίσης Του #covid19*. doi:10.13140/RG.2.2.25821.97769.
- Badawy, Adam, Emilio Ferrara, and Kristina Lerman. 2018. 'Analyzing the Digital Traces of Political Manipulation: The 2016 Russian Interference Twitter Campaign'. In *2018 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM)*, , 258–65. doi:10.1109/ASONAM.2018.8508646.
- Baldassarri, Delia, and Peter Bearman. 2007. 'Dynamics of Political Polarization'. *American Sociological Review* 72(5): 784–811.
- Baldassarri, Delia, and Andrew Gelman. 2008. 'Partisans without Constraint: Political Polarization and Trends in American Public Opinion'. *American Journal of Sociology* 114(2): 408–46. doi:10.1086/590649.
- Beauchamp, N., I. Panaitiu, and S. Piston. 2018. 'Trajectories of Hate: Mapping Individual Racism and Misogyny on Twitter.'
- Bennett, Andy. 1999. 'SUBCULTURES OR NEO-TRIBES? RETHINKING THE RELATIONSHIP BETWEEN YOUTH, STYLE AND MUSICAL TASTE'. *Sociology* 33(3): 599–617.
- Bishop, Bill, and Robert G. Cushing. 2008. *The Big Sort: Why the Clustering of Like-Minded America Is Tearing Us Apart*. Houghton Mifflin Harcourt.

- Blalock, Hubert M. 1967. *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. New York: Wiley.
<https://cir.nii.ac.jp/crid/1130000793701086720> (April 17, 2024).
- Blumer, Herbert. 1958. 'Race Prejudice as a Sense of Group Position'. *Pacific Sociological Review* 1(1): 3–7. doi:10.2307/1388607.
- Bonica, Adam, Nolan McCarty, Keith T. Poole, and Howard Rosenthal. 2013. 'Why Hasn't Democracy Slowed Rising Inequality?' *Journal of Economic Perspectives* 27(3): 103–24. doi:10.1257/jep.27.3.103.
- Bormann, Marike. 2022. 'Perceptions and Evaluations of Incivility in Public Online Discussions—Insights From Focus Groups With Different Online Actors'. *Frontiers in Political Science* 4. doi:10.3389/fpos.2022.812145.
- Boukala, Salomi, and Dimitra Dimitrakopoulou. 2018. 'Absurdity and the "Blame Game" Within the Schengen Area: Analyzing Greek (Social) Media Discourses on the Refugee Crisis'. *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 16(1–2): 179–97. doi:10.1080/15562948.2017.1303560.
- Boxell, Levi, Matthew Gentzkow, and Jesse M. Shapiro. 2020. 'Cross-Country Trends in Affective Polarization'. doi:10.3386/w26669.
- Brady, William J., Julian A. Wills, John T. Jost, Joshua A. Tucker, and Jay J. Van Bavel. 2017. 'Emotion Shapes the Diffusion of Moralized Content in Social Networks'. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114(28): 7313–18. doi:10.1073/pnas.1618923114.
- Bruns, Axel, and Jean Burgess. 2015. 'Twitter Hashtags from Ad Hoc to Calculated Publics'. In *Hashtag Publics: The Power and Politics of Discursive Networks [Digital Formations, Volume 103]*, ed. N. Rambukkana. United States of America: Peter Lang Publishing, 13–27. <https://www.peterlang.com/document/1118297> (April 17, 2024).
- Buder, Jürgen, Lisa Rabl, Markus Feiks, Mandy Badermann, and Guido Zurstiege. 2021. 'Does Negatively Toned Language Use on Social Media Lead to Attitude Polarization?' *Computers in Human Behavior* 116: 106663. doi:10.1016/j.chb.2020.106663.
- Budge, Ian, Derek J. Hearl, Hans-Dieter Klingemann, David R. Robertson, and Andrea Volkens. 1995. 'Comparative Manifestos Project (Programmatic Profiles of Political Parties in 20 Countries, 1945-1988)Comparative Manifestos Project (Programmatic Profiles of Political Parties in 20 Countries, 1945-1988)'. doi:10.4232/1.2570.
- Campante, Filipe R., and Daniel A. Hojman. 2013. 'Media and Polarization'. *Journal of Public Economics* 100(C): 79–92.
- Campbell, James E. 2018. *Polarized: Making Sense of a Divided America*. Princeton University Press.
- Chadwick, Andrew. 2013. *The Hybrid Media System: Politics and Power*. Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780199759477.001.0001.

- Chan, Chung-hong, Cassius Siu-lun Chow, and King-wa Fu. 2019. 'Echoslamming: How Incivility Interacts with Cyberbalkanization on the Social Media in Hong Kong'. *Asian Journal of Communication* 29(4): 307–27. doi:10.1080/01292986.2019.1624792.
- Chinn, Sedona, P. Sol Hart, and Stuart Soroka. 2020. 'Politicization and Polarization in Climate Change News Content, 1985-2017'. *Science Communication* 42(1): 112–29. doi:10.1177/1075547019900290.
- Citron, Danielle. 2011. 'Misogynistic Cyber Hate Speech'. *Faculty Scholarship*. https://digitalcommons.law.umaryland.edu/fac_pubs/1144.
- Clay, Simon. 2018. 'The (Neo)Tribal Nature of Grindr'. In *Neo-Tribes: Consumption, Leisure and Tourism*, , 235–52. doi:10.1007/978-3-319-68207-5_15.
- Cova, Bernard. 1997. 'Community and Consumption: Towards a Definition of the "Linking Value" of Product or Services'. *European Journal of Marketing* 31(3/4): 297–316. doi:10.1108/03090569710162380.
- De Smedt, Tom, Guy De Pauw, and Pieter Van Ostaeyen. 2018. 'Automatic Detection of Online Jihadist Hate Speech'. doi:10.48550/arXiv.1803.04596.
- Dean, Jodi. 2010. *Blog Theory: Feedback and Capture in the Circuits of Drive*. Polity.
- Del Vicario, Michela, Alessandro Bessi, Fabiana Zollo, Fabio Petroni, Antonio Scala, Guido Caldarelli, H. Eugene Stanley, and Walter Quattrociocchi. 2016. 'The Spreading of Misinformation Online'. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 113(3): 554–59. doi:10.1073/pnas.1517441113.
- DiMaggio, Paul, John Evans, and Bethany Bryson. 1996. 'Have American's Social Attitudes Become More Polarized?' *American Journal of Sociology* 102(3): 690–755. doi:10.1086/230995.
- Dinhopl, Anja, and Ulrike Gretzel. 2018. 'The Networked Neo-Tribal Gaze'. In *Neo-Tribes: Consumption, Leisure and Tourism*, eds. Anne Hardy, Andy Bennett, and Brady Robards. Cham: Springer International Publishing, 221–34. doi:10.1007/978-3-319-68207-5_14.
- Druckman, James N, and Matthew S Levendusky. 2019. 'What Do We Measure When We Measure Affective Polarization?' *Public Opinion Quarterly* 83(1): 114–22. doi:10.1093/poq/nfz003.
- Duffy, Bobby, Kirstie Anne Hewlett, Julian McCrae, and John Hall. 2019. *Divided Britain? Polarisation and Fragmentation Trends in the UK*. King's College London.
- Ekman, Mattias. 2019. 'Anti-Immigration and Racist Discourse in Social Media'. *European Journal of Communication* 34(6): 606–18. doi:10.1177/0267323119886151.
- Enns, Peter K., Paul M. Kellstedt, and Gregory E. Mcavoy. 2012. 'The Consequences of Partisanship in Economic Perceptions'. *The Public Opinion Quarterly* 76(2): 287–310.

- ‘European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2018) ESS Round 2 - 2004. Health and Care, Economic Morality, Family Work and Wellbeing.’ 2004. doi:<https://doi.org/10.21338/NSD-ESS2-2004>.
- ‘European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2023) ESS Round 4 - 2008. Welfare Attitudes, Ageism.’ 2008. doi:<https://doi.org/10.21338/NSD-ESS4-2008>.
- ‘European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2023) ESS Round 5 - 2010. Family Work and Wellbeing, Justice.’ 2011. doi:<https://doi.org/10.21338/NSD-ESS5-2010>.
- Evans, John H. 2003. ‘Have Americans’ Attitudes Become More Polarized?—An Update’. *Social Science Quarterly* 84(1): 71–90.
- Faris, Robert, Hal Roberts, Bruce Etling, Nikki Bourassa, Ethan Zuckerman, and Yochai Benkler. 2017. ‘Partisanship, Propaganda, and Disinformation: Online Media and the 2016 U.S. Presidential Election’. <https://papers.ssrn.com/abstract=3019414> (April 16, 2024).
- Farkas, Johan, Jannick Schou, and Christina Neumayer. 2018. ‘Platformed Antagonism: Racist Discourses on Fake Muslim Facebook Pages’. *Critical Discourse Studies* 15(5): 463–80. doi:[10.1080/17405904.2018.1450276](https://doi.org/10.1080/17405904.2018.1450276).
- Ferrara, Emilio. 2017. ‘Disinformation and Social Bot Operations in the Run Up to the 2017 French Presidential Election’. *First Monday*. doi:[10.5210/fm.v22i8.8005](https://doi.org/10.5210/fm.v22i8.8005).
- Fiorina, Morris P. 2017. *Unstable Majorities: Polarization, Party Sorting, and Political Stalemate*. Hoover Press.
- Fiorina, Morris P., and Samuel J. Abrams. 2008. ‘Political Polarization in the American Public’. *Annual Review of Political Science* 11(1): 563–88. doi:[10.1146/annurev.polisci.11.053106.153836](https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.053106.153836).
- Fiorina, Morris P., Samuel J. Abrams, and Jeremy Pope. 2006. *Culture War?: The Myth of a Polarized America*. Pearson Education.
- Fortuna, Paula, and Sérgio Nunes. 2018. ‘A Survey on Automatic Detection of Hate Speech in Text’. *ACM Computing Surveys* 51(4): 85:1-85:30. doi:[10.1145/3232676](https://doi.org/10.1145/3232676).
- Frimer, Jeremy A., Harinder Aujla, Matthew Feinberg, Linda J. Skitka, Karl Aquino, Johannes C. Eichstaedt, and Robb Willer. 2023. ‘Incivility Is Rising Among American Politicians on Twitter’. *Social Psychological and Personality Science* 14(2): 259–69. doi:[10.1177/19485506221083811](https://doi.org/10.1177/19485506221083811).
- García-Guadilla, María Pilar, and Ana Mallen. 2018. ‘Polarization, Participatory Democracy, and Democratic Erosion in Venezuela’s Twenty-First Century Socialism’. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 681(1): 62–77. doi:[10.1177/0002716218817733](https://doi.org/10.1177/0002716218817733).

- Garimella, Kiran, Gianmarco De Francisci Morales, Aristides Gionis, and Michael Mathioudakis. 2018. 'Political Discourse on Social Media: Echo Chambers, Gatekeepers, and the Price of Bipartisanship'. doi:10.48550/arXiv.1801.01665.
- Gentzkow, Matthew, Jesse M. Shapiro, and Matt Taddy. 2019. 'Measuring Group Differences in High-Dimensional Choices: Method and Application to Congressional Speech'. *Econometrica* 87(4): 1307–40. doi:10.3982/ECTA16566.
- Gidron, Noam, James Adams, and Will Horne. 2019. 'Toward a Comparative Research Agenda on Affective Polarization in Mass Publics'. *APSA Comparative Politics Newsletter* 29: 30–36.
- Godin, Seth. 2008. *Tribes: We Need You to Lead Us*. Penguin Publishing Group.
- Green, Jane, and Christopher Prosser. 2016. 'Party System Fragmentation and Single-Party Government: The British General Election of 2015'. *West European Politics* 39(6): 1299–1310. doi:10.1080/01402382.2016.1173335.
- Grumbach, Jacob M. 2020. 'Interest Group Activists and the Polarization of State Legislatures'. *Legislative Studies Quarterly* 45(1): 5–34. doi:10.1111/lsq.12244.
- Hacker, Jacob S., and Paul Pierson. 2019. 'Policy Feedback in an Age of Polarization'. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 685(1): 8–28. doi:10.1177/0002716219871222.
- Haidt, Jonathan. 2012. *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. Knopf Doubleday Publishing Group.
- Han, Hahrie, and David W. Brady. 2006. 'A Delayed Return to Historical Norms: Congressional Party Polarization after the Second World War'. *British Journal of Political Science* 37(3): 505–31. doi:10.1017/S0007123407000269.
- Hartman, Andrew. 2019. *A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars*. University of Chicago Press.
- Hawkins, Stephen, Daniel Yudkin, Miriam Juan-Torres, and Tim Dixon. 2019. 'Hidden Tribes: A Study of America's Polarized Landscap'. doi:10.31234/osf.io/xz25v.
- Hearn, Jonathan. 2006. *Rethinking Nationalism: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan.
- Heseltine, Michael, and Spencer Dorsey. 2022. 'Online Incivility in the 2020 Congressional Elections'. *Political Research Quarterly* 75(2): 512–26. doi:10.1177/10659129221078863.
- Hetherington, Marc J. 2001. 'Resurgent Mass Partisanship: The Role of Elite Polarization'. *The American Political Science Review* 95(3): 619–31.

- Hobolt, Sara B., Thomas J. Leeper, and James Tilley. 2021. 'Divided by the Vote: Affective Polarization in the Wake of the Brexit Referendum'. *British Journal of Political Science* 51(4): 1476–93. doi:10.1017/S0007123420000125.
- Hobsbawm, E. J. 1992. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CCOL0521439612.
- Hunter, James Davison. 1992. *Culture Wars: The Struggle To Control The Family, Art, Education, Law, And Politics In America*. Basic Books.
- Inglehart, Ronald. 1971. 'The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies'. *American Political Science Review* 65(04): 991–1017.
- Inglehart, Ronald. 1984. 'The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society'. In *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment Or Dealignment?*, eds. Russell J. Dalton, Scott Flanagan, and Paul Beck. Princeton University Press, 25–69.
- Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press.
- Iyengar, Shanto, Gaurav Sood, and Yphtach Lelkes. 2012. 'Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization'. *The Public Opinion Quarterly* 76(3): 405–31.
- Jamieson, Kathleen Hall, and Joseph N. Cappella. 2008. *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*. Oxford University Press.
- Jensen, Jacob, Suresh Naidu, Ethan Kaplan, Laurence Wilse-Samson, David Gergen, Michael Zuckerman, and Arthur Spirling. 2012. 'Political Polarization and the Dynamics of Political Language: Evidence from 130 Years of Partisan Speech [with Comments and Discussion]'. *Brookings Papers on Economic Activity*: 1–81.
- Kahan, Dan M. 2013. 'Ideology, Motivated Reasoning, and Cognitive Reflection'. *Judgment and Decision Making* 8(4): 407–24. doi:10.1017/S1930297500005271.
- Kenski, Kate, Kevin Coe, and Stephen A. Rains. 2020. 'Perceptions of Uncivil Discourse Online: An Examination of Types and Predictors'. *Communication Research* 47(6): 795–814. doi:10.1177/0093650217699933.
- Kim, Yonghwan. 2015. 'Does Disagreement Mitigate Polarization? How Selective Exposure and Disagreement Affect Political Polarization'. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 92(4): 915–37. doi:10.1177/1077699015596328.
- Kim, Yonghwan. 2019. 'How Cross-Cutting News Exposure Relates to Candidate Issue Stance Knowledge, Political Polarization, and Participation: The Moderating Role of Political Sophistication'. *International Journal of Public Opinion Research* 31(4): 626–48. doi:10.1093/ijpor/edy032.

- Kim, Yonghwan, and Youngju Kim. 2019. 'Incivility on Facebook and Political Polarization: The Mediating Role of Seeking Further Comments and Negative Emotion'. *Computers in Human Behavior* 99: 219–27. doi:10.1016/j.chb.2019.05.022.
- Kollias, Andreas, and Fani Kountouri. 2020. 'Anti-Political Forms of Civic Engagement: The Case of #disgraced_Syriza as a Political Stigmatization Campaign on Twitter'. In Freie Universität Berlin.
- Kountouri, Fani. 2011. *Political Publicity and Power. Political Parties and Media in Greece during the Decade 2000*. Athens [in Greek]: Typothito-G. Dardanos,.
- Kountouri, Fani, and Afroditi Nikolaidou. 2019. 'Bridging Dominant and Critical Frames of the Greek Debt Crisis: Mainstream Media, Independent Journalism and the Rise of a Political Cleavage'. *Journal of Contemporary European Studies* 27(1): 96–108. doi:10.1080/14782804.2019.1581600.
- Krzyżanowski, Michał. 2020. 'Normalization and the Discursive Construction of "New" Norms and "New" Normality: Discourse in the Paradoxes of Populism and Neoliberalism'. *Social Semiotics* 30(4): 431–48. doi:10.1080/10350330.2020.1766193.
- Kubin, Emily, and Christian von Sikorski. 2021. 'The Role of (Social) Media in Political Polarization: A Systematic Review'. *Annals of the International Communication Association* 45(3): 188–206. doi:10.1080/23808985.2021.1976070.
- Lapidot-Lefler, Noam, and Azy Barak. 2012. 'Effects of Anonymity, Invisibility, and Lack of Eye-Contact on Toxic Online Disinhibition'. *Computers in Human Behavior* 28(2): 434–43. doi:10.1016/j.chb.2011.10.014.
- Layman, Geoffrey C., Thomas M. Carsey, and Juliana Menasce Horowitz. 2006. 'Party Polarization in American Politics: Characteristics, Causes, and Consequences'. *Annual Review of Political Science* 9(1): 83–110. doi:10.1146/annurev.polisci.9.070204.105138.
- LeBas, Adrienne. 2018. 'Can Polarization Be Positive? Conflict and Institutional Development in Africa'. *American Behavioral Scientist* 62(1): 59–74. doi:10.1177/0002764218756923.
- Lee, Francis L. F., Hai Liang, and Gary K. Y. Tang. 2019. 'Online Incivility, Cyberbalkanization, and the Dynamics of Opinion Polarization During and After a Mass Protest Event'. *International Journal of Communication* 13(0): 20.
- Lelkes, Yphtach. 2018. 'Affective Polarization and Ideological Sorting: A Reciprocal, Albeit Weak, Relationship'. *The Forum* 16(1): 67–79. doi:10.1515/for-2018-0005.
- Lelkes, Yphtach, Gaurav Sood, and Shanto Iyengar. 2017. 'The Hostile Audience: The Effect of Access to Broadband Internet on Partisan Affect'. *American Journal of Political Science* 61(1): 5–20. doi:10.1111/ajps.12237.
- Levendusky, Matthew. 2013. 'Partisan Media Exposure and Attitudes Toward the Opposition'. *Political Communication* 30(4): 565–81. doi:10.1080/10584609.2012.737435.

- Levy, Ro'ee. 2021. 'Social Media, News Consumption, and Polarization: Evidence from a Field Experiment'. *American Economic Review* 111(3): 831–70. doi:10.1257/aer.20191777.
- Lipset, Seymour, and Stein Rokkan. 1967. *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments, in Party Systems and Voter Alignments*. Free Press.
- Maffesoli, Michel. 1996. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. SAGE.
- Mair, David, Laura Smillie, Giovanni Placa, Florian Schwendinger, Milena Raykovska, Zsuzsanna Pasztor, and René Van Bavel. 2019. *Understanding Our Political Nature : How to Put Knowledge and Reason at the Heart of Political Decision-Making*. doi:10.2760/910822.
- Mair, Peter. 1998. *Party System Change: Approaches and Interpretations*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Mair, Peter. 2001. 'The Freezing Hypothesis: An Evaluation'. In *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, eds. Lauri Karvonen and Stein Kuhnle. Routledge, 27–44.
- Marozzo, Fabrizio, and Alessandro Bessi. 2017. 'Analyzing Polarization of Social Media Users and News Sites during Political Campaigns'. *Social Network Analysis and Mining* 8(1): 1. doi:10.1007/s13278-017-0479-5.
- Mason, Lilliana. 2018. *Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity*. University of Chicago Press.
- Massaro, Toni, and Robin Stryker. 2012. 'Freedom of Speech, Liberal Democracy, and Emerging Evidence on Civility and Effective Democratic Engagement'. *Arizona Law Review* 54.
- Mccarty, Nolan, Keith Poole, and Howard Rosenthal. 2006. *Polarized America: The Dance of Ideology and Unequal Riches*.
- McCoy, Jennifer, Tahmina Rahman, and Murat Somer. 2018. 'Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities'. *American Behavioral Scientist* 62(1): 16–42. doi:10.1177/0002764218759576.
- McCoy, Jennifer, and Murat Somer. 2019. 'Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies'. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 681(1): 234–71. doi:10.1177/0002716218818782.
- Menshikova, Anastasia, and Frank van Tubergen. 2022. 'What Drives Anti-Immigrant Sentiments Online? A Novel Approach Using Twitter'. *European Sociological Review* 38(5): 694–706. doi:10.1093/esr/jcac006.
- Milli, Smitha, Micah Carroll, Sashrika Pandey, Yike Wang, and Anca Dragan. 2023. 'Twitter's Algorithm: Amplifying Anger, Animosity, and Affective Polarization'.

- Mitchell, Cleo, and Brian C. Imrie. 2011. 'Consumer Tribes: Membership, Consumption and Building Loyalty'. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics* 23(1): 39–56. doi:10.1108/13555851111099989.
- Muddiman, Ashley. 2017. 'Personal and Public Levels of Political Incivility'. *International Journal of Communication* 11(0): 21.
- Muddiman, Ashley, Lynzee Flores, and Brandon Boyce. 2022. 'Descriptive and Injunctive Incivility Norms in Political Campaigns: Differences Across Behavior Type, Candidate Gender, and Candidate Party Position'. *American Behavioral Scientist* 66(3): 274–91. doi:10.1177/0002764221996775.
- Muddiman, Ashley, Benjamin R. Warner, and Amy Schumacher-Rutherford. 2021. 'Losers, Villains, and Violence: Political Attacks, Incivility, and Support for Political Violence'. *International Journal of Communication* 15(0): 24.
- Müller, Karsten, and Carlo Schwarz. 2017. 'Fanning the Flames of Hate: Social Media and Hate Crime'. doi:10.2139/ssrn.3082972.
- Norris, Pippa, and Ronald Inglehart. 2019. *Cultural Backlash and the Rise of Populism: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.
- Nyhan, Brendan, Jaime Settle, Emily Thorson, Magdalena Wojcieszak, Pablo Barberá, Annie Y. Chen, Hunt Allcott, et al. 2023. 'Like-Minded Sources on Facebook Are Prevalent but Not Polarizing'. *Nature* 620(7972): 137–44. doi:10.1038/s41586-023-06297-w.
- Olteanu, Alexandra, Carlos Castillo, Jeremy Boy, and Kush R. Varshney. 2018. 'The Effect of Extremist Violence on Hateful Speech Online'. doi:10.48550/arXiv.1804.05704.
- Ott, Brian L. 2017. 'The Age of Twitter: Donald J. Trump and the Politics of Debasement'. *Critical Studies in Media Communication* 34(1): 59–68. doi:10.1080/15295036.2016.1266686.
- Papacharissi, Zizi. 2004. 'Democracy Online: Civility, Politeness, and the Democratic Potential of Online Political Discussion Groups'. *New Media & Society* 6(2): 259–83. doi:10.1177/1461444804041444.
- Papacharissi, Zizi. 2015. *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. Oxford University Press.
- Pariser, Eli. 2011. *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think*. Penguin.
- Perez, Sofia A., and Manos Matsaganis. 2018. 'The Political Economy of Austerity in Southern Europe'. *New Political Economy* 23(2): 192–207. doi:10.1080/13563467.2017.1370445.
- Peterson, Andrew, and Arthur Spirling. 2018. 'Classification Accuracy as a Substantive Quantity of Interest: Measuring Polarization in Westminster Systems'. *Political Analysis* 26(1): 120–28. doi:10.1017/pan.2017.39.

- Prior, Markus. 2007. *Post-Broadcast Democracy: How Media Choice Increases Inequality in Political Involvement and Polarizes Elections*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139878425.
- Public Issue, Issue. 2009. 'Τα Ιδεολογικά Ρεύματα Σήμερα Στην Ελλάδα, Με Βάση Τον Αυτοπροσδιορισμό Των Πολιτών (ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ)'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/ideology/> (July 11, 2023).
- Public Issue, Issue. 2010. 'Οι Έλληνες Και Το Ισλάμ: Τι Γνωρίζει Και Τι Πιστεύει η Κοινή Γνώμη'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/islam-2009/> (July 11, 2023).
- Public Issue, Issue. 2011. 'Η Κοινή Γνώμη Απέναντι Στο «τείχος» Του Έβρου'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/wall-survey-2011/> (July 11, 2023).
- Public Issue, Issue. 2015. 'Η Ακτινογραφία Της Ψήφου Στο Δημοψήφισμα Του 2015'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/referendum2015/> (July 11, 2023).
- Public Issue, Issue. 2016. 'Πολιτικό Βαρόμετρο 152, Ιανουάριος 2016 – ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Στάσεις Απέναντι Στο Σύμφωνο Συμβίωσης Μεταξύ Ατόμων Του Ιδίου Φύλου'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/varometro-jan-2016-coh/> (July 11, 2023).
- Public Issue, Issue. 2017a. 'Πολιτικές Αξίες & Ιδεολογίες Σήμερα Στην Ελλάδα'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/political-values-ideology/> (July 11, 2023).
- Public Issue, Issue. 2017b. 'Πολιτικό Βαρόμετρο 162, Φεβρουάριος 2017 – ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Αυτοτοποθέτηση Στην Κλίμακα Αριστερά - Δεξιά'. *Public Issue*. <https://www.publicissue.gr/varometro-feb-2017-lr/> (July 11, 2023).
- Rathje, Steve, Jay J. Van Bavel, and Sander van der Linden. 2021. 'Out-Group Animosity Drives Engagement on Social Media'. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118(26): e2024292118. doi:10.1073/pnas.2024292118.
- Rega, Rossella, and Rita Marchetti. 2021. 'The Strategic Use of Incivility in Contemporary Politics. The Case of the 2018 Italian General Election on Facebook'. *The Communication Review* 24(2): 107–32. doi:10.1080/10714421.2021.1938464.
- Reiljan, Andres. 2020. "'Fear and Loathing across Party Lines" (Also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems'. *European Journal of Political Research* 59(2): 376–96. doi:10.1111/1475-6765.12351.
- Rheault, Ludovic, Erica Rayment, and Andreea Musulan. 2019. 'Politicians in the Line of Fire: Incivility and the Treatment of Women on Social Media'. *Research & Politics* 6: 205316801881622. doi:10.1177/2053168018816228.
- Roemmele, Andrea, and Rachel Gibson. 2020. 'Scientific and Subversive: The Two Faces of the Fourth Era of Political Campaigning'. *New Media & Society* 22(4): 595–610. doi:10.1177/1461444819893979.

- Ross, Björn, Michael Rist, Guillermo Carbonell, Benjamin Cabrera, Nils Kurowsky, and Michael Wojatzki. 2016. 'Measuring the Reliability of Hate Speech Annotations: The Case of the European Refugee Crisis'. doi:10.17185/duerpublico/42132.
- Saha, Koustuv, Eshwar Chandrasekharan, and Munmun De Choudhury. 2019. 'Prevalence and Psychological Effects of Hateful Speech in Online College Communities'. *Proceedings of the ... ACM Web Science Conference. ACM Web Science Conference 2019*: 255–64. doi:10.1145/3292522.3326032.
- Sartori, Giovanni. 2005. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. ECPR Press.
- Schultz, Kenneth A. 2017. 'Perils of Polarization for U.S. Foreign Policy'. *The Washington Quarterly* 40(4): 7–28. doi:10.1080/0163660X.2017.1406705.
- Seemann, Michael. 2017. 'Digital Tribalism – The Real Story About Fake News | ctrl+verlust'. <https://www.ctrl-verlust.net/digital-tribalism-the-real-story-about-fake-news/> (April 18, 2024).
- Sergaš, Uroš, Habil Kalkan, and Marko Tkalič. 2022. 'Tribalism and Fake News: Descriptive and Predictive Models on How Belief Influences News Trust'. In Ljubljana, Slovenia.
- Settle, Jaime E. 2018. *Frenemies: How Social Media Polarizes America*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108560573.
- Shapiro, Robert, and Yaeli Bloch-Elkon. 2006. 'Political Polarization and the Rational Public'.
- Siegel, Alexandra A., Evgenii Nikitin, Pablo Barberá, Joanna Sterling, Bethany Pullen, Richard Bonneau, Jonathan Nagler, and Joshua A. Tucker. 2021. 'Trumping Hate on Twitter? Online Hate Speech in the 2016 U.S. Election Campaign and Its Aftermath'. *Quarterly Journal of Political Science* 16(1): 71–104. doi:10.1561/100.00019045.
- Sobieraj, Sarah, and Jeffrey M. Berry. 2011. 'From Incivility to Outrage: Political Discourse in Blogs, Talk Radio, and Cable News'. *Political Communication* 28(1): 19–41. doi:10.1080/10584609.2010.542360.
- Somer, Murat, and Jennifer McCoy. 2018. 'Déjà vu? Polarization and Endangered Democracies in the 21st Century'. *American Behavioral Scientist* 62(1): 3–15. doi:10.1177/0002764218760371.
- Soral, Wiktor, Michał Bilewicz, and Mikołaj Winiewski. 2018. 'Exposure to Hate Speech Increases Prejudice through Desensitization'. *Aggressive Behavior* 44(2): 136–46. doi:10.1002/ab.21737.
- Southern, Rosalynd, and Emily Harmer. 2021. 'Twitter, Incivility and “Everyday” Gendered Othering: An Analysis of Tweets Sent to UK Members of Parliament'. *Social Science Computer Review* 39(2): 259–75. doi:10.1177/0894439319865519.

- Stavrakakis, Yannis. 2018. 'Paradoxes of Polarization: Democracy's Inherent Division and the (Anti-) Populist Challenge'. *American Behavioral Scientist* 62(1): 43–58. doi:10.1177/0002764218756924.
- Stroud, Natalie Jomini. 2010. 'Polarization and Partisan Selective Exposure'. *Journal of Communication* 60(3): 556–76. doi:10.1111/j.1460-2466.2010.01497.x.
- Stryker, Robin, Bethany Anne Conway, Shawn Bauldry, and Vasundhara Kaul. 2022. 'Replication Note: What Is Political Incivility?' *Human Communication Research* 48(1): 168–77. doi:10.1093/hcr/hqab017.
- Stryker, Robin, Bethany Anne Conway, and J. Taylor Danielson. 2016. 'What Is Political Incivility?' *Communication Monographs* 83(4): 535–56. doi:10.1080/03637751.2016.1201207.
- Suhay, Elizabeth, Emily Bello-Pardo, and Brianna Maurer. 2018. 'The Polarizing Effects of Online Partisan Criticism: Evidence from Two Experiments'. *The International Journal of Press/Politics* 23(1): 95–115. doi:10.1177/1940161217740697.
- Suhay, Elizabeth, Allyson Blackwell, Cameron Roche, and Lucien Bruggeman. 2015. 'Forging Bonds and Burning Bridges'. *American Politics Research* 43. doi:10.1177/1532673X14553834.
- Suler, John. 2004. 'The Online Disinhibition Effect'. *CyberPsychology & Behavior* 7(3): 321–26. doi:10.1089/1094931041291295.
- Sunstein, Cass R. 2002. 'The Law of Group Polarization'. *Journal of Political Philosophy* 10(2): 175–95. doi:10.1111/1467-9760.00148.
- Sunstein, Cass R. 2017. 'Deliberative Trouble? Why Groups Go to Extremes'. In *Multi-Party Dispute Resolution, Democracy and Decision-Making*, Routledge.
- Sunstein, Cass R. 2018. 'Valuing Facebook'. doi:10.2139/ssrn.3241348.
- Taub, Amanda, and Max Fisher. 2018. 'Where Countries Are Tinderboxes and Facebook Is a Match'. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2018/04/21/world/asia/facebook-sri-lanka-riots.html> (April 18, 2024).
- Theocharis, Yannis, Pablo Barberá, Zoltán Fazekas, and Sebastian Adrian Popa. 2020. 'The Dynamics of Political Incivility on Twitter'. *Sage Open* 10(2): 2158244020919447. doi:10.1177/2158244020919447.
- Theocharis, Yannis, Pablo Barberá, Zoltán Fazekas, Sebastian Adrian Popa, and Olivier Parnet. 2016. 'A Bad Workman Blames His Tweets: The Consequences of Citizens' Uncivil Twitter Use When Interacting With Party Candidates'. *Journal of Communication* 66(6): 1007–31. doi:10.1111/jcom.12259.

- Triga, Vasiliki, and Vasilis Manavopoulos. 2017. 'The Greek Bailout Referendum of 2015'. <https://ktisis.cut.ac.cy/handle/20.500.14279/27563> (April 17, 2024).
- Tsatsanis, Emmanouil, and Eftichia Teperoglou. 2016. 'Realignment under Stress: The July 2015 Referendum and the September Parliamentary Election in Greece'. *South European Society and Politics* 21(4): 427–50. doi:10.1080/13608746.2016.1208906.
- Van Bavel, Jay, Steve Rathje, Elizabeth Harris, Claire Robertson, and Anni Sternisko. 2021. 'How Social Media Shapes Polarization'. *Trends in Cognitive Sciences* 25. doi:10.1016/j.tics.2021.07.013.
- Vasilopoulou, Sofia, Daphne Halikiopoulou, and Theofanis Exadaktylos. 2014. 'Greece in Crisis: Austerity, Populism and the Politics of Blame'. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 52(2): 388–402. doi:10.1111/jcms.12093.
- Wagner, Markus. 2021. 'Affective Polarization in Multiparty Systems'. *Electoral Studies* 69: 102199. doi:10.1016/j.electstud.2020.102199.
- Walgrave, Stefaan, and Peter Van Aelst. 2006. 'The Contingency of the Mass Media's Political Agenda Setting Power: Toward a Preliminary Theory'. *Journal of Communication* 56(1): 88–109. doi:10.1111/j.1460-2466.2006.00005.x.
- Ward, Stephen, and Liam McLoughlin. 2020. 'Turds, Traitors and Tossers: The Abuse of UK MPs via Twitter'. *The Journal of Legislative Studies* 26(1): 47–73. doi:10.1080/13572334.2020.1730502.
- Wickham-Jones, Mark. 2018. *Whatever Happened to Party Government?: Controversies in American Political Science*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Woolley, S., and D. Guilbeault. 2017. 'Computational Propaganda in the United States of America: Manufacturing Consensus Online'. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:620ce18f-69ed-4294-aa85-184af2b5052e> (April 16, 2024).
- Zannettou, Savvas, Tristan Caulfield, William Setzer, Michael Sirivianos, Gianluca Stringhini, and Jeremy Blackburn. 2019. 'Who Let The Trolls Out? Towards Understanding State-Sponsored Trolls'. In *Proceedings of the 10th ACM Conference on Web Science, WebSci '19*, New York, NY, USA: Association for Computing Machinery, 353–62. doi:10.1145/3292522.3326016.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος. 2008. '«Ιδεολογικές Αξίες, Πολιτικές Στάσεις Και Ηγεμονία: Οι Ισχυρές "Μεταβλητές" Της Πολιτικής Και Εκλογικής Συμπεριφοράς Στη Συγκυρία Των Βουλευτικών Εκλογών Του 2007'. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (31).
- Βούλγαρης, Γιάννης, and Ηλίας Νικολακόπουλος, eds. 2014. *2012: ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Γεωργιάδου, Βασιλική, and Αναστασία Καφέ. 2018. *Εκλογική Συμπεριφορά*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

- ΔιαΝΕΟσις. 2016. 'Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες - 2016'.
https://www.dianeosis.org/research/greek_values/ (July 10, 2023).
- Κατσανίδου, Αλεξία. 2015. 'Η Τοποθέτηση Των Πολιτών Στον Άξονα Αριστεράς - Δεξιάς'. In *Το Πολιτικό Πορτραίτο Της Ελλάδας. Κρίση Και η Αποδόμηση Του Πολιτικού.*, eds. Νίκος Δεμερτζής and Νίκος Γεωργακάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 51–74.
- Λυριντζής, Χρήστος, and Ηλίας Νικολακόπουλος, eds. 1990. *Εκλογές Και Κόμματα Στην Δεκαετία Του '80. Εξελίξεις Και Προοπτικές Του Πολιτικού Συστήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Μοσχονάς, Γεράσιμος. 2016. *Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες. Ένας Αξιακός Χάρτης Της Ελληνικής Κοινωνίας. Κεντρικά Ευρήματα, Συμπεράσματα Και Σύνοψη*. ΔιαΝΕΟσις.
https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/10/TPE_2016_Ekthesi_Moschona.pdf (July 9, 2023).
- Μοσχονάς, Γεράσιμος. 2022. *Μεταξύ Νεοφιλελευθερισμού Και Κράτους - Η Αμφίρροπη Ταυτότητα Της Ελληνικής Κοινωνίας*. ETERON. <https://eteron.org/metaxy-neofilelytherismoy-kai-kratoys-i-amfirropi-taytotita-tis-ellinikis-koinonias/> (July 9, 2023).
- Μοσχονάς, Γεράσιμος, and Πέτρος Ιωαννίδης. 2023. *Ανάλυση Έρευνας: Η Ακτινογραφία των Ψηφοφόρων*. ETERON. <https://eteron.org/aktinografia-ton-psifofoforon/> (July 9, 2023).
- Παναγιωτόπουλος, Παναγής. 2016. *Τι Πιστεύουν Οι (Νέοι) Έλληνες. Ασαφής Ιδιαιτερότητα, Ρευστή Ενηλικίωση*. ΔιαΝΕΟσις. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/10/%CE%A4%CE%A0%CE%95_2016_Panagiotopoulos.pdf (July 9, 2023).
- Πιερίδης, Κωστής. 2019a. 'Διαιρετικές Τομές Και Διαμόρφωση Της Εκλογικής Συμπεριφοράς Στην Ελλάδα Της Ύστερης Μεταπολίτευσης (2004 -2014). Ιδεολογία - Θρησκεία - Αξίες,' Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πιερίδης, Κωστής. 2019b. *Οι Διαιρετικές Τομές Στη Μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μεταμορφώσεις Της Διαίρεσης Αριστερά-Δεξιά*.
- Πιερίδης, Κωστής. 2021a. '«Αριστερά – Δεξιά, Θρησκεία Και Μεταύλισμός: Το Περιεχόμενο Των Διαρέσεων Στη Σύγχρονη Ελλάδα»',. *Gutenberg* 40: 9–53.
[doi:doi.org/10.12681/sas.24427](https://doi.org/10.12681/sas.24427).
- Πιερίδης, Κωστής. 2021b. *Διαιρετικές Τομές Και Εκλογική Συμπεριφορά Στη Σύγχρονη Ελλάδα (2004-2008). Ιδεολογία, Θρησκεία, Αξίες*. Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Πλειός, Γιώργος. 2013. 'Τα ΜΜΕ Απέναντι Στην Κρίση'. In *Η Κρίση Και Τα ΜΜΕ*, ed. Γιώργος Πλειός. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 87–134.